

O`ZBEKISTON RESPUBLIKASI OLIY VA
O`RTA MAXSUS TA`LIM VAZIRLIGI

Ajiniyoz nomidagi Nukusdavlat pedagogika instituti

TARIX FAKULTETI
TARIX OQITISH METODIKASI KAFEDRASI

ARXEOLOGIYA
FANI BO`YISHA
O`QUV USLUBIY
MAJMUA

Tuzuvchi: - B. Turganov -NMPI, «TÓM» kafedrasidocenti,
tarixfanlarinomzodi

NUKUS - 2021

MUNDARIJA:

I	O`quv materiallari	
	Amaliy mashg`ulotlar	
II	Mustaqil ta`limga oid ko`rsatmalar	
III	Glossariy	
IV	Ilovalar:	
	1. Fan dasturlari	
	2. Ishchi fan dasturi,	
	3. Tarqatma materiallar,	
	4. Testlar savollari	
	5. Ishchi fan dasturiga muvofiq baholash mezonlari	
	6. O`UM ning elektron varianti	

ARXEOLOGIYA FANIDAN

O`QUV MATERIYALLARI

Ma'ruza mashg'ulotlarning mavzulari, maqsadi va ularga ajratilgan soat.

№	Ma'ruza mavzulari	soat
1	Arxeologiya faniga kirish.	2
2	Paleolit davri va uning o'ziga xos xususiyatlari.	2
3	Paleolit davri yodgirliklari va ularning o'rganilishi.	2
4	Mezolit davri va uning o'ziga xos xususiyatlari.	2
5	Mezolit davri yodgirliklari va ularning o'rganilishi.	2
6	Neolit davri va uning o'ziga xos xususiyatlari.	2
7	Neolit davri yodgirliklari va ularning o'rganilishi.	2
8	Eneolit davriva uning o'ziga xos xususiyatlari.	2
9	Bronzadavriva uning o'ziga xos xususiyatlari.	2
10	Bronza davri yodgirliklari va ularning o'rganilishi.	2
11	So'ngi bronza va ilk temir davrining o'ziga xos xususiyatlari.	2
12	So'ngi bronza va ilk temir davri yodgirliklari va ularning o'rganilishi.	2
13	Qadimgi davrning o'ziga xos xususiyatlari.	1
14	Qadimgi davr yodgirliklari va ularning o'rganilishi.	1
15	O'rta asrlar davrning o'ziga xos xususiyatlari.	
16	O'rta asrlar davri yodgirliklari va ularning o'rganilishi.	2
	Jami	30

1-Mavzu: Arxeologiya fanining maqsad va vazifalari

REJA

1. Arxeologiya va uning tadqiqot uslubiyati
2. Tarixni tarixiy va arxeologik manbalar asosida davrlashtirish masalalari
3. Hozirgi bosqichda O'zbekiston arxeologiyasi fani oldida turgan vazifalar va muammolar.

Kishilik jamiyatining vujudga kelish jarayoni uzoq o'tmishga borib taqaladi. O'z navbatida o'tmishni o'rganish har bir davrning dolzarb masalalaridan biri bo'lib kelgan. Arxeologiya fani ham tarixning tarkibiy qismi bo'lib, ijtimoiy fanlar orasida alohida o'rin tutadi.

“Arxeologiya”- “arxayos”-qadimgi, “logos”-fan so'zlaridan tarkib topgan bo'lib, qadimiyat haqidagi fandır. Uni dastlab miloddan avvalgi IV asrda Aflotun o'zining “Gippiy” dialogida, qadimgi zamon haqidagi fanni nazarda tutib ishlatgan. Shu tariqa bu so'z qadimgi Gretsiyada qo'llanilgan va o'tmish masalalari muxokamasi ma'nosini anglatgan. Vaqt o'tgach uning ma'no doirasi ancha o'zgarib, kengayib borgan va tarix fanining muxim tarmoqlaridan biriga aylangan.

Arxeologiya—tarixiy, moddiy manbalar asosida insoniyatning o'tmishini o'rgatuvchi fan hisoblanadi. M.E.Masson unga quyidagicha ta'rif bergan: arxeologiya tarixning bir sohasi bo'lib, kishilik jamiyati o'tmishi va faoliyatini xilma-xil izlarga, aksariyat hollarda moddiy yodgorliklariga, yozma manbalarga, til, etnografiya, geologiya, antropologiya, zoologiya va boshqa fanlarning yutuqlariga tayanib, o'rganuvchi fandır. Tarix va arxeologiya bir-biri bilan chambarchas bog'liq bo'lib, bir birini to'ldiradi. Ular aslida bitta fanning 2 sohasidir. Tarixning asosiy manbai - yozuv va uning manbalari bo'lsa, arxeologiyaning manbalari unga nisbatan qadimiydir. Uning ilk davri 2,5-3 million yilga borib taqaladi. Biz kishilik jamiyati tarixini 24 soat deb faraz qilsak, uning 23 soat-u 56 minuti yozma manbalarsiz davrga, 4 minuti yozma tarixga to'g'ri keladi. Demak kishilik jamiyatining juda katta davrini o'rganish arxeologik manbalarga tayanib olib boriladi. Yerning paydo bo'lishi 4,5 milliard yil oldin, yerda hayotning ilk namunalari 3,8 milliard yil oldin paydo bo'la boshlangan¹.

Yerning paydo bo'lishi 4,5 milliard yil oldin, yerda hayotning ilk namunalari 3,8milliard yil oldin paydo bo'la boshlangan². That the earth appeared about 4.5 billion years ago, and that the earliest life forms began to exist about 3.8 billion years ago.

Eng qadimgi davr ajdodlarimiz hayotida eng uzoq davom etgan davr sanaladi. U bundan taxminan 2–2,5 million yil oldin boshlanib, to ilk davlatlar paydo bo'lgunga qadar, ya'ni miloddan avvalgi 6-5 asrlargacha davom etgan.

¹Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton. & COMPANY. New York. London. 2011, p.59.

²Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton. & COMPANY. New York. London. 2011, p.59.

Ilk ajdodlarimiz dastlab tabiatda mavjud imkoniyatlardan foydalanib hayot kechirganlar. O'rmon va tog'larda mevalarni terib yeb, hayvon ovlab, vodiylarda daryo, boylarida yashab kun ko'rganlar. Keyinchalik tabiatda o'zgarishlar boshlanishi, ularning hayot tarzlarini o'zgartirishga olib kelgan. Hayvon terisidan kiyim kiyganlar, g'orlardan issiq boshpana qilganlar, toshdan nayza yasab, to'da bo'lib yirik hayvonlarni ovlay boshlaganlar. Vaqt o'tishi bilan xo'jalik va ov uchun turli qurollar, zeb—ziynatlar yasay boshlaganlar. Tabiatdagi ko'pgina voqea va hodisalarni tuchuna olmay, ularga butunlay qaram ajdodlarimiz orasida diniy tuchunchalar paydo bo'la boshlagan. Muzlik chekinib kunlar isiy boshlagach, ajdodlarimizning hayot tarzi yana o'zgargan. Endilikda sovuq iqlimda yashaydigan hayvonlar yo'qolib, issiq iqlimga moslashgan hayvonlar paydo bo'lgan. Ularni insonlar to'da bo'lib emas, o'q – yoy yordami orqaligina qo'lga tushira olganlar. Vaqt o'tgan sayin insoniyat dehqonchilik va chorvachilikni kashf etib, tabiatga qaramlikdan ozod bo'ladi. U endilikda o'zi yashash uchun zarur bo'lgan ekinni eka oladigan va chorva boqadigan bo'ladi. Bu insoniyat tarixida eng buyuk voqea bo'lib, ko'pchilik olimlar bu hodisani inqilobga tenglaydilar. Chorvachilik, dehqonchilik ketidan kulolchilik, to'quvchilik, tikuvchilik kabi hunarmandchilik tarmoqlari vujudga keladi. Endilikda bu kasblarning alohida shug'ullanuvchi kishilari paydo bo'ladi. Dehqon hunarmand yoki chorvador bilan o'zi uchun zarur bo'lgan mahsulotlarni ayirboshlay boshlaydi. Vaqt o'tgan sayin ba'zi bir odamlar qo'lida boyliklar to'planib, mulkiy tabaqalanish jarayoni boshlanadi, bu esa davlatlarning vujudga kelishiga olib keladi.

Ko'rib turibmizki, insoniyatning shakllanishi murakkab jarayon bo'lib, uzoq davrni o'zida qamragani uchun ham uni o'rganishni osonlashtirish uslublarini topish juda muhimdir. Tarix fanida har bir davrning jadval tarzida berilishi shu masalani yechishda yordam beradi, ikkinchi tomondan oldin belgilangan sanalarda bo'lgan o'zgarishlarni tez anglashda, boshqa xalqlar hayoti bilan taqqoslab baho berishda, ayniqsa bir xil tarixiy voqealarni turlicha talqin qilinishining oldi olingan bo'lardi.

O'zbekiston arxeologiyasida keyingi davrlarda tarixni davrlashtirish masalasiga oydinlik kiritildi. Bunda O'.I. Islomov va K.A. Kraxmallarning ilmiy tadqiqotlari diqqatga sazovordir. Ular O'rta Osiyo hududining geotektonik va geomagnit hodisalarini hisobga olib, paleolit davri yodgorliklari yoshini 500-600 ming yilga qadimiylashtirdilar. Shuningdek, keyingi davrlarda qilingan tadqiqotlar, ya'ni olduvay davriga oid manzilgohlarning ko'plab topilishi paleolit davrini Shellgacha, shell, ashel davrlariga ajratmay, olduvay va ashel davrlariga bo'lish maqsadga muvofiq deb topildi, chunki shell va ashel davri mexnat qurollarining ishlanish texnikasi bir xil bo'lib, ular faqat vazn jihatdangina farq qilar edi. Olduvay davri makonlaridan ko'plab qum toshlardan yasalgan qurollarning topilishi esa, uni davr sifatida ajratishga imkon tug'dirdi.

Eng qadimgi davr tarixini davrlashtirish masalalari bilan arxeolog olimlar ko'proq shug'ullanishadi. Ular insonlar turmush tarzining o'zgarishiga olib kelgan voqealar asosida insoniyat taraqqiyotini turli bosqichlarga bo'ladilar va tarixiy

taraqqiyotning asosiy xususiyatlarini ko'rsatib beradilar. Eng qadimgi davr insonlar tomonidan yaratilgan mehnat qurollaridagi o'zgarishlar asosida davrlarga bo'lingan.

Eng qadimgi davr tarixiy jihatdan ikkita yirik davr: "ibtidoiy to'da" va "urug'chilik jamoasi davri"ga bo'lingan. O'z navbatida urug'chilik jamoasi matriarxat (ona urug'i hukmronligi davri) va patriarxat (ota urug'i hukmronligi davri) davrlariga bo'linadi. Mazkur yirik tarixiy bosqichlar arxeologik jihatdan mehnat qurollari tarkibiga qarab – paleolit, mezolit, neolit, eneolit, bronza va temir davrlariga bo'linadi. O'z navbatida bu davrlar ham rivojlanishi jihatidan bir necha bosqichlarga bo'linadi.

Tarixda eng qadimgi davr tarixiy va arxeologik jihatdan davrlarga ajratilib o'rganiladi. Tarixiy jihatdan ikkita yirik davr: "ibtidoiy to'da" va "urug'chilik jamoasi davri"ga bo'lingan. O'z navbatida urug'chilik jamoasi matriarxat (ona urug'i hukmronligi davri) va patriarxat (ota urug'i hukmronligi davri) davrlariga bo'linadi. Mazkur yirik tarixiy bosqich arxeologik jihatdan mehnat qurollari tarkibiga qarab – paleolit, mezolit, neolit, eneolit, bronza va temir davrlariga bo'linadi.

Qadimgi davr miloddan oldingi VI asrdan milodiy IV asrgacha bo'lgan davrni tashkil qilib, 2 bosqichga bo'linadi; 1– arxaik davr bo'lib, u miloddan oldingi VI–IV asrlarni o'z ichiga oladi. Bu bosqich axamoniylar hukmronligi bilan bog'liq. 2–antik davr deb atalib, miloddan oldingi IV asrdan to milodiy IV asrgacha bo'lgan davrni tashkil qiladi. Bu bosqich yunon–makedoniyaliklar hukmronligidan boshlanib to kushonlar saltanati inqrozigacha davom qiladi.

O'rta asrlar ham o'z rivojlanishi jihatidan 3 ta bosqichga bo'linadi. 1–bosqich ilk o'rta asrlar davri bo'lib u milodiy V–IX asrgachalarni tashkil qiladi, bu davr ijtimoiy taraqqiyotda yangi yer egaligining tashkil topishi, ya'ni eftalitlar xumronligidan boshlanib, turk hoqonligi inqrozigacha davom qiladi. 2–bosqich rivojlangan o'rta asrlar davri bo'lib, milodiy IX– XVI asrlarni tashkil qilib, u arablar istilosi davridan to O'zbekiston xududida xonliklar tashkil topgan davrgacha davom qiladi. 3–bosqich so'nggi o'rta asrlar davri bo'lib, u milodiy XVI– XIX asrlarni tashkil qiladi. U O'zbekiston xududida xonliklar tashkil topgan davrdan to Rossiya xumronligi davrlarini o'z ichiga oladi.

Arxeologik manbalar nishartiravishda 2 turga bo'lish mumkin;

1. Tabiiy manbalar inson va hayvon suyaklari, o'simliklar qoldiqlari geologik qatlamlari bo'lib, ularni asosan zoologlar, botaniklar, geologlar o'rganadilar.
2. Inson tomonidan yaratilgan manbalar bo'lib, ular mehnat qurollari, sopol idishlari, san'at asarlari, qoyatosh rasmlari, shuningdek yozma manbalar ham kiradi. Arxeologlar kishilik madaniyati tarixini o'rganishda moddiy va yozma manbalarga tayanib ish ko'radilar.

Arxeologiyada qadimgi buyumlarni o'rganish birdan bir maqsad qilib olinmaydi, topilmalarni tilga kiritish va o'sha zamon nafasini tiklash arxeologiyaning asosiy maqsadidir. Shuning uchun topilmalar tarixiy tadqiqodlar uchun faqat manba sifatidagina ilmiy qimmatga ega bo'ladi. Buyumlarning yoshi, nimaga ishlatilganini, qanday uslubda yasalganini aniqlash tadqiqotning zarur tayyorgarlik bosqichi hisoblanadi. Arxeologiyani o'rganishda arxeologlar

arxeologik ekspeditsiyalar uyushtiradilar. Ularning ish uslubi 3 pog'onalik bo'ladi;

1.Arxeologik qidiruv.

2.Sinov.

3. Keng miqyosda (statsionar) qazish ishlari olib borish.

Ekspeditsiyalarning asosiy vazifasi yodgorliklarning paydo bo'lgan davri, qancha yashaganligi, inqirozga yuz tutishi va boshqa xususiyatlarini aniqlash hisoblanadi. Bunda ular asosan yodgorlikdagi topilmalarni chuqur o'rganib, taxlil qiladilar. Taxlillarning quyidagi uslublari mavjud: radiouglerod, dendroxronologiya, radiokarbon uslublari, davrlashtirishning arxeomagnit uslubi, sporo–chang taxlili, petrografik uslub, agrobiologik uslub, hayvon suyaklari taxlili va boshqalar. Shuningdek, arxeologlar topilgan buyumlarni bir-biri bilan bog'lab, tarixiy va yozma manbalarga solishtirgan holda ham o'rganadilar. Bunda asosan, madaniyatlararo tarqalgan ashyolar yordamida buyumlar yoshini aniqlaydilar. Bu keyingi davrlarda eng keng qo'llanmoqda.

Madaniyatlararo tarqalgan ashyolar yordamida ibtidoiy davr buyumlari yoshini aniqlashda sharq mamlakatlarida tarqalgan xlorit, lazurit, argelit toshlardan, alibastr, fayans va fil suyagidan yasalgan buyumlarni solishtirish yordamida aniqlashadi. Xlorit tosh– yumshoq tarkibli, yashil kulrangtob bo'lib, undan yasalgan buyumlarning tashqi tarafiga chizib, oyib bezak beriladi. Bunday buyumlar Eronning Kermon viloyatidan miloddan oldingi XIX– XYIII asrlarda eksport qilingan. Argelit toshdan miloddan oldingi III ming yilliklar yillikning oxirlar I ming yillikning boshlarida taqinchoqlar muhrlar va kosmetika uchun mitti idishlar yasaganlar. Argelitning makoni Afg'oniston, Pokiston, Eron va O'rta Osiyodan topilgan. Alibastrdan yasalgan buyumlar miloddan oldingi II ming yillikning boshlariga oid. Fayansdan “ilohiy ” idishlar va kichik xajmdagi kosa va xar xil taqinchoqlar ishlangan bo'lib, ular miloddan oldingi XIX– XYIII asrlarga oiddir.

Arxeologik yodgorliklar odamlar yashagan joylar ibtidoiy makonlari, qishloq va shahar xarobalari, qoyatosh rasmlari, istehkomlar, ibodatxonalar, qadimgi sug'orish inshootlari hisoblanadi. Arxeologlar mazkur topilmalar yordamida o'sha davr manzarasini, insonlarning yashash sharoitini, jamoada mavjud udumlar va qaysi taraqqiyot bosqichida turganliklarini aniqlaydilar. Umuman, arxeologik yodgorliklar

yer ostida yoki yer ustida joylashgan bo'ladi. Yer ostidagi yodgorliklarni o'rganish jarayonida arxeologlar madaniy qatlamlarga alohida e'tibor beradilar.

Madaniy qatlam deganda—insoniyatning turmushi, xo'jalik faoliyati izlari saqlanib qolgan tuproq qatlami tuchuniladi. Madaniy qatlamlar bir va bir necha o'ntacha qatlamlarga ega bo'lishi mumkin. Ularning qalinligi bir necha santimetrdan 30—35 metrgacha bo'lishi mumkin. Bu esa mazkur joyda odamlarning qancha vaqt yashaganligi bilan bog'liq. Madaniy qatlam u yoki bu qatlamlarga shurf tashlash, keyin keng ko'lamda qazish ishlari natijasida aniqlanadi.

Shurf aslida nemischa so'z bo'lib, o'zbek tilida qaziyman degan ma'noni bildiradi. Shurf solish deganda yodgorliklardagi dastlabki qazish ishlari

tuchunilib, madaniy qatlamni aniqlash va yodgorliklar haqida dastlabki ma'lumotlarni olishdir. Shurf ko'pincha kvadrat va to'g'ri to'rtburchak shakllarida bo'lib, uning chuqurligi va kengligi madaniy qatlamga qarab har xil bo'lishi mumkin. Keng ko'lamda qazish natijasida madaniy qatlam to'la ochilib, inson faoliyati izlari bo'lmagan yergacha kovlab tushiladi, arxeologiyada u materik—bezovta qilinmagan yer deb ataladi.

Arxeologiya fani vazifalari. Qadimiy yodgorliklar o'zbek xalqi ma'naviyati, qadriyatlari tarixidan darak beruvchi ashyoviy dalillar hisoblanadi. Shu o'rinda ajdodlarimizning tarixini arxeologik yodgorliklar misolida targ'ib etish va uning tarbiyaviy ahamiyatini ko'rsatish juda muhimdir. Shu bilan birga, mamlakatimiz xududida joylashgan arxeologik yodgorliklar va ulardagi topilmalar yosh avlodni komil inson qilib tarbiyalashda, ularning qalbida ko'hna tarix va madaniyatga hurmat—ehtirof ruhini uyg'otishda katta ahamiyatga egadir. Arxeologik yodgorliklar O'zbekiston madaniy hayotini o'zida aks ettiruvchi juda muxim omil hisoblanadi.

Bugungi kunda arxeologiya fani oldida turgan muhim vazifalardan biri ajdodlarimizning yo'qolib borayotgan izlarini izlab topish, moddiy ashyolar va tarixiy yodgorliklar yoshini aniqlash, taxlil qilish va ilmiy sistemalashtirish asosida haqqoniy tariximizni tiklash, uning ochilmagan sahifalarini o'rganib, tarixdagi oq dog'larni yo'qotishdir.

Sobiq sho'rolar tuzumi davrida arxeologik yodgorliklarni o'rganish ish keng yo'lga qoyilgan bo'lsada, keyinchalik ularni saqlash va ta'mirlash ishlariga e'tibor kam bo'lgan. O'zFA Arxeologiya institutining ma'lumotlariga ko'ra, respublikamiz hududida 1960 yilgacha 30 mingga yaqin arxeologik yodgorliklar bo'lgan. Ularning buzilishi va yemirilishi, ekin maydonlariga qo'shilib ketishi oqibatida 80—yillarga kelib, ularning soni 9 mingga tushib qolgan va 90—yillarning o'rtalariga kelib, bu obidalarining soni bor-yo'g'i 5391 tani tashkil etgan.

Keyingi yillarda tarixiy va arxeologik yodgorliklarni saqlash va ta'mirlash bo'yicha anchagina ishlar amalga oshirilmoqda. Bunda albatta o'zbek arxeologlarining chet ellik hamkasabalari bilan birgalikda olib boryotgan ishlari ahamiyatga molikdir.

O'zbekistonda arxeologiya fan sifatida shakllanishi uzoq tarixiy jarayonni o'zida qamraydi. O'zbek millati qadimiy tarixga ega bo'lsada, uning eng qadimgi davr tarixini o'rganish XX asrning ikkinchi yarmidan boshlangan va bugungi kungacha bu sohada ilmiy izlanishlar davom qilib kelmoqda. O'zbekistonning o'rta asrlar tarixi esa, yozma manbalarda saqlanib qolgan bo'lsada, uzoq davrlargacha mavjud qadimiy qal'alar tarixi faqat odamlar orasidagi rivoyatlarda saqlanib qolgan edi. Ularni saqlash va ilmiy jihatdan o'rganish esa XIX asr oxirlarigacha odamlarning e'tiborida emas edi. Sovetlar hamronligi davrida o'tmish tarixiga e'tibor kuchayib, ularni ilmiy jihatdan o'rganish boshlangan bo'lsada, O'zbekiston miqyosida tarixiy yodgorliklarning nihoyatda ko'pligi olimlarga chuqur ilmiy tadqiqotlar olib borishga imkon bermagan. Ular yodgorliklar to'g'risida deyarli umumiy bo'lgan ma'mumotlarningina to'plashgan. Misol tariqasida Selungir, Teshiktosh, Ko'lbuloq makonlarida olib borilgan tadqiqotlarni keltirish mumkin. Shuningdek, yodgorlik

o'rganilgach, u qarovsiz qoldirilgan. Bu esa, ko'pgina yodgorliklarning yo'qolib ketishiga olib kelgan. O'zbekiston mustaqillikni qo'lga kiritgach, o'tmish tarixiga yangicha nazar bilan qarala boshladi. Har bir yodgorlikni o'rganishda chuqur ilmiy jihatdan yondoshilib, uning mahalliy xususiyatlarini e'tiborga olib, olamshumul yangiliklar ochildi va ochilmoqda.

O'zbekistonda arxeologiyani o'rganish bosqichlari M.Jo'raqulovning "Ibtidoyi arxeologiya" kitobida to'liq ochib berilgan. Arxeolog O'zbekistonning arxeologik jihatdan o'rganilishini 3 davrga bo'ladi: 1.Rossiya mustamlakasi davri. 2.Sovetlar xukmronligi davri. 3. O'zbekiston mustaqilligi davri va har bir davrga to'liq ta'rif berib o'tadi.

Mustaqillikning dastlabki davrlarida arxeologik tadqiqot ishlari birmuncha to'xtaganday bo'ldi. Lekin Vazirlar Mahkamasining 1998 yilda Tarix instituti faoliyatini takomillashtirishga qaratilgan ishlari natijasida va Buyuk ipak yo'li tarixining keng tadqiq qilinishi yuzasidan olib borilgan ishlar natijasida yana arxeologik tadqiqot ishlari jonlanib ketdi. Ayniqsa xorijiy davlatlar bilan olib borilayotgan hamkorlik yanada samarali bo'lmoqda. Ular arxeologik ekspeditsiyalarni nafaqat moddiy, balki texnikaning keyingi davr yutuqlari bilan ham qurollantirib, mashaqqatli arxeologik tadqiqot ishlarini yengillashtirib, qadimiy moddiy buyumlarning analiz jarayonlariga ham yanada aniqlik kiritishiga ko'p imkoniyatlar yaratishda yaqindan yordam ko'rsatib kelishmoqda. Jumladan, Yaponiya, Germaniya, Frantsiya, Avstraliya, Rossiyadan kelgan olimlarning xizmatlarini ko'rsatib o'tish mumkin.

Sopollitepa va Jarqo'ton yodgorligida keyingi davrlarda O'zbek-Olmon Baqtriya ekspeditsiyasi tadqiqot ishlarini olib bordi. Ular Jarqo'ton yodgorligining yoshini aniqlashda 23 radiokarbon analizi o'tkazdilar. Radiokarbon analizlar Germaniya arxeologiya instituti Yevroosiyo bo'limi qoshidagi laboratoriyada amalga oshirildi. Mazkur otryad a'zolaridan Mayk Toyfer va Kay Kanyutlar Sopollitepa madaniyatining yoshini kadimiylashtirish boyicha yangi fikrlarni bildirganlar.

Hozirda O'zbekiston arxeologiyasini o'rganish ancha yaxshi yo'lga qoyilgan. Bu ish bilan maxsus institutlar, universitetlar, pedagogikainstitutlari va turli bo'limlar shug'ullanmoqdalar. Ular qoshida ko'plab arxeologik ekspeditsiyalar tashkil etilgan.

So'nggi o'n yillikda madaniyat va tarixiy yodgorliklarni qayta royxatga kiritish ishlari amalga oshirilmoqda. Bu esa yodgorliklarni muhofaza qilish ishlariga ancha samarali ta'sir qo'rsatmoqda. XX asrning 90- yillarining oxirlarida yodgorliklarning 7216 tasi hisobga olingan bo'lsa, shulardan 1595 tasi me'moriy yodgorliklar, 3106 tasi mahobatli san'at asarlari, 2115 tasini arxeologik yodgorliklar tashkil etdi. Ulardan 1831 tasi respublika miqyosidagi davlat muhofazasiga olingan bo'lib, 513 tasi me'moriy obidalar, 98 tasi mahobatli san'at asarlari, 1213 tasi arxeologik va 27 tasi tarixiy yodgorliklardir. Bunday yodgorliklar ayniqsa, Samarqand (997), Buxoro (804) , Qashqadaryo (592), Toshkent (562), Farg'ona (512) viloyatlarida ko'p.

Bu mamlakatimiz butun hududi qadimiy madaniyat va tsivilizatsiya o'chog'i bo'lganligidan dalolat beradi.

2. Mavzu. Paleolit davriyodgorliklari va ularning o'rganilishi.

Reja :

1. Paleolit davri va uning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Paleolit davrining bosqichlari. Paleolit davri va uning o'rganilishi.
3. Insoniyat tomonidan er yuzining o'zlashtirilishi. Kishilik tarixining Olduvay bosqichi. Ashel' davri. Tosh qurollari. Kertma texnika.
4. Ilk paleolit davri va uning o'rganilishi.
5. So'nggi paleolit davri yodgorliklari va ularning o'rganilishi.

Adabiyotlar ro'yxati:

1. Исломов У., Крахмаль К.А. Палеоэкология и следы древнейшего человека в Центральной Азии.-Т., 1995. с.80-87
2. Матюшин Г.Н. Археологический словарь. - М., 1996.с.150-155
3. Исломов У.И., Крахмал К.А. Ранний палеолит Узбекистана: проблемы и перспективы. / “Проблемы каменного века Средней Азии и Центральной Азии”. —Новосибрск, 2002. с.220-237
4. **Worlds Together, Worlds Apart.** W.W. Norton.& COMPANY. New York. London. 2011.p.65

Insoniyat taraqqiyotida eng uzoq davom qilgan davr qadimgi tosh davri – paleolit hisoblanadi. “Paleolit” so'zi lotincha so'zdan olingan bo'lib, “paleos”– “qadimgi”, “litos”–“tosh”, ya'ni qadimgi tosh davri degan ma'noni beradi. Paleolit davri xronologik jihatidan milloddan avvalgi 2 million yillikdan to 12 ming yillikkacha davom qiladi va uch davrga– ilk, o'rta va so'nggi davrlarga bo'linadi.

Paleolitning uch davri xam o'zining rivojlanish darajasiga qarab, mehnat qurollaridagi o'zgarishlar asosida turli davrlarga bo'linadi. Ilgari ilk paleolit davri shellgacha, shell, ashel davrlariga bo'lingan edi. Lekin keyingi davrlarda qilingan tadqiqotlar natijasida, uni olduvay va ashel davrlariga bo'lish muvofiq deb topildi. Chunki ilgarilari olduvay davri yodgorliklari kam bo'lib, uni davr tariqasida ajratish imkoni bo'lmagan. Shuning uchun shell va ashel davrlari qo'lcho'qmorlaridagi vazn jihatidan farqini e'tiborga olib ularni davrlarga ajratishgan. Keyingi yillarda esa, olduvay davri mehnat qurollarining ko'plab topilishi uning davr sifatida ajratib ko'rsatishga imkon to'g'dirdi.

Ilk paleolit davrida insoniyat tarixida tabiat katta ahamiyatga ega bo'lgan. Inson va uni o'rab turgan tabiat o'rtasidagi doimiy munosabatlar uzluksiz jarayon shaklini olgan.

Ilk paleolitda biologik jihatdan – tabiiy saralanish va jinsiy tanlanish, mehnat jarayonida arxantrop (dastlabki odamlar) o'tmishdoshlaridan juda uzoqlashib ketadilar. Mehnat qurollarini yasash, qo'lning mehnat faoliyati uchun bo'shashi, uni alohida vazifalar bajarishi, go'shtli ovqatning iste'mol qilinishi va boshqa ijtimoiy va tabiiy omillar tufayli odamzod rivojlanib borgan.

Ilk paleolitning dastlabki davrida Janubiy va O'rta Yevropada iqlim subtropik, Janubiy Osiyo va Afrikada esa tropik bo'lib, issiqsevar hayvonlar keng tarqalgan. Masalan, Yevropada fillar, begemotlar, primitiv (Stenon otlar) otlar; Osiyoda esa ibtidoiy xo'kizlar, karkidonlar, zebra paydo bo'lgan. O'simliklar esa hamisha yashil rangda bo'lgan. Janubiy va Markaziy Yevropa hududlarida shamshod, dafna, anjir; Yevropaning boshqa hududlarida esa qalin, keng bargli daraxtlardan tashkil topgan o'rmonlar tarqalgan. Osiyo va Afrika hududlarida ham issiqsevar o'simliklar keng tarqalgan.

Ilk paleolitda dastlabki odamlar Shimoliy Afrika, Yevropa va Osiyo hududlarida yashagan. Miloddan avvalgi 600-400 ming yilliklarga kelib, ular Markaziy Osiyo, Kavkazorti hududlariga ham o'rtnashadi.

Ilk paleolit davrida yashagan ibtidoiy odamlar tosh qurollar yasagan va ulardan o'zlarining mehnat faoliyatlarida foydalangan. Bu davrning asosiy quroli – cho'qmor bo'lib, u 20 sm uzunlikda va 1 kg dan ortiq og'irlikda, ko'pincha bodomsimon shaklda bo'lgan. Cho'qmor chopqi deb ham ataladi. Cho'qmor shell davrining asosiy quroli bo'lib, u ikki tomonlama simmetriyali qilib, urib to'g'rilash texnikasi (usuli) bilan yasalgan. Cho'qmorning pastki qismi toshni kertib ishlash texnikasi (usuli) bilan yasalgan bo'lib, u o'tkirlangan, chetlari notekis, egri-bugri shaklga ega bo'lgan. Har qanday tosh shell davri qurolini yasash uchun yaroqli bo'lmagan. Tosh qattiq va tez uchirmalar hosil qilish imkonini berishi kerak edi. Shuning uchun ham, dastlab qurollar yasash uchun asosiy xomashyo vazifasini daryo va dengiz toshlari bajargan. Dengizdan, daryochalardan kvarts, kremen toshlari olib kelinib, ulardan qurollar yasalgan. Ilk paleolitda chaqmoqtoshlardan ham ko'plab tosh qurollar yasalgan. Ular boshqa toshlarga nisbatan mo'rt bo'lsada turli shaklga keltirilib, o'tkir, keskir xususiyatga keltirilgan. Ammo chaqmoqtoshlar tabiatda ko'p uchramagan. Chaqmoqtoshlardan qurollar yasash quyidagicha amalga oshirilgan: dastlab chaqmoqtosh olingan bo'lib, uning atrofi boshqa bir tosh bilan (u qattiqroq bo'lgan va tosh uchirgich - bolg'a vazifasini bajargan) urib uchirilgan. Uning o'rni esa keskir va o'tkir shaklga aylangan. Tosh qurollar yasashning ushbu usuli – toshni kertib ishlash texnikasi deb atalib, ushbu usul bilan shell davrida dastasiz cho'qmorlar yasalgan.

Shuni ta'kidlash kerakki, ashel davri xronologik jihatdan shell davridan katta farq qilmasada, ashel qurollari shell qurollariga nisbatan hiyla taraqqiy etgan. Ashel qurollarida tosh uzoqdan uchrindilar olingan joy ma'lum shaklga ega bo'lgan. Ya'ni bu davrda odamlar tosh qurollarni qulayroq shaklga keltira olgan. Uchburchak shakldagi, uzunchoq, dumaloq va boshqa shakldagi qurollar hosil qilingan. Ashel davrida ayrim qurollarning shakli uni ishlatish xususiyatiga bog'liq bo'lgan.

So'nggi ashelda tabiat keskin o'zgara boshlaydi. O'simliklar, hayvonot dunyosi, iqlimning o'zgarishi ibtidoiy odam xo'jaligiga ham ta'sir etadi. Iqlimning o'zgarishi yer yuzini ulkan muzliklar qoplashi bilan xarakterlanadi. Muzlik – odamning paydo bo'lishi davri bo'lgan kaynozoy erasining to'rtlamchi bosqichida siljiy boshlaydi. Muzlik izlarini olimlar mo'tadil iqlim mintaqalarida o'rganganlar. Tropik zonalarda muzlikning siljishi plyuvia davrini (plyuvia-yomg'ir) shakllantirgan. Masalan, bu davrda Sahroi Kabirdan daryolar oqqan.

Ashel davrida Shimoliy Amerika hududlari deyarli muzlik bilan qoplangan. Janubiy Amerikada muzlik ancha ichkariga kirib borgan. Yevropaning katta va Osiyoning bir qismini muzlik egallagan. Muzlikning markazi Grenlandiya bo'lgan. Muzlik paleolit davrida bir necha million kv.km. ni tashkil etgan. Uning balandligi 1-2 km dan ortiq bo'lgan.

Olimlar to'rt marotaba muz siljib kelgan degan fikrni ilgari suradi. Muzlikning siljishini gints, mindel, riss va vyurm deb bosqichlarga bo'lganlar. Bu terminlar Alp tog'idagi qishloqlar nomidan kelib chiqqan. Bu qishloqlarda muzliklar va muzlik yotqiziqlari birin-ketin qatlamlangan bo'lib, uning izlari XX asrning o'rtalarigacha saqlanib qolgan. Gints va mindel muzligi O'rta Yevropa hududlariga yetib kelgan. Riss esa yanada kengroq hududlarni qoplagan. So'nggi ashel davri esa xronologik jihatdan riss muzligidan oldingi bosqich bo'lgan. Muzlikning siljib kelishi natijasida sovuqqa chidamsiz hayvonlar qirilib ketadi. Ularning ko'p qismi janubiy hududlarga qarab siljidi. Muzlik bilan kurashish vositalari kam bo'lganligi uchun ko'plab ibtidoiy odamlar sovuqqa bardosh bera olmagan.

Shell va ashel makonlari ochiq turdagi makonlar bo'lib, ular chaqmoqtosh xom ashyolari mavjud bo'lgan ochiq joylarda, tepaliklarda joylashgan. Ibtidoiy odamlar o'z ehtiyojini qondirish maqsadida bir joydan ikkinchi joyga ko'chib yurgan. Ular tabiatdagi tayyor mahsulotlarni o'zlashtirib, hayot kechirgan. Ovchilik ham ular hayotida asosiy o'rinda bo'lgan. Odamlarning eng qadimgi mashg'uloti - terimchilik va ov-o'zlashtiruvchi xo'jalik deb nomlanadi.

Shell davrida yashagan odamlar asta-sekin yer yuzining ko'plab hududlariga o'rnasha boshlagan. Ashel davrida ular shimoliy hududlarga qarab siljigan. Ashel davridan odamlar sun'iy makonlarda yashashga harakat qiladi. Dastlabki sun'iy makonlar - g'orlar edi. Qadimgi odamlarning g'orlarga joylashishi va o'rnashishi bilan odamlar ko'chmanchi hayotdan o'troq kun kechirishga o'ta boshladi. Ibtidoiy to'da ichida ayollar va erkaklar o'rtasidagi mehnat taqsimlanadi. Ya'ni erkaklar ozuqa topish zarurati tufayli ko'proq ovga intilgan bo'lsa, ayollar g'orni qo'riqlash, bu davrda o'zlashtirilgan olovni o'chirmasdan saqlashga harakat qilishgan.

Bu davr ozuqalari – yeyish mumkin bo'lgan o'simlik tomirlari, o'simlik mevalari, hayvon go'shtlari edi. Yangi ko'nikmalarning paydo bo'lishi va o'zlashtirilishi ijtimoiy munosabatlarni rivojlantiradi. Ilg'or jarayonlarning rivojlanishiga olovdan foydalanish kuchli turtki beradi. Tabiat bilan kurashish vositalarini topilishi bundan keyingi kishilik madaniyati taraqqiyotining bevosita natijasi bo'ladi. Chunki odamzodni halokatdan saqlab qolgan vosita - mehnat ko'nikmasi edi. So'nggi ashelda odamzod olovdan tabiiy holda foydalangan. Chunki o't - olov sovuqdan, yirtqich hayvonlardan saqlanish uchun zarur edi.

Bu davrda ibtidoiy odamlar turar joylarga ham zarurat seza boshladi. Chunki iqlim sovuq, havo nam bo'lib, odamlar g'orlarni egallashga kirishadi. Asta – sekin hayvon terilariga ehtiyoj tug'iladi. Bu davrda xo'jalik hayoti yuritilishida ham o'zgarishlar paydo bo'ladi. O'zlashtiruvchi xo'jalikni asosiy shakli bo'lgan terimchilik o'zining hal qiluvchi ahamiyatini yo'qota boshladi. Sababi, sovuq iqlimda tabiatda uchraydigan daraxt mevalari, o'simlik tomirlari kamyob bo'lib qoladi.

Natijada hayvonlarni ovlashning ahamiyati ortadi. Asta - sekin ovlash usullari ishlab chiqiladi.

Ovchilikda yog'och nayzalar, chaqmoqtosh qurollar ishlatila boshlanadi. Yangi sharoit va yashash zarurati ehtiyojni qondirish yo'llarini izlash (qurollarni mukammallashtirish, teridan kiyim tikish), qurollar evolyutsiyasida yangiliklarni paydo bo'lishiga olib keladi.

Paleolitning ilk bosqichi izlari arxeologlar tomonidan yer yuzining ko'plab hududlaridan topib o'rganilgan. Bu davrda yashagan pitekantrop (maymun odam), sinantrop (Xitoy odami), geydelberg (Germaniya odami) tipidagi odamlar tuzilishi jihatidan odam bilan (odamsimon) maymun o'rtasidagi holatda bo'lganlar. Ular yuqorida aytilgandek, to'da bo'lib, yashagan, so'zlashishni bilmagan, toshga ishlov berishning shell va ashel texnikalaridan foydalangan. Eng qadimgi odamlardan pitekantrop izlari Yava orolida, Sinantrop izlari Xitoyda topilgan. Shell va ashel madaniyati qoldiqlari Old Osiyo, Kavkazorti, Qora Dengiz, Osiyo va Afrika hududlarida ham saqlanib qolgan.

Ma'lumki, Markaziy Osiyo, xususan O'zbekiston hududida eng qadimgi odamlar ilk paleolit davrida taxminan mil. avv. 700-500 ming yillar oldin paydo bo'lgan. O'zbekiston hududida yashagan odamlar Janubi-sharqiy va Sharqiy Osiyoning eng qadimgi odamlari bo'lgan «Sinantrop» - «Xitoy odamlari» ga yaqin bo'lgan.

O'zbekiston xududining geotektonik va geomagnit xodisalarini tadqiq qilish natijasida uning o'ziga xos jihatlari aniqlandi. Bu esa paleolit davri xronologiyasida o'zgarishlar qilinishiga olib keldi. Ilk paleolit davri jahon tarixida 3 mln yillikdan to - 100 ming yilliklargacha davom qilgan. O'zbekistonda ilk paleolit davri miloddan avvalgi 1 million yildan 100 ming yillikkacha davom etgan deb hisoblanar edi. Lekin keyingi davrlarda olib borilgan tadqiqotlar bu sanani yanada qadimiylashtirdi. Arxeologik davrlashtirishning yangi metodi asosida uni 2 mln yillikdan 200 mingginchi yillargacha davom qilganligi aniqlandi. SHu paytgacha O'zbekiston xududida olduvay davri manzilgohlari topilmagan deb kelinar edi, lekin keyingi yillarda arxeologiyada qilingan yangiliklar Selungur makonidan topilgan tosh qurollarining Olduvay makondan topilgan tosh qurollar bilan o'xshash tomonlarini aniqlanib, uni 1,2 mln yillarga mansub deb topdilar.

O'zbekiston xududidan ashel davriga oid ko'plab makonlar topilib tadqiq qilindi va qilinmoqda. Bunda U.Islomov, K.A.Kraxmal, M.Qosimov, R.Sulaymonov, T.Omonqulovlarning tadqiqotlari diqqatga sazovordir.

Ilk paleolit davrida mehnat qurollari tosh, suyak va shoxlardan yasalgan. Ulardan faqat tosh qurollargina bizgacha yetib kelgan. Olduvay bosqichida odamlar eng primitiv usulda yasalgan qo'l cho'qmorlari (ruchnoe rubilo)lardan foydalanganlar. Mazkur qurollarni yasash uchun dastlab, odamlar qulay shaklga ega bo'lgan (ko'proq yapaloq shakldagi) qayroqtoshni topib, tosh boltalar yordamida uning bir uchiga urib, uchirib ishlov berganlar. U paytning tosh bolg'alari (otboyniklar) og'irligi 0,5 kgdan oshmagan oddiy qayroqtosh bo'lgan. Bu xildagi tosh bolg'alar yordamida qo'l cho'qmorlariningina emas, balki tosh o'zaklarini ham yasay bilishgan. Qo'l cho'qmorlari odatda bir tomoni bodomga yoki yurakka

o'xshab, to'mtoq bo'lgan, lekin uni qo'l bilan ushlash qulay bo'lgan. Ikkinchi, qarama-qarshi tomoni esa, o'tkir uchli bo'lib, bu tomoni kesish, chopish, kovlash kabi vazifalarni bajargan. Ajdodlarimiz shu qurollar yordamida ov qilganlar, ildiz kovlaganlar, go'shtni maydalaganlar, terilarni shilganlar. Odamning qo'li esa dasta vazifasini bajargan. Ibtidoiy davrlarda mehnat qurollarning yasash uslublari A.A.Semenyonovning 1964 yilda nashr qilingan "Ibtidoiy texnika" (Pervobytnaya texnika) kitobida keng taxlil qilib berilgan. Tadqiqotchilarning fikricha qo'l cho'qmorlari 3 mln yil ilgari paydo bo'lgan. Bular insonning paydo bo'lishi bilan bog'liq. Ilgari davrlarda insonning paydo bo'lishi 1 mln yil deb belgilangan edi. Lekin keyingi davrlarda Efiopiyaning Vest-Gona yodgorligining ingliz arxeologlari tomonidan o'rganilishi natijasida arxantroparning (arxantropar deyilganda ilk paleolit davrida yashab o'tgan odam zoti ajdodlari tuchuniladi.) suyak qoldiqlari va mehnat qurollari tarixi 3 mln yil deb belgilandi. Bu arxeologiya sohasida amalga oshirilgan katta yutuqlardan biri edi.

Olduvay davri odamlari terimchilik va ovchilik bilan shug'ullanganlar. Ular to'da bo'lib ov qilib, yirik yirtqich hayvonlarni tutib iste'mol qilishgan. Odamlarning to'da bo'lib yurishlari natijasida o'zlarini turli tabiat hodisalaridan va yirtqich hayvonlardan himoya qilganlar. Bu davr odamlari tabiatga to'la qaram bo'lib uy-joy qurilishini ham, olovdan foydalanishni ham bilmaganlar. Yirtqich hayvonlardan esa, oddiy va dag'al qurollar bilan himoyalanganlar. Tabiat ham insonlar yashashi uchun qulay, issiq bo'lgan.

Insonlar tomonidan qachon olovdan foydalanilganliklari haqida ma'lumotlar yo'q. Lekin tadqiqotlar natijasida 250 000 ming yil ilgarigi insonlar tomonidan o'zlashtirilgan g'orlardan ovqat qoldiqlari topilgan. 50 000 ilgari olov ichida qolgan g'or izlari topilgan³.

Ashel davriga kelib odamlar birmuncha taraqqiyot darajasiga erishganlar. Endi kishilar turli tog', daryo jinslari, asosan chaqmoqtoshdan qurol yasashni o'rgana boshlaganlar. Qurollarni ishlash texnikasi birmuncha takomillashgan. Chaqmoqtosh qo'l cho'qmorining ikka tomoniga ham qo'pol kertish yo'li bilan ishlov berilgan. Kertish davomida vujudga kelgan turli uchrindilardan turli narsalarni kesishda foydalanganlar. Uchrindilar qirra tomonlari mayda kertish usuli bilan o'tkirlangan va keskich asboblari sifatida foydalanilgan. Uchburchaksimon tosh uchrindilariga ko'proq ishlov berilgan. Asta-sekin tosh qurollarining turi ko'paya boshlagan. Dastlab sixcha va qirg'ichsimon qurollar vujudga kelgan. Tosh sixcha qurollardan yog'och qurollar yasashda va ovda nayza tig'i sifatida foydalanilgan bo'lsa, qirg'ichlardan kiyim-kechak uchun hayvon terilariga ishlov berishda foydalanganlar. Bu davrda tabiat iqlimi soviy boshlagan. Odamlar tabiiy sharoitga moslashib, boshpana sifatida g'orlarni o'zlashtirganlar va tabiiy olovdan foydalana boshlaganlar. SHuni aytish kerakki, ibtidoiy odamlar barcha g'orlarda ham yashamaganlar. Odatda tagi tuproqli, quyosh nuri tushadigan, chashma suvi yaqin, ovchilik va terimchilikka qulay g'orlarda yashaganlar. Olduvay davri makonlari ko'ra, ashel davri makonlari ko'proq uchraydi. Bu odamlarning u davrga nisbatan ko'paya boshlaganidan darak beradi.

³Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton & COMPANY. New York. London. 2011, p.65.

O'zbekiston hududida ashel' davrida yoz issiq, quruq, qish esa sovuq bo'lib, yog'ingarchilik kam bo'lgan. SHu davrda havo issiq, geografik muhit mo'tadil bo'lgan. Ashel' davri oxiriga kelib havo keskin ravishda sovugan, chunki muzlik davri boshlangan. Bu davrda Yevropa hududini muzlik qoplagan, tropik o'lkalarda esa yomg'ir davri boshlangan. O'rta Osiyoning tog'li zonalarida muzliklar hosil bo'lgan. Pasttekisliklarda esa yomg'irlar uzluksiz yog'ib, ko'l va daryolar hosil bo'ldi. Havo goh sovub, goh iliq bo'lib turgan. Xuddi shu davrda insonlar olov xususiyatlarini o'rganib olib, olovdan foydalana boshlaganlar, bu miloddan 600—500 ming yil muqaddam sodir bo'lgan.

O'zbekiston xududida ilk paleolit davriga oid, asosan ashel' bosqichiga oid makonlar XX asrning ikkinchi yarmida ko'plab topildi va bu davrning ko'plab noma'lum tomonlarini ochishga imkoniyati vujudga keldi. Toshkent viloyatida Bolttag'or, Ko'lbuloq, Qizilmolma, Toshsoy, Buxoro viloyatida Uchtut, Farg'ona vodiysida Selungur, CHashma va So'x makonlar topib o'rganilgan. Farg'ona vodiysida topilgan CHashma va So'x makonlari O'rta Osiyo xududida topilgan eng qadimiy makonlar deb topildi. Seleng'ur g'orida sinantrop turiga mansub odam suyaklari topilib, jahonda katta shov-shuvga sabab bo'ldi.

XX asrning so'ngi choragida O'zbekistonda ilk paleolit davriga oid yodgorliklar soni ko'payibgina qolmadi, balki ilmiy tadqiqot uslublari ham takomillashdi.

Keyingi davrlarda olib borilgan tadqiqotlar natijasida, asosan Selungur makonining tarixiy geografiya, paleobotanika, paleozoologiya va boshqa fanlar sohasida qo'lga kiritilgan yangi tadqiqot uslublari bilan tekshirilishi natijasida o'sha davrning tabiati va hayvonot olamini xam aniqlandi. Selug'ur makonining madaniy qatlamlaridan 32 turdagi sut emizuvchi hayvonlarga tegishli 5 mingdan ortiq suyak qoldiqlari aniqlanib tadqiq etildi. Xayvonlarning qoldiqlari orasida yirik tuyoqli va kemiruvchi hayvonlarning turlari ko'pchilikni tashkil qiladi. G'or ayig'i, bo'ri, g'or arsloni, sirtlon, karkidon, bug'i, ot, eshak, to'ng'iz va turli kemiruvchi hayvonlarning borligi issiq va quruq iqlim bo'lganligidan darak beradi.

Selungur makoni. O'zbekiston hududida ashel' bosqichiga oid eng mashhur makon—Selungur g'ori hisoblanadi, chunki shu yerdan ilk ajdodlarimiz nishonasi—odam suyaklari qoldiqlari topildi. Selungur g'ori Farg'ona shahridan janubiy—g'arbda Haydarkonning g'arbiy chekkasida joylashgan. G'orning ichkari tomon uzunligi 120 m, eni 34 m, balandligi 25 m ni tashkil etadi.

Selengur g'ori 1958 yilda akademik A.P.Okladnikov tomonidan o'rganilgan. U bu makonning qaysi davrga oid ekanligini aniqlash maqsadida g'orning o'ng tomoniga tekshiruv shurfini solgan. Natijada dastlab u yerdan bir necha uchrindilar topib uni so'nggi paleolit davriga oid deb va uning sanasini 40—30 yilliklar bilan belgilagan. U yerda 1960 yillarda Ya.G'.G'ulomov boshchiligidagi Farg'ona paleolit otryadi Xaydarkon atrofida tadqiqot ishlari olib bordi. 1980 yilda arxeolog O'.Islomov boshchiligidagi O'zR FAgA qarashli Arxeologiya institutining paleolit otryadi Selungur makonni qayta tekshirib, g'orning g'arbiy tomonida tekshiruv shurfini soldi. U yerda tadqiqot ishlari 1988 yillargacha davom etdi. Tadqiqotlar davomida o'rtacha qalinlikda 20-40 sm dan iborat 5 ta madaniy

qatlami aniqlandi. Ular o'rta qalinlikdagi 60-70 sm dan iborat tabiiy qatlamdan bilan ajratilgan. Bu yerda ajdodlarimiz o'z makonlarini 5 marotaba uzoq vaqt mobaynida tark etib yashaganlar. Madaniy qatlamlardan toshdan yasalgan mehnat qurollari: qo'l cho'qmori, to'mtoq boltalar, pichoqsimon qurollar, ko'plab tishli qurollar, qush tumshug'iga o'xshash qurollar qazib olingan. Beshinchi qatlamdan ashel' davriga mansub qo'l cho'qmori topildi. U ajdodlarimiz ishlatgan ilk quroldir. U nayzasimon shaklga ega bo'lib, qizil yashma toshdan tayyorlangan. Uning faqat bir tomoniga tosh bolg'alar bilan bir necha uchrindilar uchirib ishlov berilgan. Uning yon tomonida yirik uchrindilar olinganligining izlari saqlanib qolgan. Mayda uchrindilar izlari ko'rinmaydi. Qurolning xuddi shu jihatlari uning eng qadimiy qurol ekanligini tasdiqlaydi. Ilgarigi davrlarda xuddi shu tarzda ishlangan qurollarni, ya'ni bir tomoniga ishlov berilgan qurollarni shell' davriga, ikki tomoniga ishlov berilganlarni ashel' davri oid deb xisoblaganlar. Lekin keyingi davrlarda ilk paleolitni olduvay va ashel' davrlariga bo'linishini inobatga olib, mazkur chopqini ham ashel' davri oid deb O'.Islomov ko'rsatadi.

Selungur makonining 4 qatlamidan og'ir va to'mtoq tosh bolta topilgan. U xam ishlanish jixatidan ancha primitiv bo'lib, undan ajdodlarimiz uzoq vaqt foydalanganliklari izlari ham saqlanib qolgan.

Makonning eng muxim topilmalari bo'lgan odam suyaklari 3 va 2 qatlamdan topilgan. U yerdan odamning yelka suyagining bir bo'lagi, bosh suyagi engak qismining bir bo'lagi, 14 ta tish topilgan. Antropologlar ularni tadqiq qilib, ashel' davrida yashagan arxantropolar deb topdilar. Selungur odamining yashash davri va uning tuzilishi to'g'risida munozaralar hali tugagan emas. Bu yerda topilgan tishlar 4ta shaxsga mansubligi aniqlangan. SHulardan biri pastki tish bo'lib, 40 yoshlardagi ayolniki degan fikrga kelingan. Topilgan tishlarning birortasida ham karies alomatlari sezilmagan. Mazkur tishlarining taxili xali to'liq yakunlangan emas. Ularning yakuni Selungur odami to'g'risida to'liq tassavur bera oladi, hozirda antropologiya fani shu qadar yutuqlarni qo'lga kiritganki, bitta tish orqali odam to'g'risida batafsil ma'lumot bera oladi (yoshi, jinsi,bo'yi, farzandlari sonini xam aniqlaydi).

Selungur odami o'ziga xos tuzilishga ega, tadqiqotlar natijasiga ko'ra u arxantropolar va poleantropolar o'rtasida oraliq masofani egallaydi. Unda arxaik tuzilishning saqlanishi olimlar fikricha, dag'al o'simliklar bilan oziqlanganligidir. Antropolog A.Zubov fikricha esa, u arxantropolarining maxalliy turidir. Bu bilan u arxantropolarining tarqalish doirasi nihoyatda keng va maxalliy turlari xam ko'p bo'lganligini isbotlashga intilgan. Olimlar uning o'ziga xos tomonlarini ko'rsatish uchun unga Ferganatrop deb nom berdilar. Mazkur odam olovdan foydalangan, ovchilik va termachilik bilan shug'ullangan. Ferganatropning topilishi O'rta Osiyoning ilk paleolit davrida o'zlashtirilganligini ko'rsatdi.

Selungur makonining yoshini aniqlashda ham ilgari olimlar uni bundan 800-ming yillar oldin yashagan degan umumiy xulosani bergan edilar. Lekin keyingi davrlarda arxeolog O'.Islomovning olib borgan tadqiqotlari va bu ishga ko'pgina soha mutaxassislarini jalb qilishi natijasida makonning yoshini 1,2 mln yil deb

ko'rsatadi. Bu to'g'risida O'.Islomovning "Farg'onaning ibtidoiy tarixi" maqolasida keng to'xtalib o'tilgan.

Ko'lbuloq makoni. Ilk paleolit davriga oid yana bir makon Ko'lbuloq sanaladi. U Angren shahridan 10-12 km g'arbda Ohangaron daryosining o'ng irmoqlaridan biri Qizilolma soyining o'rta oqimidagi qirlikda joylashgan. Bu makon 1963 yilda topilgan bo'lib, o'sha yildan beri bu yerda muttasil izlanish ishlari olib borilmoqda.

Ko'lbuloq ochiq tarzdagi ko'p qatlamli makon. Hozirgacha 19 m chuqurlikkacha qazib, ashel', must'e va so'ngi paleolit davriga oid ashyolar topilib, o'rganildi. Uning yuqori qatlamlari so'nggi tosh va o'rta tosh davri bo'lsa, quyi qatlamlarida ilk tosh davri mehnat qurollari topilgan. Ular chaqmoqtosh va slanetsli chaqmoqtoshdan yasalgan qo'pol tosh qurollaridir. Nukleuslar paraqalari, qo'l cho'qmorlari, sodda tosh qirg'ichlar topilgan bo'lib, ularning ishlanish texnikasi ham o'ziga xosdir. SHuningdek, bu yerdan kul, ko'mir qoldiqlari va xar xil hayvon suyaklari topilgan. 2001-2002 yillar mobaynida Ko'lbuloq makonida qayta tadqiqot ishlari olib borilib, u yerdan so'ngi paleolit davriga oid yangi qatlamlar ochilib, u yerlardan retushlangan mexnat qurollari, skrebli, diskovoy, yarim aylana, ovol, prizma shaklidagi nukleuslar topilgan. Ko'lbuloqda istiqomat qilgan odamlar ovchilik, termachilik bilan hayot kechirganlar.

Uchtut-Ijond-Vaush makonlari Navoiy viloyati Navoiy tumani Olchin qishlog'i yonida-Qoratog'ning janubiy qiyaligida joylashgan. Ilk tosh davriga oid ochiq manzilgoh va chaqmoqtosh xom ashyosi qazib olinadigan ob'ekt bo'lgan. U yerdan ashel'-must'e davriga oid tosh qurollari topilgan. Ashel' davriga oid qo'pol cho'qmorlar, nukleuslar, uchrindi va boshqa qurollar topilgan.

So'nggi paleolit davri va uning o'rganilishi.

Ilmiy adabiyotlarda yuqori paleolit so'nggi paleolit tuchunchasi bilan xam ishlatiladi. U 100—12 ming yilliklarni o'z ichiga oladi. So'nggi paleolit davrida ajdodlarimiz hayotida bir qator o'zgarishlar sodir bo'ldi. Asosiysi ajdodlarimiz hayotida urug'chilik tuzumi boshlandi. So'nggi paleolit davrida hozirgi zamon odami qiyofasi o'xshash—kromanyon odami yashagan. Kromanyon odami suyak qoldiqlari dastlab Frantsiyaning Kromanyon makonidan topilgani uchun shunday nom olgan. Olimlar bu davr odamini homo sapiens—aql-idrokli odam deb ham ataydilar.

Yuqori paleolit davri yodgorliklari O'zbekiston hududida o'rta paleolitga nisbatan kam topilgan. Bunga asosiy sabab, ajdodlarimiz turmush tarzida yuz bergan o'zgarishlardir. SHuningdek, ajdodlarimiz tabiiy sharoitga moslashib, ijtimoiy hayotda bir qator yutuqlarni qo'lga kirganlar. Havo yumshab, muzliklar erigach, ular g'orlardan chiqib, vodiy va daryo bo'ylarida chayla, yerto'la va yarim yerto'la qurib yashay boshlaganlar. Yashash joylarining yon tomonlari va ustiga hayvon suyaklarini tergach, hayvon terisi yoki qamish bilan yopganlar. Mazkur chayla va yarim yerto'lalar vaqt o'tishi bilan shamol va yomg'ir ta'sirida yoki keyingi davrlarda insonlar tomonidan u yerlarning o'zlashtirilishi

natijasida yo'q qilingan. Yerto'lalar esa yer ostida bo'lganligi sababli topish qiyin. SHu sababli so'nggi paleolit davri joy makonlarning ko'pchiligi tasodifiy ravishda kashf qilingan.

Yuqori paleolit davri odamlari xo'jaligining asosini ovchilik tashkil etgan. Asosan bug'u, yovvoyi ot, sirtlon, arxar, kulon, tuya kabi yirik hayvonlar ovlangan. Daraxt mevalari, don va ildiz mevali o'simliklarni ham terib terib ovqat sifatida ishlatganlar. Baliqchilikning ham dastlabki kurtaklari paydo bo'lgan. Bu davrda ov va mehnat qurollarining turi ko'paygan. Tosh qurollari ishlash uslubi o'zgargan. Bunga esa tosh qurollarini yasash texnikasidagi yangilik sabab bo'lgan. Yorma texnika usuli ilk bosqichda keng qo'llanilgan bo'lsa, keyingi bosqichlarda retushlash usuli ixtiro qilingan. Bu qurollar turini ko'paytiribgina qolmay, ularning mayda, ya'ni ixchamlashtirishga olib kelgan. Retushlash deganda chaqmoqtosh qurolni suyakdan yasalgan ingichka va uzun tayoq bilan bir necha ming marta urib-yupqa tosh paraqalar uchirib, kerakli formaga keltirish tushuniladi. Bu usul juda murakkab bo'lib, salgina ehtiyotsizlik qilinsa, qurol sinib ketgan.

Retushlangan nukleuslar to'g'ri pichoqsimon shaklga kirgan va yupqalashgan. Pichoqlar paydo bo'lgan. Bu davrda eng muhim mehnat qurollari tosh kesgich va tosh qirg'ich bo'lgan. Tosh kesgich qattiq materiallarni ishlashda foydalanilgan. Tosh qirg'ich uzunchoq parrakcha bo'lib, bir uchi yoysimon tig' bo'lgan, mustae davridagi qirg'ichdan ancha farq qilgan, undan yumshoq materiallarni ishlashda foydalanganlar. Asosiy ov quroli chaqmoqtoshdan yasalgan nayza bo'lgan.

Ajdodlarimiz yog'och va hayvon suyakdanlaridan ham ko'plab qurollar yasaganlar. Suyakdan gapunlar, nayzalar, nayza otqichlar, shuningdek terini tikish uchun ignalar va bigizlar yasashgan. Suyakdan qurollar yasash, ayniqsa yuqori paleolit davrining so'ngi bosqichlarida ko'paygan. Bu bosqich jahon arxeologiyasida Madlen bosqichi deb, (20 ming—13 ming yil oldin) ajratiladi. Madlen bosqichida muzlik hududi kengayib, sovuq eng yuqori darajaga yetgan. Mamontlar kamayib ketgan, shimol bug'usi va hozirgi tundra hayvonlari ko'pchilikni tashkil etgan. Bug'u ko'chmanchi hayvon bo'lganligi sababli odamlar ularning ketidan ko'chib yurganlar. Ovchilar yana ko'chmanchi hayotga o'tganlar.

Yuqori paleolit davri odamlarining xo'jaligi o'zlashtiruvchi xo'jalik bo'lib, uning asosini ovchilik tashkil etgan. Asosan bug'u, yovvoyi ot, sirtlon, arxar, kulon, tuya kabi yirik hayvonlar ovlangan. Daraxt mevalarini, don va ildizmevali o'simliklarni terib, ovqat sifatida ishlatish ham keng tarqalgan. SHuningdek, baliqchilikning dastlabki kurtaklari paydo bo'lgan.

Arxeologlar yuqori paleolit davri makonlarini tadqiq qilib, ularda urug'chilik tuzumi mavjud bo'lganligini asoslovchi dalillar topishgan. Birinchidan, chayla va manzilgohlarni qurilishi kishilarning urug' bo'lib yashaganligini ko'rsatadi. Bunday urug'lar birlashib, urug' jamoasini tashkil etgan. Ikkinchidan, ayol haykalchalarining topilishi ham urug'chilik tuzumining boshlanganidan darak beradi. Urug'lar urug' asoschisi—ayolga sig'inishgan,

chunki u davrda oilani ayol boshqargan, erkaklar faqat ov bilan mashg'ul bo'lishgan. SHu sabab ham urug'chilik tuzumining ilk bosqichi—matriarxat, ya'ni ayollar hukmronligi davri hisoblanadi. Ayol haykalchalari—hosildorlik, hayotiy kuch, kishilik urug'ining yashashi zarurligi timsoli bo'lgan. Uchinchidan yirik hayvonlar ovi ham guruh bo'lib harakat qilishni talab etgan. Yuqori paleolitning dastlabki davrlarida kishilar muqum o'troq holda hayot kechirganlar. Ularning turar joylari ham ov uchun qulay bo'lgan joylarda—jarlik yoqalarida joylashgan. So'nggi bosqichlariga kelib esa, muzliksiz hududlar kengaygach, shimol bug'usi ketidan yurib, insonlar yana ko'chmanchi hayot tarziga o'tishgan. Bu holat esa urug'chilik munosabatlarini tartibga solib, yanada mustahkamlagan. To'rtinchidan, oila va nikoh munosabatlariga kat'iy tartib o'rnatganlar. O'zaro qarindosh—urug'lar o'rtasidagi nikoh asta—sekin bekor qilina boshlangan. Bu esa odamning tashqi ko'rinishi va aql idrokining yaxshilanishiga, yangi tur odamining vujudga kelishiga olib kelgan. Bu odam fanda “xomo—sapiens” aql—idrokli odam deb ataladi. U tashqi ko'rinishi jihatdan hozirgi odamlarga o'xshab ketadi. Unda rostmana peshona, jag' shakllandi. Qosh orti bo'rtig'i yo'qoldi. Hozirgi zamon tipidagi odam shakllanadi va butun yer yuzi bo'ylab tarqaladilar.

Dastlab u Fransiyadagi Kro-Manon g'oridan 1868 yilda topilganligi sababli shu nomni olgan⁴. Neanderthals eventually gave way to Cro-Magnon peoples, a group of *Homo sapiens* named after fossil discoveries from 1868 in Cro-Magnon, France.

So'nggi paleolit davrida qarindosh urug'chilik va oila munosabatlarining tartibga solinishi natijasida kishilarning jismoniy va aqliy rivojlanishida o'zgarishlar yuz berdi. Insonlarning tashqi ko'rinishida o'zgarish yuz berishi bilan birga ularning tabiiy –geografik sharoitga moslashishi natijasida irqlar vujudga keldi. Yevropoid, mongoloid, negroid. Yevropoid irqi fanda kromonon odami nomini olgan. O'zbekistonning ham Samarqand makonidan kromonon odamning qoldiqlari topilgan.

Yuqori paleolit davrida yuz bergan muhim o'zgarishlardan yana biri, bu san'atning kelib chiqishidir. San'atning vujudga kelishi o'sha davr odamlarining diniy qarashlari bilan bog'liq bo'lsa-da, ular qoldirgan haykalchalar va qoya tosh suratlari o'sha davr ijtimoiy hayoti haqida bizga ko'p ma'lumot beradi. O'rta Osiyoning ko'pchilik joyidan qoyatosh suratlari topilgan. Jumladan; Zarautsoy, Xurtakasoy, Bichikchashma, Sariyoz va boshqalar. Ularda karkidonlar, mamontlar, odam, ot, buqa, it, tulki, jayron, tog' echkisi, o'q yoylarning tasvirlari bor.

2008 yilda arxeologlar janubi-g'arbiy Germaniyada 5 ta teshikchasi bor suyakdan ishlangan nay qoldig'ini topishgan. Tadqiqot jarayonida u 35 000 yillik tarixga ega ekanligi aniqlandi⁵. The caves of early men and women also resounded to the strains of music. In 2008 archaeologists working in southwestern Germany discovered a hollowed-out bone flute with five openings that they dated to

⁴**Worlds Together, Worlds Apart.** W.W. Norton. & COMPANY. New York. London. 2011, p.71

⁵**Worlds Together, Worlds Apart.** W.W. Norton. & COMPANY. New York. London. 2011, p.73

approximately 35,000 years ago, roughly the same time that humans began to occupy this region.

Yuqori paleolit davriga oid yodgorliklar kam topilganiga qaramasdan, ulardagi madaniy qatlamlarning yaxshi saqlanishi yuqori paleolit davri taraqqiyotining o'ziga xos tomonlari ochishga imkon berdi. Hozirgi kunda O'rta Osiyoda yuqori paleolit davriga oid 30 ortiq yodgorlik topib o'rganilgan bo'lsa, shulardan 10 tasi O'zbekistondan topilgan. Ulardan Zarafshon voxasida topilgan Samarqand, Siyobcha, Xo'jamazgomanьonomanьonil makonlari yaxshi o'rganilgan. Ko'lbuloq Bo'zsuv, Takalisoy, Tuyabo'g'iz makonlaridan ham yuqori paleolit davri izlari topilgan.

Samarqand makoni — Yuqori paleolit davrining eng noyob yodgorligi xisoblanadi. U 1939 yilda geolog N.G.Xarlamov tomonidan Samarqand shahridagi qadimgi Siyobcha soyi yoqasidan topildi. Unda I.D. Lev va I.Jo'raqulovlar 1969 yildan 1972 yilga qadar tadqiqot ishlarini olib bordilar. 2002 yilda SamDU arxeologiya kafedrası ilmiy xodimlari tomonidan tadqiqot ishlari yana davom qildirildi. Bu makon arxeologlar orasida Komsomol ko'li makoni nomi bilan mashhurdir. Uning madaniy qatlamidan 7,5 mingga yaqin tosh qurollar topilgan. Ularning aksariyati chaqmoqtosh, kaltsedon, diorit, amfibolit, rogovik kabi tosh jinslaridan yasalgan. Bunda tog' jinslari makondan 7-8 km shimolda joylashgan Cho'pon ota qoyalarida uchraydi, ehtimol odamlarning tosh qurollar yasashda ulardan foydalanishgan. Makondan xilma xil qurollar topilgan; qirg'ichlar, keskichlar, sixlar, pichoqchalar, gardishsimon nukleuslar, uchrindilar, ushatgichlar, boltalar, yupqa paraqalar va boshqalar. Bular orasida hayvon terilarini ishlash uchun mo'ljallangan qirg'ichlar, teshgichlar, suyakdan yasalgan mehnat qurollari diqqatga sazovordir. Tosh boltalar va yo'ng'ichlar makon uchun o'ziga xos ravishda ishlangan. 2002 yilda G.F.Korobkova makondan topilgan tosh qurollarini yangi metodika asosida qayta o'rgandi va uning o'ziga xos xususiyatlarini aniqladi. Jumladan, o'zaklardan ajratib olingan tosh paraqalardan turli qurollar sifatida foydalanilgan. Tosh qurollarga dag'al kertish usuli bilang ishlov berilgan. SHuningdek, tosh qurollar ko'pincha tosh parchalari va uchrindilardan yasalgan. Tosh qurollarning so'nggi paleolit davri qurollariga nisbatan qo'polroq ishlanishi uning so'nggi paleolitning ilk bosqichiga oidligini ko'rsatadi. Tosh va suyakdan sanchqi yasaganlar. Bu odamlarning baliqchilik bilan shug'ullanganliklarini ko'rsatadi. Makonning madaniy qatlamlaridan gulxan qoldig'i, kul, hayvon suyaklari va o'simlik qoldiqlari topilgan. Ot, tuya, bug'u, qulon kabi hayvonlarning suyaklari topilgan. U yerda chayla izlari ham topilgan. U soy bo'yida bo'lib, maydoni 100 kv m, to'g'ri burchak shaklida qurilgan. Uning o'rnida gulxan qoldig'i, tosh qurollar tayyorlaydigan, chayla ustunlari qoldiqlari topilgan. Samarqand makonini olimlar tadqiq qilib, uning 30—35 ming yilliklarga oidligini aniqladilar. U yerdan Kromonьon qiyofasidagi odamlarning suyak qoldiqlari topildi. 3 m 20 sm chuqurlikda odamning pastki jag' suyagi va 9 ta tish, qo'l suyagining qoldiqlari topildi. Antropologlar uning 25 yoshli ayolga tegishli ekanligini aniqladilar. SHuningdek, 35 yoshli ayolga

tegishli 10 ta tish, pastki jag' suyagi va yosh bolaning oziq tishi, pastki jag' suyagi ham topilgan.

Samarqand makonidan ibtidoiy odam tomonidan 5 ta maxsus belgi chizilgan hayvon qovurg'asi qoldig'i, maxsus teshikli dengiz chig'anog'i topilgan. Dengiz chig'anog'i zeb—ziynat bo'lib, Hind okeani, Qizil dengiz va Fors qo'ltig'i hududlarida uchraydi. CHig'anoqning topilishi O'rta Osiyo qabilalari bilan Hind okeani sohillaridagi qabilalar o'rtasida aloqa bo'lganligi va bu chig'anoqlar Samarqand hududiga mahsulot ayirboshlash natijasida kelib qolganligini ko'rsatadi. Makondan 20 ga yaqin tuxumsimon danakcha topilgan, ularning har birida kichkina teshikchalar bo'lgan. Mutaxassislarning fikricha, mazkur danaklar ayollar taqinchog'i bo'lgan. SHuningdek, bir xil kattalikdagi dumaloq 2 ta yupqa oq qayroq tosh topilgan. U soch va bo'yinga osadigan qayroq tosh bo'lishi mumkin. Qadimgi odamning tafakkuri bilan bog'liq bo'lgan o'rtasi ishqalangan, atrofi ingichka chiziqlar bilan chizilgan dumaloq qayroq tosh ham topilgan. Umuman Samarqand makoni yuqori paleolitga oid qimmatbaho ma'lumotlar beradi.

Siyobcha qarorgohi – Samarqand shaxrining markaziy qismidan oqib o'tadigan Siyobcha daryosining CHashmasiyob suvi quyilishi joyida joylashgan. Qarorgoh 1969 yilda U.Olimov tomonidan topilgan. Tadqiqot ishlarini esa, N.X.Toshkentboev olib borgan. Qazilmalarning ayrimlarida madaniy qatlam yaxshi saqlanmagan. Topilmalar orasida tosh o'zaklar, qirg'ichlar, teshuvchi qurollar, paraqalardan ishlangan qurollar asosiy o'rinni egallaydi. Topilmalar Samarqand makoniga nisbatan qadimiyroqdir.

Xo'jamazgil qarorgohi—Samarqand shaxridan 35 km g'arbiy–sharq tomonda Turkiston tog' tizmasining g'arbiy etaklarida joylashgan Xo'jamazgil degan joydan topilgan. Yodgorlikni 1969 yilda arxeolog N.X.Toshkentboev tadqiq qilgan. Tadqiqot davomida makondan 200 dan ortiq tosh buyumlar yig'ib olingan. Topilmalar ichida gardishsimon tosh o'zaklar, paraqadan yasalgan pichoqsimon qurollar, qirg'ichlar, randalar, tosh siniqlari topilgan. U yerda qizil kesak (oxra) qoldiqlari va gulxan izlari xam topilgan. Qarorgohning moddiy qoldiqlari Samarqand makoni qoldiqlariga o'xshaydi. Ikkala makonda xam qurollarni ishlash uslubida must'be davri uslubi saqlanib qolgan.

Ko'lbuloq makoni – Tosh davriga oid ko'p qatlamli yodgorlik bo'lib, uning 1,2,3 qatlamlaridan yuqori paleolit davriga oid gulxan, ko'mir qoldiqlari, tosh buyumlardan – nukleuslar, qirg'ichlar, sixchalar, tosh pichoqlar, tosh siniqlari va hayvon suyaklari topildi. Bu yerdan eng ko'p miqdorda nukleuslar topilgan, chunki ibtidoiy odamlar nukleuslarni ajratib olishining yangi texnikasini kashf etganlar. Ilgaridagidek, paraqalarni tosh bolg'a bilan emas, balki to shpona bilan ajratib olganlar. Bu bilan ular xoxlagan shakldagi paraqani toshdan ajratib olish imkoniyatiga ega bo'lganlar. Qo'lbuloqdan topilgan tosh qurollar o'zining ishlanishi jixatidan Samarqand, Bo'zsuv va Tuyabo'g'iz makonlaridan topilgan sunggi tosh davri qurollariga o'xshaydi. Tadqiqotchi M.R.Qosimovning ta'qidlashicha, Toshkent voxasida hali Ko'lbuloqqa ilmiy ahamiyati jihatidan teng keladigan yodgorlik topilgani yo'q.

Toshkent voxasidan so'nggi paleolit davriga oid Bo'zsuv 1, Bo'zsuv 11, Bo'zsuv VI, Tuyabo'g'iz II, III, IV, V, VI makonlari xam topib o'rganilgan. Ulardan topilgan tosh buyumlar Ko'lbuloqdan topilgan tosh buyumlariga o'xshaydi. bular asosida arxeologlar Toshkent voxasida ibtidoiy odamlar paleolit davrining barcha bosqichlarida isteqomat qilib, bir-biri bilan yaqin aloqada bo'lganlar va bir xil madaniyat yaratganlar degan xulosani berishgan.

3.Mavzu: Mezolit davri va uning o'rganilishi

Reja:

1. Mezolit davri va uning bosqichlari.
2. Mezolit davri va uning xususiyatlari.
3. Mezolitdavrining o'rganilishtarixi.
4. O'zbekistondagi mezolitdavri yodgorliklari.

1&Mezolit davri va uning bosqichlari.

Er yuzida muzliklarning chekinishi natijasida iqlim o'zgaradi. Bu esa, o'z navbatida ibtidoiy odamlarning turmush tarzida o'zgarishlarga olib keladi. Olimlar bu davrning o'ziga xos xususiyatlarini e'tiborga olib, uni o'rta tosh davri, ya'ni mezolit davri deb belgilaganlar.

“**Mezolit**” so'zi yunoncha “mezos”—o'rta, “litos”—tosh so'zlaridan kelib chiqqan bo'lib, miloddan avvalgi 12 ming yillikdan 7 ming yillikgacha davom etgan.

Mezolit davrida iqlimning o'zgarishi bilan hayvonot dunyosi ham o'zgaradi. Paleolit davridagi yirik hayvonlar yo'qolib, ular o'rniga tez chopar va mayda hayvonlar: arhar, muflon, tog' echkisi, bug'u, jayron, qulon, quyon, arslon, yo'lbars, bars, qoplon va boshqa hayvonlar paydo bo'ldi. Ularni ilgaridagidek ovlash ibtidoiy odam uchun murakkablik tug'dirdi. Natijada **o'q-yoy** ixtiro qilindi. Bu mezolit davrining eng katta yutug'i edi. O'q yoyning kashf etilishi xo'jalikda ovning ahamiyatini oshirdi. Endi ibtidoiy ovchilar uzoqdan turib o'z o'ljasini nishonga olish imkoniyatiga ega bo'ldilar va oziq-ovqatga bo'lgan talabni qondira oldilar.

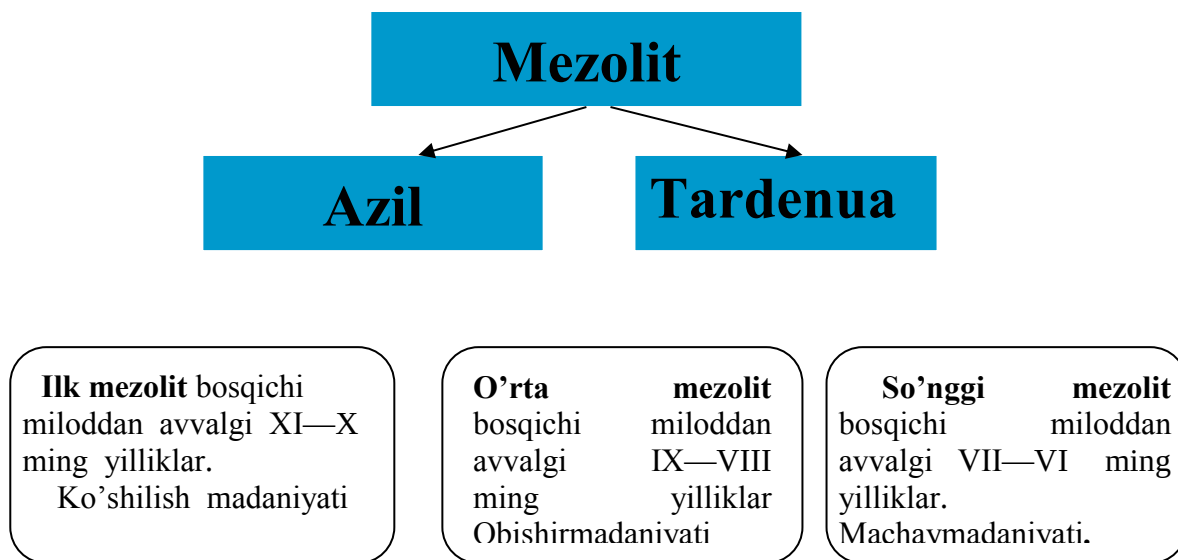
O'simliklar dunyosida ham issiqtalab o'simliklar salmog'i oshdi. Daryolarning sersuv bo'lishi baliqchilikning vujudga kelishiga va dastlabki qayiqlarning paydo bo'lishiga olib keldi. Bu esa ibtidoiy odamning turmush tarzini o'zgartirdi.

Ibtidoiy ovchilar hayvonlar (asosan bug'ular) izidan yurib, yangi—yangi erlarni o'zlashtirib bordilar. Shu sababli, mezolit davri odamlari keng xududlarga tarqalganlar. Mezolit davrida O'rta Osiyoning deyarli barcha hududlari yashash uchun qulay bo'lgan. Amudaryo bilan Sirdaryo oraliqlarida mezolit davriga oid yodgorliklar ko'p uchraydi.

Bu davr jamoasida diniy tasavvurlar ma'lum bir shaklga kirdi. Bu haqda mezolit davri mozorlari, qoyatosh rasmlari darak beradi. O'rta Osiyodagi mezolit davri yodgorliklaridan 3tasida— Qayla, Tutkaul, Machay makonlarida mozorlar topilgan. Ular mezolit davrining so'ngi bosqichiga taalluqli. Qayla g'orida 2 mozor o'rganilgan. Skeletlar chalqanchasiga yotqizilib, oyoqlari biroz bukilgan, ustiga oxra sepilgan. Yonlarida dengiz chig'anoqlaridan yasalgan taqinchoqlar topilgan. Bosh suyagi ustiga ham mayda tosh munchoqlar tizib chiqilgan. Boshqa mozorlarda ham shu holat kuzatilgan. Bularni barchasi narigi dunyoga ishonishni bildiradi.

Jahon arxeologiyasida mezolit davri 2 bosqichga: **Azil** va **Tardenuazga** bo'linadi. (3-jadval) Ular Franciyadan topilgan makonlar nomlari bilan atalgan. Azil davri tosh qurollarining asosiy xususiyatlaridan biri –**mikrolit qurollarning** yasalişidir (yunoncha mikros—kichik). Ular asosan o'q uchi vazifasini bajargan. Ularning ko'pchiligi tol bargiga o'xshash bo'lgan.

Mezolit davri va uning bosqichlari.

3-jadval.

Tardenauz makonlarida mikrolit qurollar juda ko'p uchraydi. Ular juda mayda bo'lib, ba'zilar 1 sm ga etar etmas bo'lgan, 2 sm lilari esa kam uchraydi. Mikrolitlar turli xil geometrik shaklda bo'lgan (uchburchak, trapeciya, romb). Ularning ishlatilishi haqida 2 xil fikr mavjud:

- 1) tayoq uchidagi yoriqqa tiqilgan va kamon o'qi yasalgan.
- 2) suyak yoki yog'och qurollarga taqab o'tkir tig' hosil qilingan.

O'rta Osiyo mezoliti industriyasini o'rganish orqali olimlar ulardagi rivojlanish jihatlarini aniqladilar. SHu asosda ularni ilk, o'rta va so'nggi bosqichga bo'ldilar.

Ilk mezolit bosqichi yodgorliklarida mikrolit texnikasi endigina paydo bo'lgan. Bunday yodgorliklarda geometrik shakldagi (segment, trapeciya, uchburchaksimon) tosh buyumlar kam uchraydi. Mikroparaqalar kam. Bu davr yodgorliklarida so'nggi paleolitga doir qirg'ichchalar, o'zaklar, paraqalar ko'p tarqalgan.

O'rta mezolit bosqichida geometrik shakldagi mikrolit qurollarning yirik va qalinroq turli tiplari paydo bo'ladi. Qirg'ichchalarning har xil shakldagilari vujudga keladi. Bunday qurollar ko'pincha tosh siniqlarining qirra tomonlariga va paraqalarning uchqir tomonlariga tig' chiqarish usuli bilan yasalgan, ularning hajmlari ancha kichiklashtirilib, takomillashtirilgan. O'zaklardan pichoqsimon uchirma ajratib olish texnikasi vujudga keladi. O'rta mezolit davri yodgorliklarining yana bir xususiyati qayroqtoshlardan yasalgan qurol va qirg'ichlarning borligidir.

So'nggi mezolit davrida mehnat qurollarining ko'pchilik turlari maydalashgan. Qalamsimon mitti o'zaklar soni ko'paygan. Tosh bigiz paydo bo'lgan. Ikkala uchli

tomonlari yo'nilgan shakldagi paraqalar va mikroparaqalar soni ko'payadi. Bu davr yodgorliklarida qurollarni yasash texnikasi murakkablasha boradi.

3. Mezolitdavrining o'rganilish tarixi.

O'rta Osiyo mezoliti industriyasini o'rganish orqali olimlar ulardagi rivojlanish jihatlarini aniqladilar. Shu asosda ularni ilk, o'rta va so'nggi bosqichga bo'ldilar.

Ilk mezolit bosqichi yodgorliklarida mikrolit texnikasi endigina paydo bo'lgan. Bunday yodgorliklarda geometrik shakldagi (segment, trapetsiya, uchburchaksimon) tosh buyumlar kam uchraydi. Mikroparaqalar kam. Bu davr yodgorliklarida so'nggi paleolitga doir qirg'ichchalar, o'zaklar, paraqalar ko'p tarqalgan.

Bu bosqichlarga oid yodgorliklar quyidagi guruhlariga ajratilgan:

1. **Ilk mezolit** bosqichi miloddan avvalgi XI—X ming yilliklarni o'z ichiga oladi. Ko'shilish madaniyatida o'z aksini topgan.

2. **O'rta mezolit** bosqichi miloddan avvalgi IX—VIII ming yilliklar bo'lib, Obishir madaniyatida o'z aksini topgan.

3. **So'nggi mezolit** bosqichi miloddan avvalgi VII—VI ming yilliklar bo'lib, Machay madaniyatida o'z aksini topgan.

O'zbekistondagi mezolit davri yodgorliklarida prizma, konus, pona shakllaridagi nukleuslar topilgan. Tosh paraqalari bir tomonlama kertma tarzda o'tkirlangan. Qirg'ich qurollari tosh uchrindilardan va parchalaridan ishlangan. Shuningdek, tog'li hududlarda nukleuslar qayroqtoshlardan bo'lgan.

O'zbekistonda ilk mezolit davriga oid manbalar XX asr boshlarida topilgan. Mezolit davrini sistemali o'rganishni A.P.Okladnikov boshlab bergan. Keyinchalik Katta va Kichik Balxash hududlarida ko'p qatlamli mezolit davriga oid yodgorliklar, Ustyurtda, Markaziy Farg'onada, Qizilqum, Pomirda mezolit yodgorliklari ko'plab topilgan.

A.M.Mandelstam, X.Yu. Yusupov, Yu.A.Zadneprovskiy, O'.Islomov—Farg'onada, E. Bijanov, V.Yagodin, A.Vinogradov, G.Xodjaniyozovlar Ustyurtda tadqiqot ishlarini olib bordilar. Lekin O'zbekiston mezoliti boshqa davrlarga nisbatan kam o'rganilgan. O'.Islomov shu kunga qadar O'zbekiston hududida o'rganilgan yodgorliklarni uchta —Farg'ona, Toshkent va Surxandaryo territorial xususiyatlarga bo'ldi.

Qo'shilish makoni Toshkentning g'arbida qadimgi Bo'zsuv anhorining chap sohilidan topilgan. U erdan nukleuslar, mayda paraqachalar, qirg'ichlar va hech bir makonda uchramaydigan uchburchak shaklidagi qurollar topilgan. Qo'shilishning madaniy qatlamidan topilgan mazkur qurollar so'ngi tosh davri qurollariga nisbatan o'zining ancha ixchamligi va qurol turlarining xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Bu erdan topilgan nukleuslar va qirg'ichlar Farg'onadagi Obishir I, Y, Achchiko'l va Machaydan topilgan nukleuslar va qirg'ichlarga o'xshab ketadi. Lekin Qo'shilishdagi qurollar ancha qadimiy arxaik xususiyatga egadir. Qo'shilishdan topilgan qurollarda o'ziga xoslik ham bor, ya'ni bu erda geometrik shaklda yasalgan qurollar uchramaydi. Shuningdek, Qo'shilishda boshqa makonlarda bo'lgan pichoqsimon paraqalar topilgan emas. Qo'shilish qurollarining ba'zilar Yaqin va O'rta Sharqdagi Shanidavr, Paligavr, Gari-Kamarbanddan topilgan qurollarga o'xshab ketadi.

Farg'ona vodiysida va uning janubidagi tog'li hududlarda mezolit davri makonlar ancha ko'p topilgan. SHular jumlasiga, Farg'ona vodiysining janubidagi Qatron tog'idan topilgan Obishir I va Obishir V g'or-makonlarini kiritish mumkin. Ular miloddan avvalgi IX–VIII ming yilliklarga oiddir.

Obishir 1 g'or-makoni Haydarkon shaharchasidan 4-5 km sharqda joylashgan. U urning madaniy qatlamlaridan mikrolitlar, bigizlar, qirg'ichlar, pichoq qadamlari, nukleuslar topilgan. Ular boshqa joylardan topilgan mezolit davri qurollariga o'xshaydi.

Obishir V g'or-makoni esa Obishir 1 dan 200 metrcha g'arbda joylashgan. U erda 3 ta madaniy qatlam aniqlangan. U erdan topilgan mehnat qurollarining ishlanish texnikasi Obishir 1 ga o'xshaydi. U urning quyi madaniy qatlamlaridan oq-qora va kul rang chaqmoqtoshdan yasalgan mikrolitlar– paraqalar, pichoq qadamlari, qirg'ichlar, keskichlar, teshgichlar, o'roq-randalar va turli shakldagi nukleuslar topilgan. Shuningdek bu erdan yovvoyi hayvonlarning parchalangan va sindirilgan suyaklari ham topilgan.

Keyingi yillarda Markaziy, Janubiy va Sharqiy Farg'ona erlaridan mezolit davri makonlari ko'plab topilgan. Markaziy Farg'onadan bu davriga oid 100ga yaqin joydan makonlar topilgan. Ulardan Ittak qal'a, Sho'rko'l, Achchiko'l, Yangiqadam, Bekobod, Zambor, Bosqumlar diqqatga sazovordir. U erlardan har xil shaklda retushlangan va retushlanmagan nukleuslar, qirg'ichlar, paraqalar, mayda geometrik qurollar topilgan. Bu erda ko'proq mayda nukleuslar uchrab, yirik nukleuslar deyarli uchramaydi. Daryo toshlaridan olingan uchrindilar ham bor. Bu erdan topilgan mehnat qurollari qora, yashil, jigarrang chaqmoqtosh, slanec va boshqa toshlardan yasalgan. Bu yodgorliklar ochiq joydagi makonlar bo'lib, madaniy qatlamlar yo'q. Tadqiqotchilar fikricha, Markaziy Farg'onadagi ilk va so'nggi mezolit davri makonlar o'sha vaqtning o'zidayoq tashlab ketilgach, buzila boshlagan. Hozirda bu joylar keng qum barxanlari ostida qolgan. Lekin mezolit va neolit davrlarida bu erlarda ko'llar bo'lgan. Ibtidoiy odamlar shu ko'l sohillarda yashaganlar. Termachilik, ovchilik, baliqchilik bilan shug'ullanganlar.

Markaziy Farg'onada faqat tosh davri yodgorliklar mavjud. Boshqa davrlarga oid yodgorliklar va madaniy qatlamlar yuq.

Tadqiqotchilar Markaziy Farg'onadagi mezolit davri yodgorliklarini 2 guruhini aniqlab, uning rivojlanishidagi ilk va so'nggi bosqichini aniqladilar. Ilk mezolit davri miloddan avvalgi IX—VII yilliklarga oid bo'lib, unga Ittak qal'a 2, Achchiko'l 1,7, YAngi qadam 1,2 va Toypoq 1 makonlari kiradi.

Markaziy Farg'onaning so'nggi mezolit davri miloddan avvalgi VI ming yilliklarga mansub. Unga Achchiko'l, Bekobod 3,4, SHo'rko'l 1, 2, Madyor 11, Zambar 2, Toypoq 3,5,7 va boshqa joy makonlarni kiritish mumkin.

Markaziy Farg'onadagi yashagan mezolit davri qabilalari xo'jalik hayotida ovchilik va termachilik bilan bir qatorda baliqchilik ham muhim rol o'ynagan. Bunga ularning ko'llar yoqasida istiqomat qilganliklari imkoniyat yaratgan.

Yuqoridagilardan shuni xulosa qilib aytish mumkinki, mezolit davrida Janubiy va Markaziy Farg'ona hududlarining qulay geografik sharoiti mazkur joylarda ibtidoiy kishilarning keng tarqalib yashashlari uchun imkoniyat yaratgan.

Machay g'or makoni mezolitning so'nggi bosqichiga oid yodgorlik bo'lib, u Hisor tizmasining Ketmonchopti tog'ining janubidan Machay daryosining o'ng sohilidan topilgan.

G'or–makon ko'p qatlamli bo'lib, u erdan ko'p miqdorda tosh qurollari va oz miqdorda suyakdan yasalgan mehnat qurollar ham topilgan. Suyak qurollar 15 nusxada bo'lib, ular bigiz, igna, so'zan va boshqalardir. G'orning madaniy qatlamlaridan jami 870ta toshdan yasalgan mehnat qurollari topilgan. Ular har xil shakldagi nukleuslar, retushlangan va retushlanmagan paraqa va paraqachalar, tosh pichoqlar, arrasimon qurollar, keskich, ushatgich toshlar, nayza va o'q uchlari, trapeciyalar, sigmentlar va boshqa xil qurollar topilgan. Machay g'oridan topilgan qurollarning ishlanish texnikasi, katta kichikligi Tojikistonning Vaxsh daryosi havzasidagi, Markaziy Farg'ona va Toshkent vohasidagi mezolit qurollariga ancha o'xshab ketadi. Lekin ularning o'ziga xos jihatlari ham bor.

Machay g'orining madaniy qatlamlaridan antropologik materiallar – odam bosh suyaklari, tishi, jag'i va boshqa a'zolarining suyak qoldiqlari topilgan. Haligacha O'rta Osiyoning mezolit davriga oid yodgorliklaridan bunday topilmalar topilgani yo'q. Shu jihatdan Machaydan topilgan odam suyaklari juda katta amaliy va ilmiy ahamiyatga egadir. Tadqiqotlar natijasida kalla suyaklarining biri ayol kishiga, biri erkak kishiga va uchinchisi yosh bolaga mansub ekanligi aniqlandi. Antropologik materiallarni chuqur o'rganish asosida, ularning qaysi irqqa mansub ekanligi aniqlandi. Ularning hammasi evropoid irqiga mansub deb topildi. Bu materiallar O'zbekistonning eng qadimgi aholisini, uning tashqi qiyofalarini aniqlashda muhim manba bo'lib xizmat qiladi.

G'orning madaniy qatlamlarini qazish jarayonida antropologik materiallar bilan bir qatorda xilma–xil hayvonlarning suyaklari – paleontologik materiallar ham topildi. Palezoolog B. Botirov Machay g'oridan 20 xildan ortiq hayvon suyaklarini topdi. Ular qizil bo'ri, tulki, bars, mo'ynali suvsar, quyon, jayra, olmaxon, dalasichqon, to'ng'iz, Buxoro bug'usi, ayiq, echki, toshbaqa va boshqa yovvoyi hayvonlarga mansub bo'lgan. Machayliklar asosan arhar va jayron ovlaganlar.

G'ordan hayvon suyaklarining topilishi bu erda yashagan mezolit davri kishilari ovchilik va termachilik shug'ullanganliklarini bildiradi. Tadqiqotlar g'orning mil.av. VII – YI ming yilliklarga mansub ekanligini ko'rsatdi.

Ayrtom yodgorligi janubiy O'zbekistondagi mezolit davri yodgorliklaridan biri hisoblanadi. U Termizdan 18 km sharqda, Amudaryoning o'ng sohilida joylashgan ko'p qatlamli yodgorlikdir. Bu erdan mezolit davriga oid tosh qurollar, nukleuslar, pichoqsimon paraqalar, uchrindilar, qirg'ichlar, teshgichlar, tosh parmalagichlar, o'q va nayza uchlari topilgan. Ular Obishir, Tutqovul, yodgorliklaridan topilgan tosh qurollariga o'xshab ketadi.

Qoyatoshlarga chizilgan rasmlar ibtidoiy odamlarning dunyoqarashi bilan bog'liq. **Qoyatosh rasmlari** O'zbekistonning tog'lik rayonlarida keng tarqalgan. Qoya toshlarga rasmlar ikki usulda chizilgan: 1- har xil bo'yoqlar (oxra) bilan, 2- urib– o'yish yo'li bilan. O'zbekistonda urib–o'yib chizish usuli bilan ishlagan

rasmlar, ya'ni **petrogliflar** juda keng tarqalgan. Bo'yoqlar bilan ishlangan rasmlar juda kam uchraydi.

O'zbekistonda qoya tosh rasmlarini o'rganish ishi asosan XX asrning 30 yillaridan boshlangan. Bu sohada G.V.Parfyonov, A.P.Okladnikov, J.Kabirov, X.Botirov, M.Xo'janazarov, Yu.Buryakov va boshqalarning xizmatlari kattadir.

O'zbekistondagi qoyatosh rasmlarining eng ajoyib namunalariga Zarautsoy, Sarmishsoy, Bironsoy, Qorachorvoqsoy, Ko'ksaroy, Ilonsoy, Teraklisoy, Tutlisoy, Sho'rbuloqsoy, Xo'jakent va boshqalarni kiritish mumkin. Ular jami 100 dan ortiq joydan topilgan.

Mazkur joylardagi qoyatosh suratlarda turli xayvonlarning tasvirlari, odamlarning harakatlari, ov manzaralari aks etgan. Ko'pincha bu tasvirlarda o'sha davr odamlarining diniy qarashlari bilan bog'liq tushunchalar aks etgan. O'zbekiston xududidan topilgan eng mashhur yodgorlik Zarautsoy yodgorligi bo'lib, unda buqa va echkilarni ovlash manzarasi aks etgan. Tadqiqotchilar fikricha, bu yodgorlik mezolit va neolit davrlariga, ya'ni mil.avv. VIII-IV ming yilliklarga mansubdir.

Qoyatoshlarga ishlangan tasvirlar arxeologik yodgorliklarning bir turi sifatida ajdodlarimiz madaniyati tarixini o'rganishda juda muxim ahamiyat kasb etadi. Qoyatosh rasmlari orqali qadimgi davr kishilarining xo'jalik xayoti haqida, hayvonlarni ov qilish, qo'lga o'rgatish va xonakilashtirish, chorvachilikning vujudga kelishi, uning turlari haqida ma'lumotga ega bo'lish mumkin. Shuningdek, qoyatosh rasmlari qadimgi ota-bobolarimizning g'oyaviy qarashlari va diniy e'tiqodini o'rganishda juda muxim tarixiy manba hisoblanadi.

O'zbekiston hududida mezolit davri jamoasi geografik sharoiti qulay bo'lgan dasht, tekisliklar, ko'l, daryo sohillarida, tog'li hududlarda yashab, ovchilik, baliqchilik, termachilik bilan shug'ullaganlar. Paleolit davrga nisbatan bu davrda tosh qurollarini ishlash texnikasi takomillashgan, qurollarining turlar ko'paygan, sifati yaxshilangan. Bu esa xo'jalikning rivojlanishiga va odamlar tafakkurining o'sishiga olib kelgan. Bu hol ibtidoiy jamoa tuzumining keyingi rivoji uchun asos yaratib bergan.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Mezolit davrida iqlimning o'zgarishi insonlar hayotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
2. Qanday mehnat qurollari paydo bo'ldi?
3. Ko'shilish makonining o'ziga xos tomonlarining tushuntirib bering?
4. Farg'onadan qanday makonlar topilgan?
5. Machay g'or makoni topilmalarining ahamiyatini tushuntiring?
6. Mezolit davri yutuqlari nimalardan iborat?
7. Obishir makoni haqida ma'lumot bering?

Mavzuni mustahkamlashda quyidagi pedagogik texnologiya usulidan foydalanish mumkin.

Charxpalak texnologiyasi. Maqsad: talabalarni dars jarayonida mantiqiy fikrlash, o'z fikrlarini mustaqil ravishda bayon eta olish, o'zlarini baholash hamda

yakka va guruhlarda ishlashga, boshqalar fikriga hurmat bilan qarashga, ko'p fikrlardan kerakligini tanlab olishga o'rgatish.

O'tkazish texnologiyasi:

1. Talabalar (sharoitga qarab) guruhlariga ajratiladi.
2. O'qituvchi mashg'ulotni o'tkazish qoidalarini tanishtiradi.
3. Tarqatma materiallar guruh a'zolariga tarqatiladi.
4. Dastlab guruh a'zolari yakka tartibda berilgan vazifani ishlab chiqishadi va tarqatma materialning o'ng tomoniga o'z belgisini yoki ismi familiyasini yozadi. Talaba to'g'ri deb bilgan javobini + belgisi bilan ruchkada belgilab chiqadi. 10 minut ajratiladi.
5. Bajarilgan vazifa boshqa guruh a'zolari bilan almashtiriladi. Ular ham tarqatma materialning chap tomoniga o'zining belgisi yoki ismini yozib, qaytadan x belgisi bilan to'g'ri javobini belgilaydilar. Unga 5 minut ajratiladi.
6. Tuzatilgan, o'zgartirilgan materiallarni yana bir marta guruhlar bo'yicha almashtirish mumkin.(guruhlar soniga qarab)
7. Oxirgi almashishdan so'ng har bir guruh a'zosi o'zlari ilk bor to'latgan materialni tanlab oladilar va unda belgilangan javoblar taqqoslanadi va tahlil qiladilar.
8. O'qituvchi tarqatma materialda berilgan to'g'ri javobni o'qiydi va talabalar ularni o'z javoblari bilan solishtirib boradilar.
9. Har bir talaba to'g'ri javob bilan belgilangan javoblar o'rtasidagi farqni aniqlab, to'plagan balini xisoblab, o'zini o'zi baholaydi.
10. Talabalarning baholari sinf jurnaligi qayd qilinadi va mashg'ulot to'g'risida o'qituvchi o'z fikr va mulohazalarini bildiradi.

Qadimgi manzilgohlarning qaysi davrga oidligini aniqlang (Charxpalak texnologiyasi.)

№	Manzilgohlarning nomi	Ilk paleolit	O'rta paleolit	So'nggi paleolit	Ilk mezolit	So'nggi mezolit
1	Selo'ngir					
2	Qo'tirbuloq					
3	Siyobcha					
4	Xo'jamazgil					
5	Teshiktosh					
6	So'x					
7	Obiraxmat					
8	Uchtut					
9	Machay					
10	Ittakqal'a					
11	Obishir					
12	Xo'jakent					
13	Sho'rko'l					
14	Qayla					
15	Ko'shilish					
16	Machay					
17	Bo'zsuv					

18	Zarautsoy					
19	Takalisoy					
20	Samarqand					

9-12 to'g'ri javob "qoniqarli"

13-16 to'g'ri javob "yaxshi"

17-20 to'g'ri javob "a'lo"

Yodda tuting!

- Miloddan avvalgi 12 ming yillikdan 7 ming yillikkacha davom qiladi.
- O'q-yoy ixtiro qilingan
- Baliqchilik vujudga kelgan
- Qayiqlar ixtiro qilingan
- Tosh bigiz paydo paydo bo'lgan
- O'zbekistonda mezolitning 3 bosqichi aniqlangan
- Mikrolit qurollari vujudga kelgan.
- Odamlar ko'chmanchi hayot kechirganlar
- O'zbekistonda petrogliflar keng tarqalgan

4-mavzu. Neolit davri va uning yodgorliklari

Reja.

1. Neolit davrining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Neolit davri mehnat qurollari va kashfiyatlar
3. Neolit davri va uning o'rganilishi
4. O'rta Osiyoda neolit davri yodgorliklari

Jamiyat taraqqiyotidagi keyingi davr **neolit** deb nom olgan. U yunoncha “neo”—yangi, “litos”—tosh, ya'ni yangi tosh davri degan ma'noni beradi. Bu davr uzoq davom etgan tosh davrining yakunlovchi bosqichi bo'lganligi uchun shu nom bilan atalgan. Bu tushunchani fanga ingliz arxeologi Lebbok 1865 yilda kiritgan. O'rta Osiyoda neolit davri xronologik jihatdan **miloddan avvalgi VI—IV ming yilliklarni** o'z ichiga oladi. Neolit Yaqin SHarqda mil.avv. 8-7 ming yilliklar, Zakavkazda mil.avv. 6-5 ming yilliklar, Evropada mil.avv. 7-1 ming yilliklarda davom etgan. Mezoamerikada mil.avv. 5-1,5 yillikdan - milodiy 10-12 asrlargacha davom etgan. Avstraliya, Okeaniyaning tub aholisida, Janubiy Amerikanig ba'zi qabilalarida, Afrikada, tropik Osiyoning ba'zi qismlarida bu madaniyat milodiy 20 aslarga ham saqlanib qolgan.

Neolit davrida jamiyatlar har xil taraqqiyot darajalarida bo'lganlar. Ba'zi mintaqalarda dehqonchilik va chorvachilik vujudga kelgan, ba'zi urug' jamoalar ovchilik va termachilik bilan shug'ullanganlar.

Neolit davrida ibtidoiy qabilalar o'troq turmush tarziga o'tganlar. Doimiy erto'la, loy, guvaladan qurilgan kulbalarda yashaganlar. O'troq turmush tarzi janubiy hududlarda dehqonchilikning kelib chiqishiga, cho'l mintaqalarda esa, o'troq ovchilik xo'jaligining qaror topishiga olib kelgan. Keyinchalik ovchilik xo'jaligi zahirida chorvachilik paydo bo'ladi.

Neolit davrining eng katta yutug'i ham **dehqonchilik va chorvachilikning vujudga kelishi** edi. Ko'pchilik olimlar bu kashfiyotning insonlar hayotidagi ahamiyatini inobatga olib, neolit davri inqilobi deb baho beradilar. Ibtidoiy odamlarning o'zlashtiruvchi xo'jalikdan **ishlab chiqaruvchi xo'jalikka** o'tishdi. Bu uzoq va mashaqqatli davom etgan jarayon bo'lgan. Termachilikning zamirida dehqonchilik yotgan, ovchilikning zamirida esa, chorvachilik yotgan. Tadqiqotchilar fikricha, dehqonchilik va chorvachilikning paydo bo'lishiga ayollarning mehnati va sinchkovligi sabab bo'lgan.

Neolit davrida toshni ishlash texnikasida yangi usullar—**silliqlash, pardozlash, arralash va parmalash** usullari ixtiro etiladi. Bu esa ibtidoiy ishlab chiqaruvchi kuchlarni yanada tezroq rivojlanishiga olib keldi. Bu usullar hamma qurollarga nisbatan qo'llanilmagan. O'tkir tig' beruvchi qurollar yasashda kertma va yorma uslubidan foydalanganlar.

Ilk neolit davrida **makrolit qurollar** keng tarqalgan. Ular og'ir katta hajmdagi chaqmoqtoshdan ishlangan qurollar bo'lgan. Qurollar qumtosh taxtada silliqdangan. Tosh taxta tayanch vazifasini o'tagan. Qurollar ho'l kvars qumi bilan uzoq vaqt ishqash jarayonida silliqdangan. Silliqlangan tosh qurollar neolit oxiriga kelib parmalangan. **Parmalashda** suyak parma vazifasini bajargan. Suyak parmani qalqon ipiga o'rab aylantirganlar, unda suyakning uchiga nam qum sepib turilgan. Parmalangan qurolga **dasta o'rnatish** mumkin bo'lgan.

Neolit davrida qurollarning turi ko'paygan: tosh boltalar, ponalar, tosh teshalar, iskanalar, og'ir cho'qmorlar paydo bo'lgan. Tosh boltalar neolit davrida barcha og'ir yumushlarni bajargan. Uning xo'jalikdagi ahamiyati katta bo'lgan, shuni e'tiborga olib, ba'zi olimlar bu davrni "**boltalar asri**" deb atashni ham taklif qilishgan.

Neolit davri jamoalarida mehnat qurollarini takomillashtirish bilan bir qatorda hunarmandchilikning bir qator tarmoqlari—**kulolchilik, to'quvchilik, zargarlik** kabi sohalari ixtiro qilindi.

Paleolit, mezolit davrlarida idishlar yog'ochdan yoki novdadan yasalgan bo'lsa, neolitning rivojlangan bosqichiga kelib, dag'al, chala kuydirilgan sopol buyumlar ishlab chiqarila boshlandi. Ularning tagi tuxumsimon bo'lib, ularning shakli neolit davri odamlarining ko'l yoqalarida, qumloqlardagi chaylalarda yashaganliklari bois shunday bo'lgan, ya'ni sopol idishlar ko'l yoqasidagi qum ustiga o'rnatilgan va ularni toshdan terilgan o'choqlarga qo'yish ham qulay bo'lgan. So'nggi neolit davriga kelib sopol buyum shakli o'zgaradi. Tuvaksimon - osti yassi va tekis idishlar paydo bo'ladi, maydalashadi. Idishlar loy lentalar asosida qo'lda ishlangan. Idishlar naqshi ham oddiydan murakkabga o'zgarib boradi. Idishlar bir yarusli xumdonlarda pishirilgan. Lekin idishlar qo'pol, mo'rt bo'lgan.

To'qimachilik hunarmandchilikning vujudga kelishi ham neolit davrining buyuk kashfiyoti hisoblanadi. Neolit davri odamlari hayvon yungi va o'simlik tolasidan mato to'qishni o'rganganlar. Shuningdek, yigirilgan ipdan baliq to'ri ham to'qilgan. Bu esa baliq ovlash ahamiyatini keskin ravishda oshirib yuborgan. Bunga suvda suzuvchi qayiqdarning yaratilishi ham imkon bergan.

Neolit davri yutuqlaridan yana biri ona urug'i doirasida juft oilaning vujudga kelishi bo'lib, u urug' ichida oilaviy munosabatlarning izga tushishiga olib keldi va jamiyat taraqqiyotini yanada olg'a siljitdi.

O'rta Osiyoda neolit davri jamoasi rivojlanishining 2 xil ko'rinishi mavjud bo'lgan: 1. Janubiy—g'arbiy hududlarida, hozirgi Turkmanistonning Kopetdog' tog'i oldi daryo xavzalarida ilk dehqonchilik madaniyati shakllangan. 2. Markaziy va shimoliy xududlarida esa, neolit davri jamoalari ovchilik va baliqchilik xo'jaligi bilan shug'ullanganlar. Mintaqalararo rivojlanishning o'ziga xos jihatlari tabiiy—iqlim sharoitidan kelib chiqqan. SHuningdek, O'rta Osiyoda neolit davri yodgorliklarini bir necha yirik territorial—xo'jalik shakllarga ajratilgan: masalan, joytun madaniyati, kaltaminor madaniyati, xisor madaniyati va sazag'on madaniyati shular jumlasidandir.

Joytun madaniyati O'rta Osiyoning janubiy—g'arbiy hududida **ilk dehqonchilik** bilan shug'ullangan qabilalar yodgorligidir. Uning izlari faqat Turkmanistonning janubiy—g'arbiy hududlaridan topilgan. Olimlar uni miloddan avvalgi VI ming yilliklar oxiri V ming yilliklar boshlariga oid deb hisoblashadi. Uni B.A.Kuftin, V.M.Masson, D.Durdiev, O.Berdievlar tadqiq qilgan. Joytun madaniyatiga Bami, To'g'oloqtepa, Chag'illitepa, Munchoqlitepa, Cho'pontepa, Joytun, Nayzatepa kabi bir qator ibtidoiy dehqonlarning manzilgohlari kiradi. Joytun qishlog'ida uch qurilish bosqichi aniqlangan. Unda uylar to'rtburchak shaklida qurilib, devorlari guvaladan ishlangan va somon bilan suvalgan. Uylarning yonida xo'jalik xonalari - omborxona, saroy va o'ralar ham bo'lgan. Joytun uylari devorining qalinligi 30 sm ni tashkil etgan. Har bir uyda (xonadonda) 5-6 kishidan iborat oila yashagan, deb taxmin qilinadi. Hammasi bo'lib, Joytunda 30 ga yaqin uy-joy komplekslari lgan, ularda 150-180 kishi iste'qomat kilgan.

Uyning ichki o'ng tomonida katta to'g'ri burchakli o'choq mavjud bo'lib, u loydan (guvala) qurilgan. Tosh qurollari asosan chaqmoqtoshdan ishlangan. Prizma va konussimon nukleuslar ko'plab topilgan. Geometrik shakldagi mikrolitlarning keng tarqalishi Joytun madaniyatining muhim xususiyati hisoblanadi. Ulardan qadama tig' sifatida foydalanishgan.

Joytunliklar kulolchilik buyumlarini qo'lda yasaganlar va geometrik naqshlar bilan bezaganlar. Ilk Joytun madaniyatida bezakli sopol idishlar kam uchraydi. Bezakli idishlar ko'proq qizil rang bilan ishlangan. Ilk Joytun sopol idishlarida to'liqsimon chiziqlar uchrasa, so'nggi Joytun sopol idishlarida to'rsimon chiziqlar asosiy o'rinni egallaydi.

Bu erdan hayvon va odam gavdasi tasvirlangan haykalchalar, munchoq, shaxmat donalari topilgan. Haykalchalardan ko'proq echki, qo'y haykallari uchraydi. Haykalchalar urug'ning sig'inadigan buyumi deb taxmin qilinadi.

Cho'pontepa qishlog'idan bir necha qabrlar topib o'rganilgan. Qabrlardan g'ujanak holda yon tomoniga yotqizilgan va ustiga qizil oxra sepilgan odamlarning suyaklari topilgan. Bu qabrlar neolitning eng so'nggi bosqichiga tegishlidir.

Joytun madaniyati yodgorliklaridan topilgan moddiy manbalar ularning dehqonchilik bilan birga, chorvachilik, ovchilik bilan ham shug'ullanib, o'z davrining katta yutuqlarini qo'lga kiritganligini ko'rsatdi.

Hisor madaniyati tog'li mintaqalarda yashab, asosan hayvon ovchiligi bilan shug'ullagan qabilalar madaniyatidir. U Tojikistonning tog'li mintaqalarida keng tarqalgan. Ularning izlari 300 dan ortiq joydan topilgan. Bu madaniyatga oid dastlabki yodgorlik Dushanbe shahri yaqinidagi Hisor vodiysidan topilganligi sababli Hisor madaniyati nomini olgan.

Hisor madaniyatining harakterli tomoni, uning aholisi qayroqtosh tosh qurollariga o'ziga xos ishlov berishgan. Uning ishlanish uslubi o'rta paleolit davridagiga o'xshaydi. Sopol idishlar qo'lda ishlanib, geometrik naqsh berilgan.

Arxeologlar Tutkovul makonidan yarim erto'la shakldagi uy qoldig'ini va 4 ta qabrni topib o'rganganlar. Jasadlar g'ujanak holda yotqizilib, oyoq-qo'llari bog'langan holda ko'milgan. Bu mozorlar Hisor madaniyatining so'nggi bosqichiga tegishlidir. Xuddi shu davrda O'rta Osiyoning shimoliy va markaziy hududlarida ovchilik, baliqchilik va termachilik bilan shug'ullangan neolit davri jamoalari istiqomat qilganlar. Bunday yodgorlik XX asrning 30–40 yillarida S.P.Tolstov tomonidan Amudaryoning quyi havzasida topilgan va fanga **Kaltaminor madaniyati** nomi bilan kiritilgan. Yodgorlik Amudaryoning Oqchadaryo o'zanidan chiqqan qadimgi Kaltaminor kanali etaklaridan topilgani uchun shu nom berilgan.

Kaltaminor madaniyati O'rta Osiyoning g'arbiy va shimoli-g'arbiy tomonidagi erlarida keng tarqalgan. Uning shimoli-g'arbiy chegarasi Ural daryosining o'rta va quyi oqimlarigacha, g'arbiy chegarasi Kaspiy dengizigacha borib taqalgan. Janubda Qoraqum va Qizilqum etaklarigacha, sharqda esa, Orol dengizining shimoliy, sharqiy va janubiy tomonidagi quyi Sirdaryogacha borib taqaladi. Qizilqum va Ustyurtning katta teritoriyasida ham Kaltaminor madaniyati ancha keng tarqalgan.

Kaltaminor madaniyatini o'rganish jarayonida olimlar uning rivojlanish bosqichlarini aniqladilar – Daryolisoy (mil.avv. YI–IY ming yilliklarga oid), Jonbos (mil.avv. IY–III ming yilliklarga oid) va Saksovul (mil.avv. III ming yillik oxiri –II ming yillik boshlariga oid).

Oqchadaryo havzasidan ko'plab kaltaminor madaniyatiga oid yodgorliklar topilgan. Ularning 3-4 ta manzilgohning madaniy qatlami buzilmasdan saqlanib qolgan. Bular Jonbas-4, Qavat-7, Tolstov manzilgohi, Tumek Kichidjik qabristonidir.

Daryolisoy yodgorliklari qadimgi Zarafshon daryosining eng qadimgi o'zanlardan biri – Daryolisoy bo'ylaridan topilgan makonlar hisoblanadi. Daryolisoy sohillaridan ilk neolit davriga oid qirg'ichlar, tarashlagichlar, paraqalar va trapeciyalar topilgan. Bu erdan boshqa joylarga xos bo'lmagan o'ziga xos shoxdor trapeciyalar topildi. Makondan naqshli sodda sopol idishlarining parchalari ham topilgan. Neolit davri odamlari daryo sohilida makon qilib, baliqchilik, ovchilik bilan shug'ullanganlar.

Neolit davri yodgorliklari Qizilqumning Chinkeldi, Echkiliksoy, Xo'ja Gumbaz, Qoraqat degan joylardan ham topilgan. U joylardan topilgan arxeologik manbalar Daryolisoy topilmalariga o'xshash bo'lganligi sababli uni Daryolisoy tipidagi ilk neolit davri yodgorliklari qatoriga kiritadilar.

Jonbos–4 makoni Oqchadaryo qirg'oqlaridan topilgan. Uni S.P.Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi a'zolari o'rgangan. Makondan chaqmoqtoshdan yasalgan mehnat qurollari, sopol parchalari, hayvon va baliq suyaklari bilan birga katta chayla qoldig'i ham topilgan. Chaylada neolit davrida yong'in bo'lganligi aniqlangan. U qalin loyqa ostida qolgan.

Chayla yarim erto'la shaklida bo'lib, uning maydoni 290kv.m (24m x 17m) bo'lgan. U yog'och ustun, sinchlar bilan ko'tarilgan. Uning tomiga ko'ndalang yog'ochlar tashlanib, usti qamish bilan yopilgan. Chayla sathining ko'p joylaridan katta–kichik chuqurchalar topilgan. Bu ustun va sinchlar o'rnatilgan chuqurchalar bo'lgan. Chayla o'rtasida katta markaziy o'choq qoldig'i, uning atroflaridan esa, 100ga yaqin mayda o'choqlar qoldig'i, chayla atrofida esa kul, kuygan qamish va yog'och qoldiqlari topilgan. S.P.Tolstov hisobiga ko'ra, bu erda 120–125 odam yashagan. Jonbos–4 katta urug' jamoaning makoni bo'lgan.

Jonbos–4 makonidan so'nggi neolit davriga xos nukleuslar, nayza paykonlari, qirg'ich, o'q uchlari va tosh qurollar topilgan.

Makonning madaniy qatlamidan baliq, yovvoyi cho'chqa, qirg'ovul, o'rdak, g'oz tuxumlari po'choqlari, jiya danaklari ham topilgan. Topilgan suyaklarning 86% baliqlarning suyaklari bo'lib chiqqan. U erdan sopol idishlarning parchalari ham topilgan bo'lib, ular tuxumsimon shaklda, osti yassi bo'lib, sopol idishlarning sirti ilon izi, archa bargi singari, romb, uchburchak, to'lqinsimon geometrik naqshlar berilgan. Kaltaminorliklar sopol idishlarini o'ziga xos tarzda yasaganlar. Ular qopga o'xshash narsaga qum solib, atrofini loy bilan shuvab chiqqanlar va quritilgan. Keyin er tandiriga o'xshash xumdonga bir nechtasini terilib, olov yoqilgan va xumdon og'zi bekitilgan. Katta haroratda olov yonib, idish ichida iz qoldirgan. Shu sabab sopol buyumlari tuxumsimon shaklda bo'lgan, lekin idish ichi pishmasdan qolgan. Sopol loyiga yantoq yoki qamishning toza kuli solingan. Sopol qozonlarga esa maydalangan toshlar qo'shilgan.

Jonbos-4 atrofidagi taqirlardan neolit davriga oid ikkita qabr topilgan. Marhumlar g'ujanak holda, ya'ni oyoq–qo'llarini bukib ko'milgan. Qabrlarning har xil joylaridan turli taqinchoqlar, chaqmoqtosh qurollar, sopol idishlar siniqlari va qizil bo'yoq qoldiqlari topilgan. Bu topilmalar kaltaminor madaniyatiga xos edi.

Tolstov manzilgohini A.V.Vinogradov Jonbos–4 makoniga yaqin joydan topgan va ustozi S.P.Tolstov sharafiga "Tolstov manzilgohi" nomini bergan. Tadqiqotlar natijasida makonning rivojlangan neolit davriga to'g'ri kelishi va mil.avv. IVming yilliklarga oid ekanligi aniqlandi.

Makondan ikkita xona qoldig'i topilgan bo'lib, ulardan birining maydoni 110–120kv.m. Xonaning konussimon tomi avval qamish, so'ngra daraxt qobig'i bilan yopilgan. Xonadan ustun qoldiqlari va o'choq izlari aniqlandi. Makondan chaqmoqtoshdan ishlangan mikrolit qurollar, kamon o'q uchlari, turli xil suyak qurollar – gaprunlar, qarmoqlar, ignasimon uchli qurollar, ignalar, silliqylanib ishlangan boltachalar, tosh va sopollarni silliqalaydigan asboblari, chig'anoqlardan, parranda suyaklari va feruza toshdan yasalgan taqinchoqlar topilgan. SHuningdek, qora–qizg'ish va oq rangdagi bo'yoqlar bilan bo'yalgan turli naqshlar bilan bezatilgan sopol buyumlarning parchalari topilgan. Tolstov manzilgohidagi tosh

qurollarning Darvozaqir I, II va Katta Tuzkon makonlaridagi qurollar bilan o'xshash tomonlari aniqlangan.

Tolstov manzilgohidan topilgan ashyolar Kaltaminor madaniyatining o'ziga xos xususiyatlarini yanada oydinlashtirdi. Jumladan, Kaltaminor xo'jaligining asosini baliqchilik tashkil qilgan. Baliq ovida to'rdan, suyak gapunlardan, tosh sanchqidan va qarmoqlardan keng foydalanganlar. Ularning namunalari Kaltaminor madaniyati yodgorliklarida ko'plab uchraydi. Xo'jalikda hayvon ovi ham muxim ahamiyatga ega bo'lgan. Ular asosan, yovvoyi cho'chqa, buxoro ohusi, jayron, qulon, sayg'oq va boshqa hayvonlarni ovlaganlar. Ovda ular o'q-yoydan keng foydalanganlar. Xo'jalikda pardozlangan tosh boltalar va teshalardan foydalanishgan. Axolisi to'qimachilik bilan ham shug'ullanib, o'zlari uchun kiyim-kechak va baliqlar uchun to'r to'qishgan. Xo'jaligining uchinchi tarmog'i termachilik bo'lgan. Yodgorliklarda yovvoyi jiyya danagi ko'plab topilgan.

Sirdaryoning pastki oqimida so'nggi neolit davriga oid ko'pgina makonlar tadqiq qilindi. Shulardan Saksovul va Shulqum qarorgohlaridan katta material olingan. Bu erdagi ibtidoiy jamoalar ko'pincha qirg'ich qurollarini tosh siniqlaridan yasaganlar. Sopol idishlarning turli shakllari mavjud. Ular tuxumsimon shaklda bo'lib, tagi tekis ishlangan va qisman naqshlangan.

Kaltaminor madaniyatining ijtimoiy rivojlanishida matriarxat davri bo'lib, juft oilalar shakllagan edi. Bundan Jonbos-4 makonidan topilgan 100 ga yaqin mayda o'choqlar darak beradi. Shuningdek, kaltaminorliklar o'z faoliyatlarida tabiatga butunlay qaram edilar. Ular yashash joylari- kulbalarini daryo va ko'l buylarida qurganlar. Daryolar o'z o'zanini o'zgartirishi bilan ular ham o'z manzilgohlarini o'zgartirganlar.

Hozirgi kunda Kaltaminor madaniyati izlari Sirdaryoning quyi oqimi, Qizilqumning ichki hududlari va Zarafshonning quyi havzalarida topilgan.

Tumek-kichidjik qabrstoni – so'ngi neolit davriga oid muhim yodgorlik bo'lib, u 1972 yilda Amudaryoning quyi oqimidan topilgan. U erda tadqiqotlar 1973–1974 yillarda olib borildi. Qazishmalar vaqtida 27 ta qabr ochib o'rganildi. Qabrga dafn etilganlar chalqanchasiga yotqizilgan, boshlari esa, asosan, shimoli-sharqqa qaratib qo'yilgan va kiyim boshlari bilan ko'milgan. Skletlar ustida taqinchoqlar saqlanib qolgan. Tosh qurollar va sopol buyumlarning parchalari qo'yilgan. Qabrdagi suyaklarda qizil rang izlar mavjud. Bu ularning diniy e'tiqodlari bilan bog'liq bo'lgan.

Tadqiqotlar natijasida neolit davrida Zarafshon daryosining beshta tarmog'i Amudaryoga qo'shilganligi aniqlandi. Mazkur tarmoqlar Qizilqum hududida katta, kichik ko'llarni hosil qilgan. Zarafshon daryosining yirik tarmog'i Moxandaryo bo'lib, uning ham oqimida ko'llar shakllangan. Bugungi kunda ular sho'rlanib, xalq orasida Katta tuzkon, Kichik tuzkon deb atalib kelinadi. SHu qadimgi ko'l yoqalarida neolit davri aholisi iste'qomat qilgan. 1950 yillarda Ya.G'.G'ulomov Moxandaryo bo'ylab arxeologik qidiruv ishlarini olib bordi. 1960 yillarda esa bu hududda A.Asqarov bilan O'.Islomovlar tadqiqot ishlarini olib borib, 100 dan ortiq neolit davri manzilgohlarini topdilar.

Ular bir–biriga juda yaqin massofada joylashgan. Bu joylardan qirg'ichlar, pichoqlar, o'roq–randalar, nayza uchlar, o'roqlar, parma, teshkichlar, yorg'uchoq, qayroqtosh, bolta va boshqa buyumlar topilgan. Tosh qurollardan tashqari bu erdan, taqinchoqlar, munchoqlar, sopol idishlari topilgan. Sopol idishlarning katta–kichikligi, bezagi har xil bo'lib, og'zi kengroq, osti dumaloq shaklda bo'lgan. Lekin bu erda suyakdan qurollar topilmagan. Uning ko'plari mavsumiy manzilgohlar bo'lib, madaniy qatlamlar etarli saqlanib qolmagan. Faqatgina Darvozaqir manzilgohida madaniy qatlam yaxshi saqlangan.

Darvozaqir I makoni Buxoro viloyatining Qorako'l shaharchasidan 40–45 km shimoli–g'arbidagi Katta Tuzkon ko'lidan 600–700 metr masofada joylashgan. U erda 3ta madaniy qatlam topilgan bo'lib, yuqori qatlami buzilib ketgan. Lekin undan ancha boy materiallar tosh mehnat qurollari – silliqlangan tosh boltalar, qirg'ich, teshgich, o'roq–randa, parma topilgan. Ikkinchi qatlamdan esa gulxan qoldiqlari va oz miqdorda qurollar topilgan. Uchinchi qatlamdan esa, o'choqlar va turar joy qoldiqlari, silliqlangan tosh bolta, boshqa xil tosh qurollar, to'liqlik chiziqlar bilan bezatilgan sopol buyumlar va hayvon suyaklari qoldiqlari topilgan.

Darvozaqir madaniy yodgorliklariga o'xshash buyumlar Qashqadaryoning quyi oqimidan Qumsulton va Poykent pasttekisliklaridan ham topilgan. Poykent makonlaridan tosh bolta, qirg'ich, teshkich, o'roq qadamalar va sopol idishlarning siniqlari topilgan. Tadqiqot natijasida ularning mil.avv. IY–III ming yilliklarga mansubligini aniqlandi.

Neolit davrining **Sazag'on madaniyati makonlari** (Sazag'on 1,2, Tepako'l 3) Zarafshon daryosining o'rta xavzasida Samarqanddan 30 km janubi–g'arbda joylashgan. Sazag'on makonlaridan neolit davriga oid ko'plab tosh qurollari va hayvon suyaklari topilgan. Sazag'on madaniyati axolisi tog'li hududlarda yashab, asosan hayvon ovi bilan shug'ullanganlar. Shu sabab makonni qazish vaqtida ovchilikka moslashgan mehnat qurollari bilan birgalikda, uning yuqori qatlamlaridan yovvoyi va uy hayvonlarining suyak qoldiqlari ham topilgan. Mehnat qurollari asosan tosh parchalari va qo'pol paraqalar asosida yasalgan. Uning tosh qurollarining ishlanish texnikasi Markaziy Farg'onaning mehnat qurollariga o'xshaydi. Turli qurol aslahalar tarkibida silliqlangan tosh boltalar, qadama toshlar, yog'uchoqlar, kamon poykonlari bor. Sopol idishlari naqshlangan. Shuningdek, makondan eneolit davri qabrlari ham topib o'rganilgan. Ma'lum bo'lishicha, bu odamlar evropoid irqiga mansub bo'lgan. Shunday tipdagi odamlar va dafn marosimlari Tojikistondagi Tutkovul makonida kuzatilgan. Makondan topilgan tosh industriyasi va boshqa topilmalarning umumiy xususiyati Sazag'on 1 manzilgohining ilk neolit davriga taalluqli ekanligini asoslash bilan birgalikda Markaziy Farg'onadagi shu tipdagi yodgorliklarga o'xshashligini ko'rsatdi.

Markaziy Farg'ona neolit yodgorliklari ilk neolit bosqichiga oid yodgorlik bo'lib, u XX asrning 50- yillarda tadqiq qilingan. Ular markaziy Farg'onaning cho'llarida topilgan bo'lib, bugungi kungacha 80 dan ortiq makon aniqlangan. Ular umumiy tarzda **Markaziy Farg'ona madaniyati** deb nomlanadi.

Neolit makonlari Qoraqalpoq dashtida, Mingbuloq, Sariqsuv, Oqqum, Damko'l va Qiziltepa xududlaridan topilgan. Ular jumlasiga Zambar 1,2,

Yangiqadam 12,14, 16,19, 35, Mingbuloq, Sariqsuv, Uzunko'l, Dorozko'l, Madyor va boshqalarini kiritish mumkin.

Makonlarda madaniy qatlamlar saqlanmagan. U erdan prizma, qalam shaklidagi tosh o'zaklar, qirg'ichchalar, randa, burg'u, keskich qurollari, paykonlar topilgan. Paykonlar asosan bargsimon shaklda bo'lgan. Qurollarning ko'pchiligi paraqa va tosh siniqlari asosida yasalgan. Geometrik shakldagi qurollar topilmagan.

Ibtidoiy odamlar ko'l, daryo va buloqlar atrofida o'z makonlarini qurib, ovchilik, baliqchilik va termachilik bilan shug'ullanganlar.

Markaziy Farg'onaning shimoliy qismida joylashgan Madyor 3,4 va boshqa makonlari so'nggi neolit davriga, ya'ni mil.avv. IY – III ming yilliklarga oiddir.

Uchtut yodgorligi chaqmoqtosh qazib olish va birlamchi ishlov berish ustaxonasi bo'lib, Navoiy viloyati Uchtut xududidan topilgan. Uni Ya.G'.G'ulomov rahbarligidagi ekspediciya 1960 yilda topgan. Yodgorlikni 1966–1967 yillarda T.Mirsoatov o'rgangan va neolit davrga oid o'ra(shaxta)larni ochgan. Shuningdek, bu erdan tosh davrining turli bosqichlariga oid moddiy buyumlar ham topilgan.

Dastlabki davrlarda ibtidoiy odamlar qoyalarda ko'rinib yotgan chaqmoqtoshlarni sindirib olganlar. Keyingi davrlarda chaqmoqtoshni qidirib, tog' yonbag'irlarida 4,5 va 5 metrli o'ralar kovlaganlar. Kerakli xom ashyoni olish uchun o'ralarning pastki qismidan har tomonga qo'shimcha yo'laklar ochib borganlar. O'ralar maxsus tosh, suyak va yog'ochdan yasalgan kurakchasimon qurollar yordamida qazilgan. O'ralar devorlarida kurakchalar izlari mavjud. Chaqmoqtoshni konchilar tosh boltalar yordamida kovlaganlar. Shuningdek, u erda o't yoqib toshni qizdirishgan va sovuq suv quyib, portlatganlar. Ular keragicha xom–ashyodan olib, keyinchalik o'ralar og'zini harsang toshlar bilan yopib qo'yganlar. Arxeologlar bu erda 100dan ortiq bunday o'ziga xos o'ralarni topganlar, ulardan faqat 35tasi o'rganilgan.

Uchtut yodgorligi singari shaxtalar faqat neolit davri yodgorliklarida uchraydi. Neolit shaxtalari Angliya, Franciya, Daniya, SHimoliy Germaniya va Belorussiya kabi davlatlarda ham topilgan.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Neolit davri yodgorliklarini sanang.
2. Kaltaminor madaniyati necha bosqichda rivojlangan?
3. Neolit davri yutuqlari nimalardan iborat?
4. Uchtutdagi neolit davri shaxtalari haqida ma'lumot bering?
5. Ishlab chiqaruvchi xo'jalik va uning mohiyati nima?
6. Joytun madaniyati qaysi xududda shakllangan?
7. Xisor madaniyati xususiyatlarini tushuntirib bering?
8. Markaziy Farg'ona yodgorliklarining o'ziga xos jihatlari nimalardan iborat?

Yodda tuting!

Neolit davrining asosiy xususiyatlari

- Miloddan avvalgi VI ming yillikdan IV ming yillikkacha davom qiladi.
- Dehqonchilik va chorvachilik vujudga kelgan.

- Kulolchilik, to'quvchilik, zargarlik paydo bo'lgan.
- Tosh qurollarini silliqlash, parmalash uslublari vujudga kelgan.
- Odamlar o'troq hayot tarziga o'tganlar.
- Ishlab chiqaruvchi xo'jalikka o'tilgan.
- Boltalar ixtiro qilingan
- Makrolit qurollar keng tarqalgan
- Juft oila vujudga kelgan

5-mavzu. Eneolit davri va uning yodgorliklari

Reja

1. Eneolit davrining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Eneolit davri yodgorliklari

Neolitdan keyingi davr eneolit deb ataladi. Lotincha “acneus”-mis va yunoncha “litos”-tosh so'zlaridan olingan bo'lib, mis—tosh davri ma'noni anglatadi. Eneolit miloddan avvalgi IV—III ming yilliklarni o'z ichiga oladi. Ko'pgina hududlarda neolit davri jamoalari bilan bir vaqtda hukmron bo'lgan.

Misning kashf etilishi va undan mehnat qurollari yasashning ixtiro qilinishi haqida fanda 2 xil fikr mavjud. Ba'zi olimlar mis dastlab bir joyda kashf qilinib, keyinchalik shu erdan boshqa joylarga tarqalgan degan fikrni ilgari suradilar. Ular o'z fikrlarni janubi-g'arbiy Erondagi Chatal-Uyuk va Cheyyunyu tepaliklaridan mil.avv. VIII-VII ming yilliklarga oid misdan ishlangan taqinchoqlarning topilishi bilan isbotlaydilar. Ba'zi olimlar esa, mis va unga ishlov berish uslublari har bir xudud aholisining o'zlari kashf etganlar deb ko'rsatadilar.

Olimlar tomonidan misga ishlov berishning 4 bosqichi aniqlangan:

1-bosqichda misga sovuq holda ishlov berilgan. Mis qizil rangda bo'lganligi sababli, dastlab undan turli taqinchoqlar yasaganlar.

2-bosqichda misga olov orqali ishlov berib, undan turli mehnat qurollarining yasaganlar. Misning olovda erish xususiyati tasoddfan topilgan.

3-bosqichda rudadan misni ajratib olish usuli kashf etilgan.

4-bosqichda mis bilan qalayning aralashmasidan qattiq metall, ya'ni bronza kashf etilgan.

Mis SHarqiy Eron xududida mil.avv. VII ming yilliklarda, Ikki daryo oralig'i va Hindistonda mil.avv. VI ming yilliklarda, Misr va Bolkon yarim orolida mil.avv. V ming yilliklarda, SHarqiy Evropa va qadimgi Amerika xududlarida mil.avv. IV ming yilliklarda, Janubiy Amerikada mil.avv. I ming yilliklarda kashf etilgan.

Misning erish xususiyati undan ancha kech ixtiro qilingan. Bu YAQin SHarqda, Janubiy Turkmaniston xududlarida mil. avv. IV ming yilliklarda, Evropa, Xitoy, O'zbekiston xududlarida mil.avv. III- II ming yilliklarda sodir bo'lgan.

B.A.Kuftin va V.M. Massonning janubiy Turkmanistonda olib borgan arxeologik tadqiqotlari asosida eneolit davrining rivojlanish bosqichlarini

aniqladilar va eneolit davri rivojlanishi ilk, oʻrta, soʻnggi bosqichlarga boʻldilar. Ular tadqiqodi natijasiga koʻra, Nomozgoh-1—ilk eneolit davriga, Namozgoh-2—oʻrta eneolit davriga, Namozgoh-3—soʻnggi eneolit davriga xosdir. Eneolit davrida sugʻorma dehqonchilik va xonaki chorvachilik ibtidoiy xoʻjalikning asosini tashkil etgan

Eneolit davri iqlim sharoiti hozirgi davrdan ancha farq qilgan. Yogʻingarchilik koʻp boʻlgan. Togʻ oldi soylari, daryolar sersuv boʻlib, ular choʻl zonalarining ichkarisigacha kirib borganlar. Eneolit jamoalari shu suv etaklarida oʻzlariga manzilgohlar qurib, yangi yerlarni oʻzlashtirganlar.

Shimoliy Yevroosiyo xududlarida mil. avv. 3 ming yillar davrida ot yurishni yaxshi bilishgan. Bu davrda otning ijtimoiy hayotdagi ahamiyatini bilganlari holda, u farovon turmush ramzi ham hisoblangan⁶.

Eneolitning ilk bosqichida aholi bir-biriga zich qilib qurilgan bir xonali uylardan iborat qishloqlarda istiqomat qilganlar. Uylar tor, kvadrat shaklida xom gʻishtdan qurilgan boʻlib, xona devorlari somonli loy bilan suvalgan. Oʻrta bosqichida esa qishloqlarning markaziy qismi mudofaa devori bilan oʻralib, koʻp xonali uylar ham uchraydi. Ularning orasida doira shaklidagi xonalar ham boʻlib, tadqiqotchilar fikricha bu ibodatxona boʻlib, ular bu yerda olovga sigʻinishgan. Eneolitning soʻnggi bosqichida qishloqlar hududi kengayadi va koʻp xonali uylarning soni oshadi. Ularda dahlizlar va hovlilar vujudga keladi. Hovlilarni birlashtiruvchi tor koʻchalar rasmiylashgan va ularning hammasi qishloqning markazidagi maydonga chiqqan. Har bir uyda xoʻjalik kompleksi—omborxonalari boʻlgan.

Soʻnggi bosqichda qishloqlar yiriklashib, shaharlar qiyofasiga oʻta boshlagan. Shu jihatini inobatga olib, arxeologlar uni shaharlargacha (protogorod) boʻlgan davr madaniyati belgilari deb hisoblaydilar.

Eneolit davrida mehnat qurollari asosan toshdan, hayvon suyaklaridan va qisman misdan yasalgan. Mis mehnat qurollari mavjud boʻlganligi eng qadimgi mehnat qurollarini ximiyaviy analiz qilish asosida isbotlandi. Dastlabki mis qurollar sof misdan yasalgan. Odamlar dastlab misni toshning bir turi deb, sovuq holda ishlov berganlar. Mis qurollari yumshoq va egiluvchan boʻlganligi sababli tosh qurollarni siqib chiqara olmagan.

Eneolit davridagi mehnat qurollari asosan dehqonchilik xoʻjaligi bilan bogʻliq edi. Bu qurollar chaqmoqtoshdan ishlangan qistirma oʻroq, pichoq, oʻroq randa, qirgʻich, bigiz, yorgʻuchoq, ketmoncha va boshqalar boʻlgan. Misdan bigiz, igna, toʻgʻnagʻich, bolta, pichoq, nayza, kurakchalar va turli taqinchoqlar yasaganlar.

Eneolit davrining ilk va oʻrta bosqichida sopol loyiga maydalab ezilgan somon qoʻshib idish yasalgan. Bu sopol buyumlar qalin va moʻrt boʻlib, tagi yassi boʻlgan. Sopol idishlar sargʻish, och sariq, och qizil va qizil angob bilan boyalib, qora mineral rang bilan sodda geometrik naqsh berilgan.

⁶Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton & COMPANY. New York. London. 2011, p.77.

So'nggi bosqichida esa sopol idishlar yasashda katta o'zgarishlar yuz beradi. Birinchidan, sopol buyumlar sifati yaxshilanadi, ya'ni loyga gips aralashtiriladi. Natijada sopol buyumlar jarangli va mustahkam bo'ladi. Ikkinchidan ba'zi sopol idishlarda 3 tadan oyoq paydo bo'ladi. Uchinchidan sopol buyumlar naqshi murakkablashib, jimjimador bo'ladi va hayvon, parrandalarning rasmini solish odat tusiga kiradi. Sopol idishlar turi ko'paygan.

O'zbekiston hududida Amudaryo etaklaridagi eneolit davri yodgorliklarini S.P. Tolstov, quyi Zarafshon hududlarini Y.G'. G'ulomov, A. Asqarov, O'. Islomovlar tadqiq qilishgan.

O'rta Osiyoning shimoliy va markaziy hududlaridagi qabilalar metall bilan miloddan avvalgi III ming yilliklar oxiri va II ming yilliklarning boshlarida birinchi bor tanishishgan hamda bu hududlardagi eneolit davri makonlari qalin madaniy qatlamga ega bo'lmagan, ular qisqa muddatli makonlar tipidagi qishloqlar bo'lgan. Shunday makonlar Zarafshonning quyi oqimida Kaptar ko'li va Katta Tuzkon-35 mavzelari atrofining 4 ta joyidan eneolit davri makonlari topilgan. Bu yodgorliklar 1960 yillarning boshlarida A.Asqarov va O'.Islomovlar tomonidan o'rganilgan.

Sarazm madaniyati eneolit davrining noyob yodgorligi hisoblanadi. Hozirgi Sarazm qishlog'i Zarafshon vohasining yuqori qismida O'zbekiston bilan Tojikistonning chegara hududida joylashgan. Shu qishloqda isteqomat qiluvchi Ashurali Toyloqov 1976 yili o'z tomorqasi va qo'shnilarining hovlilaridan topilgan sopol siniqlari, bronza bolta va pichoqlarni olib, Panjikent muzeyiga topshiradi. Bu topilmalar darhol olimlarning diqqatini o'ziga jalb qiladi va 1977 yilda u erda tojikistonlik arxeologlar tadqiqot ishlarini boshlab yuboradilar. U erda 1977 yildan beri Tojikistonlik arxeolog Abdulla Isaqov tadqiqot ishlari olib boradi. Keyinchalik bu erda francuz va amerikalik olimlar ham hamkorlikda tadqiqot ishlari olib bordilar.

Sarazm qishlog'i 90 gektar maydonni egallagan bo'lib, 10 tepalikdan iborat. Bu erda aholi eneolit davridan ilk bronza davrigacha yashagan. Bu madaniyat 4 bosqichda rivojlangan bo'lib, uning I va II bosqichlari eneolit davriga to'g'ri keladi.

Birinchi bosqichda Sarazm qishlog'iga asos solinadi. Bu davrda qishloq atrofi mudofaa devori bilan o'ralib, guvaladan qurilgan bir xonali uylari bo'lgan. Uylar yaqinida xilxonalar bo'lgan. Qishloq xududidan sirtiga qora va qizil bo'yoqlar turli geometrik naqshlar solingan sopol parchalari, misdan yasalgan qurollar, mis oyna, oltin va kumushdan yasalgan taqinchoqlar, qimmatbaho toshlar-bronza, lazurit va serdolikdan yasalgan munchoqlar topilgan. Bu topilmalar Turkmanistonning Anov II moddiy buyumlariga ancha o'xshaydi. Olimlar bu davrning xronologiyasini radiokarbon usulida aniqlaganlar. U mil.avv. 3100–2930 yilliklarga mansub bo'lgan.

Ikkinchi bosqich so'nggi eneolitdan ilk bronza asriga o'tish davri hisoblanadi. Bu davrda qadimgi qishloqlar hududi ancha kengayadi, bir xonali guvala uylar o'rnida xom g'ishtdan yasalgan ko'p xonali uylar paydo bo'ladi. Ayrim uylarda oilaviy e'tiqod joyi—dumaloq shaklda ishlangan altar (olovxona) bo'lgan. Ko'p xonali xovlilar oralig'ida tor ko'chalar va maydonlar shakllangan. Qishloqning ikkita

joyida ibodatxona bo'lgan. Ibodatxonalarning devorlari boshqa uylardan farqli ravishda qizil rangda bo'yalgan va ularning qoq o'rtasida mehrob joylashgan. Bu sarazmliklarning olovga sig'inish e'tiqodi mavjud bo'lganligini ko'rsatadi.

Qishloqdan toshdan ishlangan tarozi toshlari, to'qimachilik dastgohining qismlari, eshik osti toshlari, urchuq toshlari, misdan ishlangan pichoqlar, xanjarlar, qarmoqlar, igna va bigizlar topilgan.

O'zbekiston hududida Amudaryoning quyi oqimida joylashgan eneolit davri yodgorliklarini S.P. Tolstov, quyi Zarafshon hududlarini Ya.G'. G'ulomov, A. Asqarov, O'. Islomovlar tadqiq qilishgan.

O'rta Osiyoning shimoliy va markaziy hududlaridagi qabilalar metall bilan mil. avv. III ming yilliklar oxiri va II ming yilliklarning boshlarida birinchi bor tanishishgan. Bu hududlardagi eneolit davri makonlari qalin madaniy qatlamga ega bo'lmagan, ular qisqa muddatli makonlar tipidagi qishloqlar bo'lgan. Shunday makonlar Zarafshonning quyi oqimida Kaptar ko'li va Katta Tuzkon-35 mavzelari atrofining 4 ta joyidan eneolit davri makonlari topilgan. Bu yodgorliklar 1960 yillarning boshlarida A.Asqarov va O'.Islomovlar tomonidan o'rganilgan. Bu joylardan miloddan avvalgi III– II ming yillikning chegarasida iste'qomat qilgan eneolit davri urug' jamoalarining kulbalari qoldiqlari topilgan. Moddiy buyumlar – yorg'uchoqlar, o'roq, pichoq qadamalari, mis mehnat qurollarining siniqlari taqir va qum ustida sochilib yotgan.

Eneolit makonlari Buxoro viloyatining Lavlakon, Beshbuloq va Zamonbobo I makonlaridan ham topilgan.

O'zbekistonda eneolit davri manzilgohlari kam o'rganilgan. Lekin mavjud arxeologik manbalar asosida eneolit davrining ijtimoiy iqtisodiy rivojlanish yo'llarini aniqlab olish mumkin. Bu davrda O'zbekistonning shimoliy hududlarida hali neolit davri jamoalari, ya'ni Kaltaminor madaniyati jamoasi yashab kelardi. Lekin ularning janubiy hududlar bilan aloqasi ularning iqtisodiy xayotlariga o'zgarishlar olib keldi. Jumladan, 3 ming yillikning oxirlarida metall bilan tanishdilar, ilk chorvachilik va dehqonchilik xo'jaliklari paydo bo'la boshladi. Bu o'zgarishlar O'zbekiston hududida bronza davrida ijtimoiy – iqtisodiy hayotni jadal rivojlanishiga asos yaratdi.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Nima uchun bu davr eneolit deb nomlandi?
2. Ilk eneolit davriga xos xususiyatlarni aniqlang?
3. O'rta eneolit davriga xos xususiyatlarni aniqlang?
4. So'nggi eneolit davriga xos xususiyatlarni aniqlang?
5. O'zbekistonning qaysi xududlaridan eneolit davri makonlari topilgan?
6. Sarazm madaniyatida uylar qanday qurilgan?
7. Nomozgoh madaniyatini kimlar o'rgangan?

Yodda tuting! Eneolit davri xususiyatlari

Mis-tosh davri

Mil. avv. IV—III ming yilliklar

Mis qurollar yumshoq va egiluvchan bo'lgan

Ilk eneolit davrida bir xonali uylar bo'lgan

O'rta eneolit davrida ko'p xonali uylar paydo bo'lgan

So'nggi eneolit davrida qishloqlar shahar qiyofasiga kira boshlagan

So'nggi eneolit davrida sopol loyiga gips ko'shilgan

Jo'mrakli idishlar paydo bo'ladi

6-mavzu. Bronza davri va uning o'rganilishi

Reja.

1. Bronza davri va uning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Bronza davri xo'jaligida yuz bergan o'zgarishlar
3. Evropa va Kavkaz hududlarida bronza davri.
4. Bronza davri va uning o'rganilishi
5. O'rta Osiyoda bronza davri yodgorliklari

Bronza davri va uning o'ziga xos xususiyatlari. Bronzaning kashf etilishi ibtidoiy jamoa xo'jaligida buyuk o'zgarishlarga olib keldi. Bu insoniyatning iqtisodiy hayotigagina emas, balki siyosiy, madaniy, ma'naviy hayotida ham tub o'zgarishlar yasadi.

Bronzaning tarkibi mis va qalay qorishmasidan iborat bo'lgan. Eng yaxshi bronzaning tarkibida 90 % mis va 10 % qalay bo'lgan. U dastlab miloddan avvalgi III ming yillik oxirlarida Mesopatamiyada (ikki daryo oralig'ida) kashf etilgan. Bronza qurollar qattiq va ularga ishlov berish oson bo'lganligi uchun mis qurollarni siqib chiqardi. Shuningdek bronza misga nisbatan past haroratda erigan. Mis 1084 gradus haroratda erisa, bronza 700-900 gradusda erigan. Uning bunday past haroratda erishi, uning har bir xo'jalikda qurollar yasash imkonini bergan. Bu esa mehnat, jangovor qurollarning turi ko'payishiga va samaradorligining oshishiga olib kelgan.

Bronza maxsus qalin sopol idish—tigellarda eritilib, sopol qoshiqlar orqali tosh va sopoldan yasalgan qoliplarga solingan. Bronza qoliplarga yopishib qolmasligi uchun qoliplarga mumiy o'surtirilgan va bronza qolipdan oson ajralgan. Jahon tarixida bronza davri miloddan avvalgi III ming yillik oxirlaridan boshlanadi. Bu davrda Qadimgi Misr, Mesopotamiya, Kichik Osiyo va Eronning janubi-g'arbida davlatlar shakllanib, quldorlik jamiyati keng ravnaq topgan edi. O'zbekiston hududida esa bu davr miloddan avvalgi II ming yillikning I choragida boshlanib, miloddan avvalgi VIII asrlargacha davom etadi. Shuningdek jamiyat taraqqiyoti ham o'ziga xos tarzda davom etgan. O'rta Osiyoning janubiy hududlarida dehqonchilik madaniyati ravnaq topib, ilk shahar madaniyati tarkib topdi. O'zbekistonning janubiy—sharqiy va markaziy hududlarida, ya'ni Samarqand, Farg'ona, Qarshi vohasi hududlarida ilk shahar madaniyati izlari so'nggi bronza davriga kelganda vujudga keldi. Ungacha bu hududlarda ko'chmanchi chorvadorlar madaniyati, ya'ni Andronova va Tozabog'yob madaniyatlari aholisi yashab kelgan. O'zbekistonning shimoliy hududlarida cho'l va dasht chorvachilik xo'jaligi etakchi o'rinni egallagan. Zarafshon, Sirdaryo va Amudaryo etaklarida so'nggi bronza va ilk temir davrida chorvador qabilalar o'troqlashib, sug'orma dehqonchilik bilan shug'ullana boshlaganlar va ular asosida qishloqlar tashkil etiladi.

Bronza davri xo'jaligining eng katta yutug'i bu dehqonchilik madaniyatining keng yoyilishi va uning chorvachilikdan ajralib chiqishidir. Bu jarayon fanda birinchi ijtimoiy mehnat taqsimoti deb nomlanib, miloddan avvalgi II ming yillikning 2 chi yarmida sodir bo'lgan. Ijtimoiy mehnat

taqsimoti birinchi navbatda tabiiy sharoit muhitidan kelib chiqib ixtisoslashdi. O'rta Osiyoning janubiy va janubi-g'arbiy rayonlari dehqonchilik madaniyatining o'choqlariga aylandi. Uning cho'l va dasht zonalarida chorvadorlar va O'rta Osiyoning shimoli-sharqiy, shimoli-g'arbiy, markaziy hududlaridagi daryo etaklarida dehqonchilik madaniyati tarkib topa boshladi. Dehqonchilikdan chorvachilikning alohida soha bo'lib ajralib chiqishi qonuniy zaruriyat bo'lgan.

Bronzadan yasalgan qurollari mehnat unumdorligini oshirdi, takroriy sug'orma dehqonchilik asosida doimiy qishloqlar ko'paydi, yangi erlar o'zlashtirildi, hunarmandchilikning yangi sohalari—metallurgiya, zargarlik rivojlandi, kulolchilikda charxdan foydalanishga o'tildi, uy-joy qurilishida g'ishtdan foydalanildi, mustahkam mudofaa devorlari qurila boshlandi. Chorvadorlar zonasida ot va eshakdan transport sifatida foydalanishga o'tildi. Gupchakli g'ildirakli aravalar paydo bo'ldi, jamiyat hayotida monogam oila tarkib topib, hayotda otalar etakchi bo'la boshladilar, patriarxat davri boshlanib, urug' jamoasi emirila boshladi va ilk davlatchilik elementlari shakllandi. Qo'shni mamlakatlar, ayniqsa chorvadorlar bilan dehqonlar o'rtasida tovar ayirboshlash jonlandi. Qabilalararo munosabatlarda, bir – biri bilan aralashib, yangi etnoslarning shakllanishi va ularning madaniyatlari vujudga kela boshladi. Masalan, hozirgi Qirg'iziston, Qozoqiston cho'llarida yashagan Andronova madaniyati chorvadorlari miloddan avvalgi II ming yillik o'rtalarida O'zbekistonning shimoliy va janubiy hududlariga kirib borib, mahalliy aholi bilan aralashib ketgan va Tozabog'yob, Qayroqqum kabi madaniyatlar shakllangan.

Jez miloddan avvalgi III ming yillikda kashf etilgan. Uning vatani Ikkidaryo oralig'i bo'lgan. U mis bilan qalay qorishmasidan iborat bo'lib, nisbat jihatidan turli xilda. Bronza metal sifatida ko'p afzalliklarga ega:

1. Bronza qurollar mis qurollardan pishiqroq va o'tkirroq.
2. Uni eritib quyish oson, chunki uning erish temperaturasi pastroq.

Mis va bronza tabiatda yombi holida tarqalgan. Misni eritish t° - 1084 S° , bronzaning erish t° 700-900 S° o'rtasida. Mis va qalayni birga qo'shib, qoliplarga quyishgan. Qoliplar toshdan qumtosh yoki toshtaxtalardan iborat bo'lgan.

Bronzaning kashf etilishi ibtidoiy jamoa ho'jaligida ro'y bergan buyuk madaniy xo'jalik ixtiro edi. Yangi metal xarbiy qurollarning turini ko'paytirdi, harbiy qurollarning xili va jangovarligi oshdi. Bronzadan yasalgan uy-ro'zg'or buyumlari ham paydo bo'ldi. Ammo bronza mehnat qurollari ishlab chiqarish uchun nodir va kamchil metal bo'lib qolaveradi. U mehnat qurollari yasashda tosh xom ashyosini uzil-kesil siqib chiqara olmadi. Chunki dastlab bronzadan munchoqlar, uzuklar, to'g'nag'ichlar yasalgan. Ular asosan ziynat buyumlari edi. Bu davrda tosh qurollar ham ko'plab ishlatilgan. Tosh parrakchalardan keng foydalanilgan. Ammo bronzaning toshga nisbatan ustunlik tomonlari, ya'ni uning juda tez turli shaklga keltirilishi, turli ishlarda foydalanish mumkinligi, ko'p uchraydigan keskir va qattiq tosh qurollarni kamyobligi, mo'rtligi va tez sinishi kabi xususiyatga ega bo'lgan (bronza) metal siqib chiqara olmagan.

Bu davrda bronzadan asosan turli bezaklar, uy-ro'zg'or va ho'jalik buyumlari, xarbiy qurol-aslahalar va mehnat qurollari yasaydigan maxsus temirchilik, chilangarlik va zargarlik ustaxonalari vujudga keldi. Hunarmandchilikning ixtisoslashuvi bilan mintaqalararo ayirboshlash kuchaydi. Kishilik jamiyati tarixida birinchi marta muntazam mol ayirboshlash imkoniyati bevosita dehqonchilik va chorvachilikning bir-biridan ajralishi va hunarmandchilikning paydo bo'lishi bilan izohlanadi.

Bronza davri ho'jaliklari ho'jalik va ijtimoiy taraqqiyot darajalari bilan bir-biridan farq qilmasa-da, sopol buyumlarining xili, qabrlar qurilishi jihatidan bir-biridan farqlanadi.

Evropa va Kavkaz hududlarida bronza davri. Yevropadagi ibtidoiy davr qo'rg'onlarining deyarli hammasi-dan bo'yalgan va bo'yalmagan skletlar topilgan. Skletlar yerda yonboshlab, oyoqlari bukilgan holatda yotishadi. Bu odat keng yoyilgan. Hatto Sharq, Markaziy Osiyo hududlarida ibtidoiy qabilalar tug'ilguncha odam ona qornida qanday holatda bo'lsa, o'lganidan keyin yer bag'rida shu taxlitda yotadi deb o'ylaganlar. Arxeologlar tomonidan murdani bo'yab, bukchaytirib ko'mishning 3 davri ajratib o'rganilgan:

1. Qadimgi chuqur, mozor-qo'rg'onlari (eneolit davriga mansub).
2. Katakomba mozor-qo'rg'onlari.
3. Yog'ochband mozor qo'rg'onlari.

Katakomba mozor-qo'rg'onlari go'rlari yon tomoniga o'yib qazilgan alohida lahad shaklidagi qabrlardir. Bu mozor qo'rg'on-lardan bronza, mis-pichoqlar, to'g'nag'ichlar, bigiz, buyumlar topilgan. Katakomba mozor-qo'rg'onlarida tosh qurollar silliqlangan tosh boltalar va chukmorlar, chaqmoqtosh, nayza, o'q va pichoqlar, sopol idishlar ko'plab topilgan, bu sopol buyumlarning aksariyatini tagi tekis va hatto boshqa shakllari ham uchraydi.

Katakomba davri miloddan avvalgi III ming yilning oxirlarida II ming yillikning I-yarmiga bo'lgan davrni o'z ichiga oladi. Katakomba mozor-qo'rg'onlaridan erkaklar va ayollar murdalari topilgan. Ko'plab kollektiv qabrlar ham uchraydi.

Miloddan avvalgi II ming yillikning o'rtalarida katakomba davri o'rniga yog'ochband davri keladi. Yog'ochband-yog'och qabr, MDH hududlarida, Shimoliy Yevropada ko'plab tarqalgan. Go'rlar-ning ichiga murdalar yog'och tobutda qo'yilgan. Shuning uchun ham bu qabrlar yog'ochband qabrlar deb ataladi.

Yog'ochband davri miloddan avvalgi II ming yillikning o'rtalariga to'g'ri keladi. Bu davrda dastali, teshikli boltalar keng tarqalgan. Dastlab ular Sharq mamlakatlaridagi yodgorliklardan topilgan. Yog'ochband davrida metallurgiya va chorvachilikning, rivojlanishi boyliklar to'planishiga va xarbiy to'qnashuvlarning kuchayishiga olib keladi. Jamiyatda moddiy boyliklarning ayrim kishilar qo'lida to'planishi jarayoni boshlanadi.

Bronza davriga oid bo'lgan qo'rg'onsiz qabrlar ham ko'p uchraydi. Unda murdalar kuydirilgan. Bunday xolat xarbiy Evropada so'nggi bronza davri uchun xarakterlidir.

Bronza (Jez) davri mozor-qo'rg'onlari o'rganilishi orqali bu davr haqida ma'lum tasavvurlarga ega bo'lindi. Bu davr mozorlari-dan «bo'yalgan va bukchaytirilgan» skletlar ko'plab topilgan. Bu davrda kishilar murdalarga har xil rangdagi (ko'proq qizil, och qizil) tabiiy bo'yoqlar sepishgan. Qizil va och qizil rang – jon, tirilish, qon ramzi hisoblangan.

«Bukchaytirilgan skletlar» - murdalarni yonboshlab, oyoqlari bukilgan holatda ko'milishi, odamning dunyoga kelishi, ibtido va intiho haqidagi tasavvurlarning inikosi sifatida, ona qornida va yer bag'rida bir holatda bo'lishini aks etirilishidir.

Yevropada bronza davri chorvador qabilalari o'ziga xos katta birliklarni tashkil etadi. Sopol buyumlarning shakli va naqshlari o'z birliklarga xos bo'lib, ular birbirlaridan farq qilgan.

Masalan, Janubiy Shvetsiya, Daniya, Germaniya, Pol'sha, Chexiya, Frantsiya, Venetsiya, hududlarida, xatto MDH davlatlari territoriyalarida chilvir naqshli sopol buyumlar keng tarqalgan. Angliya, Frantsiya, Ispaniya, G'arbiy Germaniya hududlarida esa oddiy, o'ziga xos shakldagi sopol buyumlar tarqalgan.

Yer yuzining ko'plab hududlaridan bronza (jez) davri yodgorliklari topilgan. Arxeologlar ijtimoiy-iqtisodiy va maishiy munosa-batlarni yodgorliklardan topilgan moddiy topilmalarni o'rganish orqali tiklab, bronza davri kishilari hayoti va faoliyati haqida ma'lumotlarga ega bo'ldilar. Sharqiy O'rta yer dengizi bo'ylarida, xususan Falastinda bronza davrida shahar tipi markazlari paydo bo'lgan hunarmandchilik va mustahkamlangan manzillarning shakllanishi bilan ilk bronza davrida kulolchilik charxi paydo bo'ladi. Ushlagichli cho'zinchoq ko'zalar va turli shakldagi idishlar bronza davrida keng tarqaladi. Falastin yodgorliklarida bronza, mis, kumush metali keng ishlatilgan. Hatto milddan avvalgi III ming yillik oxirlarida kumush idishlar keng tarqalgan. Falastinda bronza davriga mansub kumush xazina topilgan. U 35 xil predmetdan iborat bo'lib, uning tarkibida turli buyumlar, idishlar, bezaklar bo'lgan. Bronza davri manzillari ko'pincha mudofaa devorlari, bilan o'ralgan, to'g'ri burchakli binolardan iborat bo'lgan. Bu davr shahar xarobalarining o'rni 2-4ga etadi va buyumlarning joylanishi, qurilishi shakli o'ziga xos reja asosida bo'lgan.

Falastin yodgorliklari mudofaa devorlari bilan o'ralgan bo'lib, bu devorlarning eni 4,5 metrdan to 8 metrgacha bo'lgan. Masalan, Fara yodgorligi xarobasi devorlar bilan o'ralgan. Fara shahri xarobasi hisoblanadi. Shahardan ijtimoiy xarakterdagi binolarning qoldiqlari topilgan. Yuqori tabaqa uylari, mahalliy hukmdorlarning saroylari ham mavjud bo'lgan. Shahardan unga uzoq bo'lmagan joyda qabriston joylashgan. Bu erda (Ochiq Qabr) kollektiv qabrlar bo'lib, har bir qabrda 50-90 murdaning qoldig'i bo'lgan. Hatto, bir qabrga 300 kishi ko'milgan. Qabrlardan kulolchilik buyumlari (idishlar), zeb-ziynat va ayrimlaridan metal buyumlar topilgan.

Miloddan avvalgi 3-2 ming yilliklarda ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlar o'zgaradi. Bu davrga oid bo'lgan Iordan vohasidagi Xazor xarobasi 50 gani tashkil etadi. U poytaxt, ya'ni markaz vazifasini o'tagan. Xarobada ibodatxona qoldig'i va zadagon kishilarning uylari qoldiqlari topilgan. Ilk sinfiy munosabatlar mavjud bo'lganligini bildiruvchi topilmalar – yuqori tabaqa, oziq-ovqat omborlari o'rganilgan.

Kichik Osiyoda Qumtepa yodgorligi bronza davriga mansub bo'lib, u miloddan avvalgi III ming yillik bilan belgilanadi. Qumtepa yodgorligi tosh arxitekturasining ajoyib namunasi bo'lib, unda uylar poydevorigina emas, balki xonalar ham toshdan urilgan. Kichik Osiyoda bronza davriga oid bo'lgan Troya I, Termi manzilgohlaridan bronza qurollar topilgan va o'rganilgan.

Miloddan avvalgi III ming yillik oxirlarida hunarmandchilikni rivojlanishi shaharlarning gullab-yashnashiga sabab bo'lgan. Markaziy Osiyo shaharlari – Troya II, Polixni V, Axlatenbel' 1-2 ga maydonni tashkil etgan. Beyjesulton shahar xarobasining maydoni 24ga teng bo'lib, yodgorlik xarobalardan shahar xususiyatiga xos elementlar, hukmdor saroyi, ijtimoiy bino qoldiqlari topilgan va o'rganilgan.

Elamning bronza davri yodgorliklari – Eron hududida Suza kompleksi bo'lib, u miloddan avvalgi III ming yillikning birinchi yarmiga oiddir. Suza kompleksidan buqa, echki, baliq, . . . suratlari solingan kulolchilik buyumlari, bronza qurollar – bolta, xanjar, qadimgi Elam yozuvi aks ettirilgan plastinkalar topilgan.

MDH davlatlari hududida ham bronza davri yodgorliklari o'rganilgan. Janubiy Sibir' hududida bronza davri yodgorliklaridan eng qadimiysi Afanas'ev madaniyati bo'lib, u miloddan avvalgi III ming yillikka oid. Afanas'ev madaniyati Enisey (Enasoy) daryosi bo'yida joylashgan. Afanas'ev yodgorligidan qadimgi qabrlar o'rni topilgan. Bu qabrlar ustiga tosh taxlangan chuqur qabrlar bo'lib, unga murdalar yonlab qo'yilgan. Ularning yonida oziq-ovqatlar, mehnat qurollari qoldiqlari saqlangan.

Miloddan avvalgi II ming yilliklarda G'arbiy Sibir' xududida Andronov madaniyati keng tarqalgan. Andronovo madaniyati tipi- Janubiy Sibir', Janubiy Ural, Qozog'iston shimoliy hududiga mosdir. Andronovo madaniyati qabrlar va makonlardan iborat bo'lgan. Qabrlar – to'g'ri burchakli bo'lib, yog'och va tosh plitalar bilan yonlari mustahkamlangan. Andronovo madaniyatiga oid makonlarda metallurgiya, chorvachilik, motiga dehqonchiligi rivojlangan. Ko'plab jez qurollar, don qoldiqlari topilgan.

Andronovo madaniyati bronza davri chorvador qabilalari madaniyati bo'lib, bu madaniyatga tegishli dastlabki yodgorlik o'tgan asrning 20-yillarida Sibiriyaning Achinsk shahri yaqinidagi Andronovo qishlog'idan topib o'rganilgani uchun shu nomni olgan. Bu madaniyatga tegishli jamoalarning ayrim guruhlari hatto o'z podasiga bo'sh yaylovlar qidirib miloddan avvalgi II ming yillik o'rtalarida O'rta Osiyo hududlariga ham kirib keladi. Xorazmda va Farg'ona hududlarida o'z moddiy madaniyat izlarini qoldiradilar.

Kavkazning tabiiy sharoiti bronza davri xo'jaligi dehqonchilik va chorvachilik uchun qulay bo'lganligi uchun ham bu er ko'plab qabilalar o'zlarining madaniyatini vujudga keltirgan. Kavkazorti madaniyati Old Osiyo madaniyatiga yaqin. Miloddan avvalgi III-II ming yilliklarga oid makonlardan qadimgi sharq qurollari, qadimgi Ossuriya qilichlari kabi moddiy topilmalar topilgan. Kavkazortida Maykop, Trialeti kabi mozor- qo'rg'onlar o'rganilgan.

Bronza davrida ibtidoiy jamiyat ho'jalik va madaniy taraqqiyoti yuqori darajada bo'lgan. Bronza davri urug'chilik jamoasi xarobalari o'rnida dastlabki sinfiy jamiyat vujudga kelganligini ko'rsatuvchi dalillar arxeologlar tomonidan aniq langan. Bronza

davrida mulkiy tabaqalanish jarayoni natijasida ibtidoiy jamoa tuzumidan quldorlik tuzumiga o'tish ro'y beradi. Bu jarayonlarni o'rganishda turli hududlarda topilgan bronza davri arxeologik manbalari katta ahamiyatga egadir.

O'zbekiston hududidagi bronza davri yodgorliklarini o'rganishda S.P.Tolstov, V.I.Masson, Ya.G'ulomov, A.Asqarov, B.A. Litvinskiy, M.A.Itina, Yu.A. Zadneprovskiy, V.I.Sprishevskiy, T.Shirinov, B.Matboboev, B.Abdullaev va boshqalar olib borgan tadqiqotlari diqqatga sazovordir.

Yuqorida ta'kidlab o'tilganidek, O'zbekistonning janubiy hududlarida, ya'ni Surxondaryo viloyati hududlarida ilk bronza davridayoq qadimgi dehqonchilik madaniyati shakllangan. Uning shakllanishida Murg'ob vohasidan kelgan dehqonlar asosiy o'rinni egallaganlar. Ular dastlab Sherobod cho'lini o'zlashtirib, Sopollitepa qishlog'ini tashkil qilganlar. Keyinchalik sopollitepaliklar asta-sekin Ko'hitong va Boysun tog' etaklari bo'ylab shimoli-sharqqa siljiganlar va Sherobod daryosi bo'ylab dehqonlarning qishloqlarini tashkil qilganlar. Tadqiqotchilar bu yodgorliklarni o'rganib, ularni **Sopolli madaniyati** nomi ostida fanga kiritganlar. Sopolli madaniyati 5ta xronologik bosqichga bo'linadi. O'zbekiston arxeologlarining keyingi yillarda olib borgan tadqiqotlari natijasida Sopollitepa madaniyatining xronologik sanasini ancha aniqlashtirdilar, ya'ni radiokarbon analizi va madaniyatlararo tarqalgan ashyolar tahlili yordamida 300–400 yilga qadimiylashtirdilar. Ular quyidagilardan iborat:

- 1.Sopolli bosqichi—miloddan avvalgi 2150—1900 yillar;
- 2.Jarqo'ton bosqichi —miloddan avvalgi 1900—1600 yillar;
- 3.Ko'zali bosqichi —miloddan avvalgi 1600—1450 yillar;
- 4.Mo'lali bosqichi —miloddan avvalgi 1450—1250 yillar;
- 5.Bo'ston bosqichi —miloddan avvalgi 1250—1000 yillar;

Sopollitepa manzilgohi Surxondaryo viloyatidagi Sherobod cho'lida Qaynarbuloqsoy xududida topilgan. U Termiz shahridan 70 km shimoliy—g'arbida joylashgan. Bu manzilgoh Sherobod cho'lini o'zlashtirish jarayonida 1968 yilda L.I.Albaum tomonidan ro'yhatga olingan. Uning tadqiqot ishlari bilan 1969—1974 yillarda A.Asqarov shug'ullangan. Ushbu madaniyatga tegishli 20 dan ortiq yodgorliklar topilgan.

Sopollitepa koridorsimon bloklar sistema asosida qurilgan, uch qator mudofaa devorlari bilan o'rab olingan yirik qishloq bo'lgan. Uning umumiy maydoni 4 ga ga yaqin. Katta qismi paxta maydoniga qo'shib yuborilganligi sababli, faqatgina, uning markaziy qal'a qismi saqlanib qolgan. U kvadrat 82 X82 metr bo'lgan istehkomdir. Qal'a mudofaa devorlari qalinligi 2 metr bo'lib, somon qo'shilgan xom g'ishtdan qurilgan. Mudofaa devorlari to'lg'ama tuzoq usulida ishlanib, aniq o'lchamli koridorsimon bloklarga bo'lingan. Tashqi bloklar yo'laklar orqali ichkaridagi uy-joylar bilan birlashtirilgan. Ichki bloklar mudofaa tizimida qopqon vazifasini bajargan. Tashqaridan qaraganda ular qal'aga olib kiradigan darvozalarga o'xshaydi. Lekin qal'aga bitta darvoza orqali kirilgan. U qal'aning janubiy tomonida joylashgan. Qolganlari "yolg'on darvoza" bo'lgan. Bu juda murakkab me'moriy reja edi. Mudofaa tizimidagi ichki va tashqi

bloklar Sopollitepaning keyingi bosqichlarida urug' xilxonasi, uy-joy, kulolchilik ustaxonasi kabi maqsadlarda foydalanishgan.

Sopollitepada 3 ta qurilish bosqichi aniqlangan. Sopollitepaning 2 ta qurilish davri bir xil materiallar bergan. Yuqori 3-chi qurilish davrida ba'zi o'zgarishlar mavjud. Bu o'zgarishlar Jarqo'ton yodgorligining quyi qatlami materiallariga o'xshaydi. Shuning uchun Sopollitepadagi 2ta quyi qatlam "sopolli bosqichi", uning yuqori qatlami "Jarqo'ton" bosqichi deb yuritiladi.

Sopollitepadagi uy-joylar 8ta kvartallarga bo'lingan. Kvartallar urug'lar asosida shakllangan. Qishloqdagi 8 ta urug' jamoalari yashagan. Har bir kvartaldan 2-3 yoki undan ortiq xumdonlar va non pishiriladigan maxsus tandirlar, uy-joy qoldiqlar va 158 ta qabr topilgan. Olimlar fikricha, qishloq aholisi 155-315 kishidan iborat bo'lgan. Har bir oila o'z uyiga ega bo'lgan. Uylar orasida ko'chalar bo'lib, ular markaziy maydoni bilan bog'langan. Uylar ko'p xonali qilib, xom g'ishtdan qurilgan. Devorlari bir necha bor somonli loy bilan suvalgan, pollarga alebastr aralashgan loy yoki sopol siniqlari yotqizilgan. Xonalarda o'choq va sandal izlari saqlangan. Har bir xonadonning omborxonasi bo'lgan. Uylar ichidan toshdan, suyakdan, bronzadan yasalgan turli xil mehnat qurollar, sopol idishlar, turli taqinchoq va bezaklar, urug' va qabilalarning muhrlari, tamg'alari topilgan. Ular mahorat bilan ishlangan. Topilmalar o'sha davr aholisining yuksak madaniy-xo'jalik rivojiga erishganligidan guvohlik beradi.

Sopollitepada sopol buyumlar kulolchilik charxida ishlanib, ikki yarusli xumdonlarda pishirilgan. Sopol idishlar jarangdor, yupqa qilib ishlangan. Ularning turli xil shakllari - oyoqli vazalar, qadahlar, jo'mrakli choynaklar, ko'zalar, xurmachalar, konussimon kosalar, tog'oralar, xumlar, sopol tagkursi, qozonlar topilgan. Bular kulolchilikning rivojlanganligini ko'rsatadi. Sopol buyumlarda naqshlar yo'q, faqat ko'zali bosqichining ko'zalarida gorizontaal chiziqlar uchraydi.

Sopollitepada to'qimachilik sohasi ham rivojlangan. Bu haqda mozorlardan topilgan kiyim mato qoldiqlari darak beradi. Bu kiyim qoldiqlari ilmiy laboratoriya tekshiruvidan o'tkazilganda, ularning paxta va tabiiy ipakdan ishlanganligi ma'lum bo'lib, paxtachilik va ipakchilik bronza davrida ham mavjud bo'lganligini isbotlaydi. Bu esa, ipakning bundan 2000 yil oldin Xitoydan O'rta Osiyoga kirib kelgan, degan fikrni rad qilib, O'zbekistonda paxtachilik va ipakchilik 3,5 ming yillik tarixga ega ekanligini tasdiqlaydi.

Bu davrda metall bilan ishlash hunarmandchiligi ham taraqqiy etgan. Arxeologik qazishmalar vaqtida yuzlab metall buyumlari- uy-ro'zg'or buyumlari, harbiy qurollar, surmadonlar, to'g'nag'ich, hayvon ma'budalari, turli naqshdor tamg'a va muhrlar topilgan.

Sopollitepa manzilgohida urug' jamoa a'zolari olamdan o'tsa, uni o'zi yashagan xonaning poli ostiga, eshik yoki o'choq oldiga yoki xona devorlari ostiga ko'mish odati bo'lgan. Agar o'lgan kishi jamoada nufuzli obro'ga yoki urug' oqsoqoli bo'lsa, u holda uning qabri unga ajratilgan xonaning qoq o'rtasida bo'lgan. Sopollitepaliklar abadiy o'limga ishonmaganlar, "narigi dunyo" tushunchasi ularda kuchli bo'lgan. Shuning uchun o'lgan kishi qabriga o'z shaxsiy mulki va urug'doshlar keltirgan idish-tovoqlardagi ovqatlar bilan ko'mganlar. Har bir qabrda

2–3 tadan to 50 tagacha buyumlar topilgan. Yosh bolalar qabrlarida idishlar kam, o'smirlar qabrida esa 5–6 ta buyumlar topilgan. Ularning aksariyati sopol idishlar bo'lgan. Mozorlarda bronzadan ishlangan turli xil taqinchoqlar, diniy e'tiqod bilan bog'liq bo'lgan tumor–muhrlar, qimmatbaho toshlardan ishlangan turli xil munchoqlar, oltin munchoqlar, kumush halqa va bilakuzuklar, erkaklar mozorlarining ba'zilar chaqmoqtoshdan ishlangan paykonlar, bronza oybolta, pichoq, mitti tesha, bolta va boshqalar, ayollar qabrida urchuq tosh, bronza surmadonlar, surmatosh, to'qimachilik asboblari, turli shakllardagi bronza to'g'nog'ichlar, bronza oynalar, igna, bigiz, mitti kurakcha va boshqa narsalar qo'yilgan.

Ba'zi yaxshi saqlangan mozorlarda lux, bug'doy va arpa poyasidan to'qilgan savatchalar, teridan, yog'ochdan ishlangan idishlar, marmar toshdan yo'nilgan hurmachalar topilgan. Mozorlarga qo'yilgan buyumlarga qarab, marhumning duradgor usta, bo'zchi, kulol, tabib, podachi, ovchi, jangchi yoki chilangar ekanligini aytish mumkin. Qabrga erkaklar o'ng biqini bilan, ayollar chap biqini bilan yotqizilgan, oyoq–qo'llari esa, g'ujanak holda ko'milgan.

Ba'zi mozorlarga bedarak yo'qolgan jamoa a'zosining ruhi ko'milgan. Bunday qabrlarga odatda odam haykalchasi yoki qo'y va echki bolasi ko'milgan. Bunday qabrlar fanda **”kenataf”** deb ataladi.

Qablardan topilgan predmetlarga qaraganda, urug' jamoalarini boshqarishda hali ayollarning mavqei katta bo'lgan, ya'ni ularning an'anaviy obro'yi jamoada saqlanib qolgan. Sopollitepadagi har bir kvartal xilxonasida boy ayol qabri bor. Faqat shunday qablardagina bronza yoki toshdan yasalgan tumor–muhrlar chiqqan. Ular urug' totemlari haqidagi diniy tasavvurlarning namunasi hisoblanadi.

Sopollitepada hayot taxminan 200-250 yillar davom etgan. Keyinchalik uning aholisi yangi erlarni o'zlashtirish maqsadida sharq tomon siljib, hozirgi SHerobod yaqinidagi Oqqo'rg'on qishlog'i hududiga ko'chib borganlar.

Jarqo'ton yodgorligi sopollitepaliklar asos solgan ilk shahar hisoblanadi. U Bo'stonsoyning chap sohilida joylashgan bo'lib, 100 ga maydonni egallagan. Bu erning aholisi ham dehqonchilik bilan shug'ullanib, kamida 500 yil shu erda yashaganlar.

Jarqo'ton uch qismdan iborat. Uning arki 3ga maydonni egallagan. Arkning atrofi mudofaa devorlari bilan o'rab olingan. U erda hukmdorning qarorgohi joylashgan. Mudofaa devori somon qo'shilgan xom g'ishtdan ishlangan. Devor qalinligi 3m, balandligi 5–6m bo'lgan. Hozirda saqlangan qismi 1 m gacha boradi. Devor kvadrat shaklidagi burjlar bilan mustahkamlangan. Arkka kirish darvozasi janub tomonda joylashgan. Arkda hukmdor saroyi alohida ajralib turadi. Saroyda ko'p oddiy xonalar bo'lib, saroy maydonida 20kv.m supa joylashgan. Arkning sharqiy tomonida bir necha uy–joy massivlari topilgan. Ular 1,5 m qalinlikdagi supa ustiga qurilgan. Bu erda ko'p xonali hovlilar ochildi. Har bir hovlida 2–3 ta o'choq topilgan.

Shaharning janubida 20 ga maydonni egallagan shahar qabristoni topilgan.

Jarqo'tonda otashparastlik ibodatxonasi ochildi. Ibodatxonaning atrofi 4,5 m qalinlikdagi devor bilan o'rab olingan. Ibodatxona ikki qismdan – muqaddas

ziyoratxona va xo'jalik qismlaridan iborat bo'lgan. Ibodatxonaning muqaddas qismi kvadrat shaklida bo'lib, 35x35 metrga teng. Uning tarkibida muqaddas olov, muqaddas quduqlar, altarlar va 4 bosqichga doir tosh yo'laklar bo'lgan. Bular erga, suvga, olovga sig'inish unsurlari hisoblanadi. Ibodatxonaning ishlab chiqarish-xo'jalik qismida muqaddas ichimlik-xaoma tayyorlaydigan xona, mozor inventarlari tayyorlaydigan ustaxonalar va ibodatxonaga ajratilgan oziq-ovqat ombori joylashgan.

Ibodatonada xech kim yashamagan, u faqat olovga sig'inish bilan bog'liq bo'lgan urf-odatlar va diniy marosimlar o'tkazish markazi bo'lgan.

Hozirgi kunda Janubiy O'zbekiston territoriyasida 20 dan ortiq bronza davri yodgorliklari topilgan. Bular Jarqo'ton, Bo'ston, Kultepa, Maydatepa, Mo'lali va boshqalar bo'lib, ular asosan, Surxandaryo oblastining SHerobod, Jarqo'rg'on va SHo'rchi hududlarida joylashgan. Bu yodgorliklarni o'rganish natijasida Sopollitepa madaniyati qadimgi SHarq civilizაციyasining ajralmas bir qismi ekanligini ko'rsatdi.

Bronza davridagi cho'l zonasi qabilalari. Bronza davrida O'rta Osiyoning cho'l va dashtlarini chorvador qabilalar egallagan. Ularning iqtisodiy hayoti asosini chorvachilik va ibtidoiy tog' sanoati xo'jaligi tashkil etgan. Bu qabilalar engil tipdagi qarorgoh yoki qisqa muddatli makonlarda iste'qomat qilganlar. Ular Qozog'iston cho'llari, Amudaryo, Sirdaryo va Zarafshonning quyi havzalarida, tog'li hududlarda yashaganlar. Bu chorvador qabilalar ko'pincha cho'l zonasida yashaganliklari uchun maxsus adabiyotlarda "bronza asrining cho'l zonasi qabilalari" nomi bilan yuritiladigan bo'ldi.

Cho'l zonasi qabilalari u erlarning tabiiy geografik sharoitga moslashib hayot kechirishgan. Ular erto'la va yarim erto'la tipidagi kulbalarda, qora uylarda yashaganlar. Sopol idishlar qo'lda yasali, qo'pol va mo'rt bo'lgan. Ularning turlari ham kam bo'lib, ochiq gulxanda pishirilgan, sirtiga chiziqli, taroq uslublaridagi geometrik naqshlar chizilgan. Lekin bronza metallurgiyasi sohasida anchagina muvaffaqiyatlarga erishganlar.

Zamonbobo madaniyati Zarafshon daryosining quyi havzasida topilgan chorvachilik va motiga dehqonchiligi bilan shug'ullangan qabilalarning yodgorligi hisoblanadi. U Buxoro viloyati Qorako'l tumanining cho'l zonasidagi Zamonbobo ko'li bo'yida joylashgan.

Zamonbobo madaniyatiga oid qabriston 1950 yilda Ya.G'.G'ulomov topdi. Qabristonda 1951–1960 yillarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida bronza davriga oid 40dan ortiq qabr ochilgan. Muzorlar tuzilishi jihatidan ayvonli laxat (podboy) shaklida bo'lgan. Zamonbobo qabristonidan yaproqsimon shaklda ishlangan tosh paykonlar, osti yassi va tuxumsimon bo'lgan sopol idishlar, bronzadan ishlangan kurakchalar, halqasimon bilakuzuklar, qimmatbaho toshlardan yasalgan juda ko'p munchoqlar, jez oyna, igna, bigiz, terrakota haykalcha, namozgoh madaniyatiga tegishli sopol parchalari va boshqa narsalar topilgan.

1961 yili A.Asqarov Zamonbobo qabristonidan uncha uzoq bo'lmagan joydan, Zarafshonning qadimgi o'zani Gurdush-Gujayli sohilidan shu madaniyatga tegishli qishloq qoldiqlarini topdi. U erda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida zamonboboliklarning xo'jaligi va turmushiga doir yangi materiallar to'plandi. U erdan erto'la tipidagi kulba harobasi, bir nechta engil chayla o'rni, ikki yarusli

xumdon harobasi va devor qoldiqlari topib o'rganildi. Erto'la maydoni 200 kv.m bo'lib, uning maydonida qator o'choqlar, kulba karkasining ustun chuqurchalari saqlangan.

Suvyorgan madaniyatiga oid dastlabki yodgorliklar 1945–1946 yillarda Qoraqalpog'istonning Jonbosqal'a rayonidagi Jonbos–6 qarorgohidan va 1954 yillarda Oqchadaryoning qadimgi irmoqlari bo'yidan Qamishli 1, Qamishli 2 qarorgohlaridan topilgan. Ularning materiallari asosida S.P.Tolstov Suvyorgan madaniyatini rivojlanishining bosqichlarini aniqlagan. Olim uni miloddan avv. II ming yillikning birinchi yarmiga oid bo'lib, Kaltaminor madaniyatining qamishli bosqichi deb ko'rsatadi.

Suvyorgan madaniyati sopol idishlari ustida qizil rang izlari saqlanganligi bilan ajraladi. Tadqiqot jarayonida suvyorganliklar dastlab doira shaklidagi yarim erto'lalarda yashaganlar, keyinchalik esa u to'g'ri to'rtburchak shaklida bo'lgan.

Miloddan avv. II ming yillikning ikkinchi yarmiga kelib, bu madaniyatni yaratgan urug'-jamoalar tozabog'yobliklar bilan aralashib ketadilar.

Tozabog'yob madaniyati 1938 yilda Amudaryoning quyi havzasidagi Oqchadaryo o'zani bo'yidagi Tozabog'yob kanali bo'yidan S.P.Tolstov tomonidan topilgan. Tozabog'yob madaniyati qadimgi Xorazm hududida miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarmida (mil.avv. XV asr) shakllangan. Bu madaniyat aholisi erto'la va chaylalarda yashab, chorvachilik va qisman, qo'ltiq dehqonchiligi bilan shug'ullanganlar. Tozabog'yob kulbalari yarim erto'la shaklida qurilib, ularning o'rtacha maydoni 12–18 kv.m ga teng. Kulba markazida o'choq bo'lgan. Kulba bir oila uchun mo'ljallangan. Lekin kulbalar orasida maydoni 100–120 kv.m.ga tenggi ham uchraydi, ular bir urug' jamoa uchun mo'ljallangan.

Sopol idishlar qo'lda yasalgan qo'pol, mo'rt bo'lib, xurmacha, bankasimon idishlar va yarim doira shaklidagi kosalardan iboratdir. Sopol buyumlar geometrik naqsh bilan bezatilgan. Arxeologlar ularni tahlil qilib Qozog'iston va janubiy Sibir hududlarida tarqalgan Andronova madaniyatiga aynan o'xshashini aniqlaganlar. Tozabog'yob madaniyati moddiy buyumlariga o'xshash buyumlar quyi Zarafshon, quyi Qashqadaryo, Toshkent vohasining adirli zonalarida, Farg'ona vodiysida topilgan.

Tozabog'yob madaniyatining shakllanishida Yog'ochband (srub) va Andronova madaniyatlarining ta'siri katta bo'lgan. Lekin Tozabog'yob madaniyatining xo'jalik va madaniy hayotining o'ziga xos xususiyatlari bor. Tozabog'yob qabilalarida dehqonchilik ancha rivojlangan. Mil.avv. II ming yillikning ikkinchi yarmiga oid irrigatsiya inshootlari B.V.Andrianov tomonidan yaxshi o'rganilgan. Tozabog'yob madaniyatiga oid qabriston Ko'kcha 3 qabristoni bo'lib, u 1954 yilda qadimgi Xorazm hududidagi Sulton Uvays tizmalarining sharqiy chekkasidan topib o'rganildi. U erdan 100 dan ortiq qabr topilgan va boy arxeologik material olingan. Qablardan har xil darajada saqlangan 43 ta odam skeleti topildi. Mozorlarda bittadan, ba'zi xollarda bir vaqtda va har xil vaqtda ko'milgan ikkitadan skelet topildi. Ayollar bilan bolalarni ko'mish, erkak va ayolni bir qabrga ko'mish xollari ham uchraydi. Marhumlar oyoq–qo'llari buklangan holda o'ng yoki chap

biqini bilan ko'milgan. Har bir mozorda bir yoki bir nechta sopol idishlar, erkaklar mozorida bronza buyumlar, ayollarnikida esa bronza taqinchoqlar uchraydi.

Tozabog'yob madaniyati odamlarining antropologik tiplari ikki xil bo'lib, ularning birinchisi andronova qabilalariga oid protoevropoid tipi bo'lsa, ikkinchisi O'rta Osiyoning qadimgi aholisi sharqiy O'rta Er dengizi tipini beradi. SHuningdek odamlar orasida Sharqiy Evropaning Yog'ochband madaniyati tiplari ham uchraydi.

Andronova madaniyati mil.avv. II- I ming yilliklarda G'arbiy Sibir, O'rta Osiyo va janubiy Ural xududlarida tarqalgan madaniyati biri biriga yaqin bo'lgan qabilalarga nisbatan aytiladi. Andronova nomi Achinsk yaqinidagi Andronova qishlog'i nomidan olingan, chunki shu erda 1914 yilda dastlabki yodgorlik topilgan. 1948 yilda K.V.Salnikov andronova madaniyati yodgorliklarning 3 bosqichini aniqladi: fyodorov, alakul, zamarev. Bugungi kunda esa, uning 4 tarmog'i aniqlangan:

1. **Sintashta-Petrovka-Arkaim** – Janubiy Ural va SHimoliy Qozoqistonda tarqalgan, mil. avv. 2200—1600 yilliklarga oid;
2. **Alakul** Amudaryo va Sirdaryo oralig'idagi erlarda va Qizilqum cho'lida tarqalgan, mil.avv. 2100—1400 yilliklarga oid;
3. **Fyodorovo** Janubiy Sibir hududida tarqalgan, mil.avv. 1500—1300 yilliklarda oid, bu erda ilk bor o'likni yoqish (kremaciya) va olovga e'tiqod izlari kuzatilgan;
4. **Beshkentский rayon** — Tojikistondagi Vaxsh vohasi, mil. avv. 1000—800 yilliklarni o'z ichiga oladi

Andronova madaniyati aholisi yarim erto'la va chaylalarda yashaganlar. Ular asosan chorvachilik, qisman dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Ularda metallga ishlov berish rivojlangan. Ular misni Oltoy tog'laridan va Qozog'iston xududlaridan olganlar. Ko'pincha qishloqlari yonida qurbongohlari bo'lgan. U erda ko'plab o'ralar bo'lib, ichidan andronova sopol idishlari topilgan. Sopol idishlarining tagi yassi bo'lib, murakkab geometrik o'yma naqshlar bilan bezatilgan. Andronovaliklarning qabrlari daryolar oralarida bo'lib, ular toshlar bilan halqa qilib o'ralgan. O'liklar bukchaytirilib ko'milgan, qo'llari yuz tarafiga qo'yilgan. Ba'zi xollarda marhumlarning kuydirilganlari ham uchraydi. Qabrlardan chaqmoqtoshdan ishlangan o'q uchlari, bronzadan ishlangan mehnat va jangovor qurollari turli taqinchoqlar va sopol idishlar topilgan.

Miloddan avvalgi II ming yillikning ikkinchi yarmida Toshkent viloyatining tog'oldi hududlari ham Andronova chorvador qabilalari tomonidan o'zlashtirilgan. Hozirgi kunda ularning qisqa muddatli qarorgohlari Toshkent yaqinidagi Achiko'l atrofida, Yangier rayonida va Toshkent kanali hududlarida makon va mozor izlari topilgan. Ularning xech birida madaniy qatlam saqlanmagan. Faqat qadimgi qishloq harobalarida chizma naqshli sopol parchalari, bronzadan ishlangan uy-ro'zg'or buyumlari, tosh yorg'uchoq siniqlari uchraydi. Qabrlarda esa, oyoq-qo'llari buklanib, yoni bilan yotqizilgan skeletlar va bir necha sopol buyumlari topilgan. Ayollar qabrlarida bronza taqinchoqlar uchraydi.

Cho'l zonasi qabilalariga tegishli yodgorliklar Farg'ona vodiysida keng o'rganilgan. Jumladan, Farg'ona viloyatidagi Vodil, Karamko'l qabristonlari, Leninobod hududidagi Qayroqqum va Dahana qabristonlarini ko'rsatish mumkin.

Qayroqqum madaniyati Farg'ona vodiysining g'arbiy qismi joylashgan bo'lib, 1950 yillarda A.P.Okladnikov va B.A.Litvinskiylar tomonidan topib o'rganilgan. U joydagi taqir ustidan 60 dan ortiq makon va minglab sopol siniqlari, bronza va tosh qurollar, hayvon suyaklari topildi. Bu madaniyat mil.avv. II ming yillikning o'rtalarida shakllangan.

Makon va qabrlardagi sopol idishlar ko'p jihatdan tozabog'yob sopollariga o'xshab ketsa–da, lekin Qayroqqum sopollari ichida quloqli, tarnov jo'mrakli xillari bo'lgan. Sopol idishlarning o'ndan bir qismi chizma, taroq shakllar bilan naqshlangan. Bu ularning xronologik jihatdan Andronova madaniyatining eng so'nggi bosqichiga tegishli ekanligini ko'rsatgan.

Qayroqqum madaniyatida metall hunarmandchiligi rivojlangan. 15 ta joydan metall eritish o'choqlari va toshqollar uyumi topilgan. Shuningdek, taqirlarda ikki tig'li yaproqsimon pichoqlar, xanjar, iskana, qarmoq, igna, bigiz, ikki parrakli bronza paykonlar ko'plab uchraydi.

Qayroqqum madaniyati broza davrining oxiri va ilk temir davriga oid yodgorlik hisoblanadi.

Yuqori Farg'ona hududidan Vodil, Qaramko'l, Yapagin, Chakka qabristonlarini B.Z.Gamburg va N.G.Gorbunovlar o'rganganlar. 50dan ortiq mozor–qo'rg'ondan tosh yashiklarga solingan oyoq–qo'li buklangan odam skeletlari topilgan. Lekin mozorlarning 90% o'g'irlangan. Ularning ba'zilarida qo'ng'iroqsimon bronza isirg'alar, spiral boshli bilakuzuklar, bronza munchoqlar, ikki parrakli paykon va sopol parchalari uchraydi.

Toshkent va Farg'ona vodiysi cho'lli zona qabilalarida chorvachilik rivojlangan. Lekin chorvadorlar hayotida dehqonchilik ham muxim o'ringa ega bo'lgan.

Bronza davri xususiyatlari:

- Birinchi mehnat taqsimoti sodir bo'ldi.
- Patriarxat davri boshlandi.
- Doimiy qishloqlar paydo bo'ldi.
- Kulolchilik charxi ixtiro qilindi.
- Uy-joy qurilishida g'ishtdan foydalanildi.
- Gupchakli g'ildirakli aravalar paydo bo'ldi.
- Mudofaa devorlari qurildi.
- Ipakdan matolar to'qildi.
- O'zbekistonda ilk shahar –Jarqo'ton shakllandi.

Bronza davridagi cho'l zonasi qabilalar

O'rta Osiyoning cho'l va dashtlarini chorvador qabilalar yashagan.

Zamonbobo madaniyati Buxoro viloyatidan topilgan.

Tozabog'yob madaniyati Amudaryoning Oqchadaryo o'zani bo'yidan topilgan.

Suyorgan madaniyati Qoraqalpog'iston xududidan topilgan.

Andronova madaniyati G'arbiy Sibir, O'rta Osiyoning g'arbiy qismi va janubiy Ural xududlarida tarqalgan.

Qayroqqum madaniyati Farg'ona vodiysining g'arbiy qismidan topilgan.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Bronza davri yutuqlari nimalardan iborat?
2. Bronza tarkibi qanday bo'lgan?
3. Bronzadan qanday qurollar ishlab chiqarilgan?
4. Sopolli madaniyati nechta bosqichda rivojlangan?
5. Sopolitepa manzilgohida uylar qanday shaklda bo'lgan?
6. Jarqo'ton yodgorligi haqida ma'lumot bering?
7. Sopolli madaniyatlari rivojlanish jarayonlarini solishtiring?
8. Sopolli madaniyati aholisining e'tiqod izlari nimalarda ko'rinadi?
9. Chorvador qabilalar O'rta Osiyoning qaysi xududlarida iste'qomat qilishgan?
10. Chorvador qabilalarning sopol idishlari bilan dehqonchilik bilan shug'ullanuvchi qabilalarning sopol idishlarini solishtiring?
11. Zamonbobo madaniyatining o'ziga xos jihatlarini ko'rsating?
12. Suvyogan madaniyati aholisi qaysi madaniyat bilan aralashib ketgan?
13. Tozabog'yob madaniyatini kimlar o'rgangan?
14. Qayroqqum madaniyati qaysi xududlarga tarqalgan?

7-mavzu. Songgi bronza va ilk temir davri yodgorliklari

Reja.

1. So'ngi bronza va ilk temir davrining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Bronza davri xo'jaligida yuz bergan o'zgarishlar
3. O'zbekistonda so'ngi bronza va ilk temir davri.
4. Amirobod madaniyati
5. Burg'uluk madaniyati
6. Chust madaniyati

Temir davri va uning o'ziga xos xususiyatlari.

Temirning kashf etilishi o'sha zamonning moddiy madaniyatini o'zgartiribgina qolmay, balki o'sha davr va keyingi davrlardagi barcha sotsial-iqtisodiy o'zgarishlarning asosi bo'ldi.

Umuman, odamlar sof temir bilan eneolit davridayoq tanish bo'lganlar, lekin uning amaliy ahamiyatini bilmaganlar. Tabiatda sof temir, faqat meteoritlarda uchraydi. Osmondan tushgan buyum esa, ibtidoiy odamlar uchun muqaddas buyum sanalgan. Temirdan ishlangan taqinchoqlar, munchoqlar qadimgi SHarqda iste'qomat qilgan qabilalarning qabrlaridan topilgan. Temir to mil.av. 1 ming yillikgacha aholi uchun noyob zeb-ziynat bo'lib kelgan. Mil.av. XIY asrlarga oid Misr, Mesopotomiya va Egey dengizi atrofida temirdan ishlangan buyumlar hozirgacha saqlanib qolgan. Bunday buyumlar Italiyada mil.avv. XII asrda, Germaniya, Skandinaviya va Rossiya xududlarida X asrlarda paydo bo'lgan.

Temirning ommaviy ravishda qo'llanilishi esa, mil.av. IX asrga to'g'ri keladi. O'rta Osiyo va Rossiya xududida ilk temir buyumlari mil.av. VIII asrlarga oiddir.

Temir tabiatda ruda xolida juda ko'p uchraydi, deyarli ibtidoiy qabilalar yashagan barcha xududlarda mavjud bo'lgan. Lekin qalay va mis ayrim xududlardagina mavjud bo'lib, bu qabilalarga o'zlariga yetarli xom-ashyo olishda qiyinchiliklarni tug'dirgan.

Bronzaga ishlov berish, temirga ishlov berishdan ko'ra, ibtidoiy odam uchun oson edi, chunki bronza 700-800 Sda, mis 1084S da erigan, temir esa 1530Sda erigan. SHu sabab dastlab temirni eritmasdan ishlov berganlar va u sarg'ish va bo'sh metall shaklida bo'lgan. Ibtidoiy davrda rudadan temirni ajratib olish jarayonining kashf etilishi esa, eng buyuk kashfiyot bo'lgan. Bu kashfiyot asosida esa, temir rudasiga dam berish bilan (900S da rudaga dam berilgan va uglerod oksidi temir oksidini tiklagan.) u quyuq xolda ajratib olingan. (Dam berish usulidan ba'zi joylarda bronza davridayoq foydalanila boshlangan.)

Rudadan bevosita temir ajratiladigan bosqonli qo'ra toshdan yasalgan va loy bilan suvalgan qozonsimon o'choq bo'lgan. O'choq ba'zan guvala va loydan yasalgan. Dam berish uchun uning ikki tomonida kichikroq teshik ochilgan. Bu teshiklarga naycha o'rnatilgan, naychalarga esa teri damlar biriktirilgan dastani bosib dam berilgan. Ko'raga temir va ruda taxlangan. Unga faqat pista ko'mir yoqilgan va ko'pincha botqoq rudasi ishlatilgan. Tiklangan temir zarralari pishib, sof temir bo'laklari xosil bo'lgan. Rudadagi boshqa aralashmalar toshqolga chiqqan. Temir bo'laklari bolta bilan urilib jipslashtirilgan va kerakli shakl berilgan. Bolta bronza davrida toshdan yasalgan bo'lsa, temir davriga kelib u temirdan ishlangan.

Rudadan bevosita temir olish usulida sof temirning yarmidan ko'pi toshqolga chiqib ketgan. Bu protsess kam maxsul bo'lganligi sababli odamlar o'rta asr oxirlarida rudadan bevosita temir olish usulidan cho'yandan temir olish usuliga o'tganlar.

Temirchilar o'zlarining ishlash uslublarini odamlardan sir tutganlar va ustaxonalarini axoli yashaydigan joylardan uzoqroqda qurib, unga hech kimni kiritishmagan. SHu sabab odamlar orasida temirchilar xaqida turli xil tuchunchalar paydo bo'lgan. Ularning ko'plari iloxiylashtirilgan va xar bir xalqda o'zining temirchi xudolari shakllangan. Masalan, greklarda Gefest, rimda Vulkan, nemislarda Viland, ruslarda Svarog, o'rta osiyoliklarda Dovud xisoblanib, odamlar ularning sharafiga turli marosimlar o'tkazgan va sig'inishgan.

Temir qurollarga o'tish ko'pchilik mamlakatlarda uzil-kesil dehqonchilikka o'tish uchun zarur sharoit yaratib bergan. Yevropada o'rmonzorlarda ekin maydoni tashkil etish imkoniyatini kengaytirgan. SHuningdek, yerlarni xaydash sifatini xam oshirgan. Unda so'qa va omochdan keng foydalanilgan. So'qa yordamida yerlar chuqur va sifatli haydalgan. Omoch yordamida esa, egatlar xosil qilingan va toshloq, qattiq yerlarga ishlov berish oson bo'lgan. Temir so'qa tishlar mil.av. VIII asrlarga oid Osur podsholari saroyidan topilgan. Boshqa joylarda esa, ilk temir davrida yog'ochdan yasalgan omoch va so'qalarga temir tish kiydirilgan.

Ilk temir davrida ko'pgina yangi mehnat qurollari yaratilgan. Egovning paydo bo'lishi temirni qizitilgan holda ishlash bilan birga dastlab u sovuq holda ishlangan

deyishga imkon beradi. Eng qadimgi greklar, rimliklar, galliyaliklarning egovlari ham xuddi hozirgidek maqsadlarga ishlatilgan va uning kesiklari bir qator bo'lgan. Egov skanja bilan birgalikda ishlatilgan. Har xil nozik temir buyumlar, birinchi navbatda qulf va kalitlar egovlab yasalgan. Ilgarigi davrlarda kulf va kalitlar qadimgi SHarqda bo'lib, u yogochdan ishlangan.

Ilk temir davrida temir o'roq randalar chaqmoqtosh o'roq randalarni siqib chiqargan. Temir o'roq randa yoysimon o'tkir yupqa temirdan iborat bo'lib, ikki uchiga dasta o'rnatilgan. U g'o'la po'stini shilish va yog'och randalash uchun ishlatilgan.

Harbiy qurol aslahalarning asosiy turlari: qilich, xanjar, nayza, cho'qmor, jang boltalari bronza davridayoq ishlatilgan bo'lsada, temir davriga kelib, uning faqat metalli o'zgargan. Bu davrda yoy o'qlarini yasashda temir kam ishlatilgan, asosan bronzadan ishlangan.

Oddiy temir harbiy va mehnat qurollari uchun yumshoqlik qilgan. Grek tarixshunosi Polibiy mil.av. III asrda galliyalik jangchilar qilich bilan bir urgandan keyin uni oyog'i bilan to'g'rilab olishga majbur bo'lganligini yozib qoldirgan.

Biroq ko'pchilik davlatlarda ilk temir davridayoq po'lat ishlatila boshlangan. Temirni o'choqda bir necha marta qizitib po'lat xosil qilingan va uni bir necha marta sovuq suvga solib toblantirilgan.

Mil.avv. 2000 yillarda Kavkaz tog'laridagi ko'chmanchi qabilalar otga ikki g'ildirakli arava qo'sha boshlaganlar. Arava g'ildiraklari dastlab yog'ochdan, keyinchalik bronza va temirdan ishlangan. G'ildiraklarni ishlashda temirdan foydalanish, uning mustahkamligini ta'minlagan. Mustahkam, qulay ikki g'ildirakli aravalar chorvador va dehqonlarning hamkorlikdagi faoliyatining yutug'i hisoblanadi⁷. Sometime around 2000 BCE, pastoral nomads beyond the Mesopotamian plain to the north in the mountains of the Caucasus joined the harnessed horse to the chariot. Pastoralists lightened chariots so their war horses could pull them faster. They were so light that an empty one could be lifted by one hand.

Temirdan foydalanish natijasida jamiyatning sotsial hayotida xam o'zgarishlarga olib keldi. Ikkinchi yirik mehnat taqsimoti sodir bo'ldi. Hunarmandchilik dehqonchilikdan ajralib chiqdi. Bu o'z navbatida mehnat unumdorligining oshirishiga, tovar ayirboshlashning jonlanishiga, xususiy mulkning va sinfiy jamiyatning rivojlanishiga, davlat mustaxkamlanishiga sabab bo'ldi.

Temir davri boshlarida Osiyo va Yevropaning hamma joylarida istehkomlar qurilgan, shaxarlar rivojlangan.

Temir davri xronologik jihatdan 2 bosqichga bo'linadi: 1-bosqich– bronza asridan temir davriga o'tish mil.avv. X–VIII asrlar, 2-bosqich - ilk temir davri mil.avv. VII–VI asrlarni o'z ichiga oladi.

Qadimgi SHarq tsivilizatsiyasi bilan o'zaro aloqalar natijasida bronza davridan boshlab O'zbekistonning janubiy xududlarida, ya'ni qadimgi Baqtriya xududida o'troq dehqonchilik madaniyatlari shakllandi. So'nggi bronza va ilk temir davriga kelib, bu jarayon O'zbekistonning barcha xududlarini qamradi. Zarafshon va

⁷Worlds Together, Worlds Apart. W.W. Norton & COMPANY. New York. London. 2011, p.142.

Qashqadaryo xududida Sug'diyona, Amudaryoning quyi oqimida Xorazm, Sirdaryoning yuqori havzasida qadimgi Farg'ona va uning o'rta oqimida Choch dehqonchilik madaniyatlari markazlari shakllandi.

O'zbekistonda so'nggi bronza va ilk temir davri.

So'nggi bronza va ilk temir davriga kelib O'zbekistonning barcha hududlarida o'troq dehqonchilik madaniyati shakllandi. Zarafshon va Qashqadaryo hududida Sug'diyona, Amudaryoning quyi oqimida Xorazm, Sirdaryoning yuqori havzasida qadimgi Farg'ona va uning o'rta oqimida Choch dehqonchilik madaniyatlari markazlari shakllandi.

Amudaryo va Zarafshon havzalarida tarkib topgan har bir dehqonchilik voxalarining o'troq aholisi Avestoda Baxdi, Gava So'g'uda, Xvarizam, Sirdaryo xavzalarida shakllangan dehqonchilik o'lkalarini esa Choch va Fraganik nomlari bilan eslatib o'tiladi.

Mehnat qurollari ishlab chiqarishda temirning kashf etilishi o'sha davr ijtimoiy-iqtisodiy hayotida tub o'zgarishlarning asosi bo'ldi.

Temirdan foydalanish natijasida jamiyatning social-iqtisodiy hayotida katta o'zgarishlar bo'ldi. Ikkinchi yirik mehnat taqsimoti sodir bo'ldi. **Dehqonchilikdan hunarmandchilik ajralib chiqdi.** Bu o'z navbatida mehnat unumdorligining oshishiga, tovar ayirboshlashning jonlanishiga, xususiy mulkning rivojlanishiga, davlatning mustahkamlanishiga sabab bo'ldi. Temir davri boshlarida Osiyo va Evropaning hamma joylarida mustaxkam istehkomlar qurilgan, shaharlar rivojlangan.

Umuman, odamlar tabiatda er ustida uchraydigan temir bilan eneolit davridayoq tanish bo'lganlar, lekin uning amaliy ahamiyatini bilmaganlar. Tabiatda sof temir, faqat meteoritlarda uchraydi. Osmondan tushgan buyum esa, ibtidoiy odamlar uchun muqaddas buyum sanalgan. Temirdan ishlangan taqinchoqlar, munchoqlar qadimgi SHarqda iste'qomat qilgan qabilalarning qabrlaridan topilgan. Temir to mil.av. 1 ming yillikgacha aholi uchun noyob zeb-ziynat buyumlari yasash uchun material sifatida ishlatib kelingan. Mil.av. XIY asrlarga oid Misr, Mesopotomiya va Egey dengizi atrofida temirdan ishlangan buyumlar uchraydi. Bunday buyumlar Italiyada mil.avv. XII asrda, Germaniya, Skandinaviya va Rossiya hududlarida X asrlarda paydo bo'lgan.

Temirning ommaviy ravishda qo'llanilishi esa, mil.av. IX asrga to'g'ri keladi. O'rta Osiyo hududida ilk temir buyumlari mil.av. VIII asrlarga oiddir.

Temir tabiatda ruda xolida juda ko'p uchraydi, deyarli ibtidoiy qabilalar yashagan barcha hududlarda mavjud bo'lgan. Lekin qalay va mis ayrim hududlardagina mavjud bo'lib, bu qabilalarga o'zlariga etarli xom-ashyo olishda qiyinchiliklarni tug'dirgan.

Bronzaga ishlov berish, temirga ishlov berishdan ko'ra, ibtidoiy odam uchun oson kechgan, chunki bronza 700-800 Sda, mis 1084S da erigan, temir esa 1530Sda erigan. Shu sabab dastlab temirni eritmasdan ishlov berganlar va u sarg'ish va bo'sh metall shaklida bolgan. Ibtidoiy davrda rudadan temirni ajratib olish jarayonining kashf etilishi, eng buyuk kashfiyot bo'lgan. Bu kashfiyot asosida esa temir rudasiga **dam berish usuli** yotadi. Dam berish usulidan ba'zi joylarda so'nggi bronza davridan foydalanib kelingan. Dam berishda bosqonli qo'radan foydalanilgan.

Rudadan temir ajratadigan **bosqonli qo'ra** toshdan yasalgan va loy bilan suvalgan qozonsimon o'choq bo'lgan. O'choq ba'zan guvaladan yasalgan. Dam berish uchun uning ikki tomonida kichikroq teshik ochilgan. Bu teshiklarga naycha o'rnatilgan, naychalarga esa teri damlarga biriktirilgan dastani bosib dam berilgan. Qo'raga temir va ruda taxlangan. Unga faqat pista ko'mir yoqilgan va ko'pincha botqoq rudasi ishlatilgan. Tiklangan temir zarralari pishib, sof temir bo'laklari xosil bo'lgan. Rudadagi boshqa aralashmalar toshqolga chiqqan. Temir bo'laklari bolta bilan urilib jipslashtirilgan va kerakli shakl berilgan. Bolta bronza davrida toshdan yasalgan bo'lsa, temir davriga kelib u temirdan ishlangan.

Rudadan temir olish usulida sof temirning ko'pi toshqolga chiqib ketgan. Bu process kam maxsul bo'lganligi sababli odamlar o'rta asr oxirlarida cho'yandan temir olish usuliga o'tganlar.

Temirchilar o'zlarining ishlash uslublarini odamlardan sir tutganlar va ustaxonalarini axoli yashaydigan joylardan uzoqroqda qurib, unga hech kimni kiritishmagan. Shu sabab odamlar orasida temirchilar xaqida turli xil tushunchalar paydo bo'lgan. Ularning ko'plari iloxiylashtirilgan va har bir xalqda o'zining temirchi xudolari shakllangan. Masalan, yunonlarda Gefest, rimda Vulkan, nemislarda Viland, ruslarda Svarog, o'rta osiyoliklarda Dovud hisoblanib, odamlar ularning sharafiga turli marosimlar o'tkazgan va sig'inishgan.

Temir qurollarga o'tish ko'pchilik mamlakatlarda uzil-kesil dehqonchilikka o'tish uchun zarur sharoit yaratib bergan. Evropada o'rmonzorlarda ekin maydonlarni kengaytirish imkonini bergan. Erlarga ishlov berish sifatini oshirgan. Unda so'qa va omochdan keng foydalanilgan. So'qa yordamida erlar chuqur va sifatli haydalgan. Omoch yordamida esa, egatlar xosil qilingan va toshloq, qattiq erlarga ishlov berish oson bo'lgan. Temir so'qa tishlar mil.av. VIII asrlarga oid Osur podsholari saroyidan topilgan. Boshqa joylarda esa, ilk temir davrida yog'ochdan yasalgan omoch va so'qalarga temir tish kiydirilgan.

Ilk temir davrida ko'pgina yangi mehnat qurollari yaratilgan. Egov paydo bo'lgan, uning kesiklari bir qator bo'lib, hozirgi egovlarga o'xshash bo'lgan. Egov skanja bilan birgalikda ishlatilgan. Qulf va kalitlar paydo bo'lgan. Ular egovlab yasalgan. Ilgarigi davrlarda kulf va kalitlar qadimgi SHarqda bo'lib, u yog'ochdan ishlangan.

Ilk temir davrida temir o'roq randalar chaqmoqtosh o'roq randalarni siqib chiqargan. Temir o'roq randa yoysimon o'tkir yupqa temirdan iborat bo'lib, ikki uchiga dasta o'rnatilgan. U g'o'la po'stini shilish va yog'och randalash uchun ishlatilgan.

Harbiy qurol aslahalarning asosiy turlari: qilich, xanjar, nayza, cho'qmor, jang boltalari bronza davridayoq ishlatilgan bo'lsada, temir davriga kelib, uning faqat metalli o'zgargan. Bu davrda yoy o'qlarini yasashda temir kam ishlatilgan, asosan bronzadan ishlangan.

Oddiy temir harbiy va mehnat qurollari uchun yumshoqlik qilgan. YUnon tarixshunosi Polibiy mil.av. III asrda galliyalik jangchilar qilich bilan bir urgandan keyin uni oyog'i bilan to'g'rilab olishga majbur bo'lganligini yozib qoldirgan.

Biroq ko'pchilik davlatlarda ilk temir davridayoq **po'lat** ishlatila boshlangan. Temirni o'choqda bir necha marta qizitib va uni bir necha marta sovuq suvga solib toblab po'lat xosil qilingan.

Qadimgi Baqtiriyada o'troq dehqonchilik madaniyati bronza davridanoq shakllana boshlagan. Bu madaniyat Sopollitepa, Jarqo'ton, Kuchuktepa, Qiziltepa, Bandixon-1, Tallashkan, Jondavlattepa kabi qadimgi dehqonchilik madaniyati yodgorliklari asosida o'rganilgan.

Kuchuktepa Qadimgi Baqtriya hududida so'nggi bronza davriga oid yodgorlik hisoblanadi. U Surxandaryo hududidagi Ulanbuloqsoy sohilida joylashgan. Yodgorlikni 1962 yilda L.I.Albaum tomonidan topilgan va 1963–1967 yillar davomida tadqiqot ishlari olib borilgan. Bu tadqiqotlar natijasida uning 2 ta rivojlanish bosqichi ko'rsatilgan. Keyingi yillarda Baktriya arxeologik otryadining olib borgan tadqiqotlari natijasida yodgorlik sanasi ancha aniqliklar kiritildi va 4 ta qurilish bosqichi aniqlandi:

Kuchuk I —miloddan avvalgi 1300—1000 yillar;

Kuchuk II —miloddan avvalgi 1000—850 yillar;

Kuchuk III —miloddan avvalgi 850—650 yillar;

Kuchuk IV —miloddan avvalgi 650—450 yillar;

Ilk antik davrga o'tish —mil. av. 450—350 yillar;

Kuchuktepada 8 metr qalinlikdagi g'isht supa ustiga qurilgan atrofi mudofaa devorlar bilan o'ralgan qasr ochildi. Uning quyi uch qatlami so'nggi bronza davri oid. Bu qatlamlardan qo'lda ishlangan rangli naqshli sopollar va Sopolli madaniyatiga oid charxda ishlangan sopol idishlar topildi. Toshidan, terrakotadan ishlangan urchuqlar, suyakdan ishlangan igna, bigiz, uchburchak shaklidagi bronza o'q uchlari topilgan.

Kuchuk II qatlamidan birinchi bor ikki parrakli asosi zo'g'atasimon qilib ishlangan bronza paykonlar topilgan. Bu davrda kulolchilik charxida ishlangan sopol idishlarning yangi formalari paydo bo'lgan. Ular bankasimon, cilindr–konus shaklida bo'lib, gardishi qarmoqsimon qilib ishlangan. Bunday sopol xillari so'nggi bronza yodgorliklarida umuman uchramaydi. Shu sabab Kuchuk II qatlamini olimlar so'nggi bronza davridan ilk temir davriga o'tish davri deb hisoblaydilar. 1977 yilda olib borilgan tadqiqotlar natijasida Kuchuk II qurilish bosqichidan 4 qator mudofaa devori bilan o'ralganligi aniqlangan. Bu devor bronza davridagi devorlardan 2 metr uzoqlikda qurilgan. 4–devor 4,5 metr qalinlikdagi madaniy qatlam ustiga qurilgan. 3–devor esa aylana shakldagi burjlar bilan mustahkamlangan. Kuchuktepaning yuqori qatlamlari, ya'ni Kuchuk III va IV qurilish bosqichlari ilk temir davriga oidir. Bu davrlarda sopol idishlari faqat kulolchilik charxida ishlangan.

Bronza davri Kuchuktepa arxeologik kompleksi Bandixon qishlog'idagi Maydatepadan ham topilgan. Bu yodgorlikda E.V.Rtveladze tadqiqot ishlari olib borib, Kuchuk I va Kuchuk II komplekslari Maydatepada mavjudligini isbotladi. Kuchuk I va Kuchuk II komplekslariga tegishli yodgorliklar Jarqo'tonning yuqori qatlamidan, Sho'rchi rayonidagi Qiziltepa, Bo'yrachitepa, Mirshodi yodgorliklaridan ham topilgan.

Mirshodi makonini qazish vaqtida qadimgi dehqon jamoalarining diniy-e'tiqod tushunchalari bilan bog'liq predmetlar topildi. Ular qora toshdan ishlangan 4 ta g'altaksimon mitti "vazachalar", o'g'ir dastasi va qizil qumtoshdan yo'nilgan erkak kishi kallasining haykalchasi edi. Bu mitti predmetlarni G.A.Pugachenkova tabiatda hosil beradigan va uni qayta ishlab chiqaradigan kuchlar g'oyasi bilan, tosh haykalchani esa, hosildorlik bosh xudosi bilan bog'laydi. SHunga o'xshash predmetlar Kuchuktepadan ham topilgan. U erdan qo'shaloq vazasimon mitti isriqdonlar ham topilgan. Ularda olov izlari saqlangan. Ehtimol, bu predmetlarning barchasi dehqon jamoalarining diniy-e'tiqodi bilan bog'liqdir.

Umuman, Kuchuktepaning bronza davri moddiy madaniyati monumental arxitekturasini hisobga olmaganda, Chust madaniyatini eslatadi. Bu esa ular o'rtasida madaniy-xo'jalik va etnik birlik borligini ko'rsatadi.

Sug'diyona o'lkasida dehqonchilik madaniyati ilk temir davridan shakllana boshlagan. Bu madaniyat Ko'ktepa, Sangirtepa, Daratepa, Uzunqir, Lolazor kabi qadimgi dehqonchilik madaniyatlari yodgorliklari misolida hamda To'rtkultepa, Afrosiyob va Erqo'rg'onning quyi qatlamlarida topilgan.

Umuman, Sug'diyonaning ilk temir davri yodgorliklari daryo vohalarida tarkib topgan. Bu ayniqsa, Qashqadaryo vohasida aniq ko'zga tashlanadi. Bu erda ilk temir davriga oid bir necha vohalarni ajratib ko'rsatish mumkin. Manzilgohlarni hajmi va vazifalariga ko'ra quyidagi tiplarga ajratiladi.

1. Ark va mudofaa devorlarga ega bo'lgan shahar harobalari

(Uzunqir, Erqo'rg'on).

2. Qishloqlar (Daratepa, CHiroqchitepa, Beshqo'tontepa).

3. Mudofaa devorlari bilan o'ralgan alohida vazifalarni bajaruvchi manzilgohlar (Ibodatxona bo'lishi mumkin).

Erqo'rg'on— Sug'dning madaniy-iqtisodiy markazlaridan biri hisoblanadi. Uning maydoni 150ga teng. Manzilgohning quyi qatlamidan mil.avv.VIII—VII asrlarga oid uy-joy va xo'jalik imoratlarining o'rni aniqlangan. Mil.avv. VI asrda uning ichki tomoni kengaytirilib, mudofaa devori bilan o'rab olinadi. Ichki tomonida hashamatli ma'muriy binolar barpo etiladi, lekin ark izlari topilmagan.

Uzunqir— yodgorligi Qashqadaryo viloyatining Kitob tumanida joylashgan. U mil.avv. VIII-VII asrlarda kichik manzilgoh sifatida shakllanib, mil.avv.VII-VI asrlarda 70 ga maydonni egallagan vohaning ma'muriy markaziga aylangan. To'g'ri burchakli burj, shinaklarga ega bo'lgan mustahkam mudofaa devoriga ega bo'lgan. Hozirgi paytda mudofaa devorining bir qismi saqlanib qolgan. Mudofaa devorining qalinligi 1,85 metr bo'lib, pastki qismi guvaladan, yuqori qismi esa paxsa va xom g'ishtdan qurilgan.

Yodgorlik 1981 yilda ToshDU O'rta Osiyo arxeologiyasi kafedrasini xodimlari tomonidan o'rganilgan. Tadqiqotlar natijasida topilgan sopol idishlar, bronza va temirdan yasalgan mehnat va harbiy qurollar shaharda hunarmandchilik taraqqiy etganligi aniqladi. Shuningdek, dehqonchilik va bog'dorchilik ham rivojlanganligi isbotladi. Mil.avv. VII-VI asrlarda Navtaka deb atalgan viloyat markazi Uzunqir bo'lgan. Mil.avv. III-II asrlarda viloyat markazi yangi shaharga, ya'ni hozirgi Kitob

shahri o'rniga ko'chadi. Uzunqir O'zbekiston xududidagi ilk shahar namunasi hisoblanadi.

Sug'diyonaliklar sug'orma dehqonchilik va chorvachilik bilan shug'ullanganlar. Dehqonlar bug'doy, arpa, javdar ekanlar.

Qashqadaryo vohasida topilgan kulolchilik buyumlari ikki guruhga bo'linadi. 1. Kulolchilik charxida ishlangan naqshsiz idishlar—kosa, tovoq, xumchalar. 2. Qo'lda yasalgan va geometrik naqshlar bilan bezatilgan idishlar. Ular asosan tog'oldi hududlaridan topilgan.

Sangirtepa yodgorliklari Qashqadaryo o'rta oqimidagi Sho'rob daryosi bo'yida joylashgan. Sangirtepaning umumiy maydoni 3 gektardan iborat bo'lib, uning janubiy va g'arbiy tomonlarida mudofaa devorlari bo'lgan. Yodgorlikning ko'p qismi keyingi davrlarda dehqonchilik qilish uchun tekislanib yuborilgan. Tadqiqotlar natijasida u erdan 6,85 metrga teng madaniy qatlam ochilib, 4 ta qurilish davri aniqlangan. Sangirtepaning ilk shakllangan davri mil.avv.IX—VIII asrlar hisoblanadi.

Baqtriya va Sug'diyona iqtisodiy va madaniy hayotining shakllanishida qadimgi sharq civilizatsiyasining ta'siri kuchli bo'lgan. Shuning uchun ham bu o'lkalarda so'nggi bronza va ilk temir davridanoq qadimgi shaharlar shakllanib, ilk davlatchilik vujudga kelgan.

Qadimgi Xorazmda esa, uning tabiiy geografik sharoitidan kelib chiqib, sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik madaniyatini yaratadilar. Bu fanda Amirobod madaniyati deb nomlanadi. Keyinchalik mil.avv. 1 ming yillikning o'rtalarida dehqonchilik vohalarining qal'a—shaharlari tarkib topadi (Ko'zaliqir, Qal'aliqir, Dingilji).

Amirobod madaniyati so'nggi bronza davriga, mil.avv. X—VIII asrlarga oid yodgorlik bo'lib, u 1940 yilda Amudaryoning quyi xavzasidagi Amirobod kanali havzasidan topilgan. 1950 yillarga kelib, Amirobod madaniyatiga doir bir necha yodgorliklar topildi. Ularning orasida eng yaxshi saqlangan va boy arxeologik materiallar bergan yodgorlik Yakka —Parson 2 makoni hisoblanadi. Makonni qazish vaqtida 20 yaqin erto'la tipidagi kulbalar topildi. Kulbalar maydoni va atrofidan g'alla o'ralari, omborlar, o'choq, gulxan qoldiqlari, sopol parchalari, tosh yorg'uchoqlar, bronzadan ishlangan bir tig'li pichoqlar, o'roq, bigiz va ko'plab hayvon suyaklari topildi. Har bir kulbaning o'rtasida o'choq bor. Ular bir juft oilaga tegishli ekanligidan dalolat beradi.

Sopol idishlari charxsiz, qo'lda yasalgan. Ularning shakli, turlari kamchilikni tashkil etadi. Xurmacha, kosa, bankasimon idish va sopol qozonlardan iborat bo'lgan. Idish sirti qizg'ish qoramtir rangda pardozlangan, yuqori qismi esa geometrik naqshlar bilan bezatilgan. Amirobod madaniyati ichida bronzadan ishlangan quloqli ignalar, ikki parrakli bronza paykonlari va bronza mehnat qurollari yasaydigan tosh qoliplar, tosh yorg'uchoq, bronzadan ishlangan o'roqlar ko'plab uchraydi.

Amirobod yodgorliklari atrofida shu davrlarga oid irrigatsiya izlari va qadimgi ekinzor maydonlari ham ko'plab uchraydi. Bu esa ularning hayotida chorvachilik bilan birga qo'ltiq dehqonchiligi rivojlanganligini ko'rsatadi.

So'nggi bronza va ilk temir davrida Choch (qadimgi Toshkent vohasi) o'ziga xos rivojlanish yo'lidan bordi. Bu erlarda dehqonchilik kichik–kichik soy etaklarida yoki buloq suv yoqalarida vujudga kelib, ibtidoiy usul asosida olib borilgan. Zaminning tabiiy geografik sharoitidan kelib chiqib, sug'orma dehqonchilik xo'jaligi rivojlangan. Chirchiq, Ohangaron va ularning irmoqlari Toshkent vohasining eng qadimgi dehqonchilik markazlariga aylangan. Masalan, Ohangaron daryosining o'rta oqimida joylashgan Burg'uluksoy havzasida ilk dehqonchilik madaniyati tarkib topgan. Uni birinchi bor 1940 yilda A.I.Terenojkin aniqladi va unga Burg'uluk madaniyati nomini berdi, u burganlisoy madaniyati nomi bilan xam ataladi.

Burg'uluk madaniyati ikkibosqichda rivojlangan: 1 bosqich mil avv. IX–VII asrlarga oid bo'lib, bunda aholi yarim erto'la, chaylalarda yashab dehqonchilik qilganlar. 2 bosqich mil.avv. YI –IY asrlarga tegishli bo'lib, bunda aholining ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy hayotida tub o'zgarishlar sodir bo'ladi. Endilikda aholi guvala va xom g'ishtdan kulbalar qurganlar, ular oval, aylana, to'g'ri to'rt burchak va kvadrat shaklida bo'lib, ularning o'rtacha maydoni 12–15 kv.m. bo'lgan. Kulbalar asosan bir xonali bo'lib, 2 xonali kulbalar kam uchraydi. Qishloqlarning atrofini mudofaa devorlari bilan o'rab olganlar va dehqonchilikda sun'iy sug'orishdan foydalanganlar.

Keyingi davrlarda X.Duke va M.Filonovichlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlar natijasida uning davrlari aniqlandi. 1972 yilda X.Duke Tuyabo'g'iz suv omborining qurilishi munosabati bilan Ohangaron daryosining chap sohilida taqiqot ishlari olib bordi va shu madaniyatga tegishli 14 ta qishloq va 60ga yaqin yarim erto'la va chayla tipidagi kulbalarining qoldiqlarini topib o'rgandi. Olimning tadqiqotlari natijasida Burg'uluk madaniyatining birinchi bosqichini aniqlandi. Mazkur madaniyatning ikkinchi bosqichi esa, 1978–1982 yillarda SHoshtepada olib borilgan keng stratigrafik qazishmalar natijasida M.Filonovich tomonidan aniqlandi. 1981 yilda shu madaniyatga tegishli bir qabr SHoshtepadan topildi. Unda marxum oyoq–qo'llari buklagan holda chap yoni bilan boshi shimolga qaratib yotqizilgan. Mozordan bitta sopol idish chiqqan. Skelet ustida bir qator xom g'ishtar qo'yilgan.

Burg'uluk madaniyati qishloqlarini qazish vaqtida behisob sopol parchalari, qumtoshdan yasalgan o'roqsimon pichoqlar, bronzadan yasalgan o'roq va pichoqlar, bigiz, oyna, ignalar topilgan. Tosh qurollari nihoyatda ko'plab topilgan, ular orasida yorg'uchoqlar, tosh o'g'ir va o'g'ir soplari ko'plab uchraydi.

Sopol idishlar ko'pol va mo'rt bo'lgan, chunki ular qo'lda yasilib, ochiq gulxanlarda pishirilgan. Ularning turi ko'p bo'lmagan. Ular osti yassi qilib ishlangan kosalar, tuvakcha va xurmachalardan, quloqli sopol qozonlardan iborat bo'lgan. Sopol idishlarning sirtiga och qizil angob berilib, so'ng pardozlangan. Uning ustidan idishlarning gardishi bo'ylab och qora yoki och qizil rangda oddiy chiziqlardan iborat gullar solingan.

Burg'uluk 2 bosqichida qadimgi Toshkent vohasi dehqon jamoalari olovga e'tiqod qilishgan. Burg'uluk madaniyati Toshkent vohasining eng qadimgi dehqon jamoalarining madaniyati bo'lib, ana shu madaniyat asosida keyingi asrlarda Toshkent vohasida urbanizatsiya jarayoni rivojlandi. Sirdaryoning o'rta xavzasida

so'nggi bronza va ilk temir davrida burg'uluk madaniyati shakllanib, uning asosida antik davrga kelib qadimgi Choch dehqonchilik vohasi vujudga keldi.

Chust madaniyati qadimgi Farg'onadagi ilk dehqonchilik madaniyati yodgorligi hisoblanadi. Bu madaniyatni yaratgan aholi dastlab chorvachilik bilan shug'ullangan, keyinchalik esa o'troq hayot tarziga o'tishgan. Ularning ilk qishlog'i 1951 yilda M.E.Voronec tomonidan Chust shahri yaqinidagi Buvanamozor deb atalgan buloq yonidan topilgan. Arxeologlar bu yodgorlikka shartli ravishda Chust madaniyati nomini berganlar, chunki u yodgorlikka yaqin yirik aholi punkti Chust shahri bo'lgan.

Chust madaniyati so'nggi bronza va ilk temir davriga oid bo'lib, u mil.avv. II ming yillikning oxiri va I ming yillikning birinchi choragida shakllangan. Olimlar olib borilgan tadqiqotlar natijasida uning rivojlanish davrini 2 davrga bo'lib ko'rsatadilar.

1. So'nggi bronza davri bo'lib, mil.avv. II ming yillikning oxiri va I ming yillikning birinchi choragidan to mil.avv. VIII davom qilgan.

2. Ilk temir davri bo'lib, mil.avv. VIII – VII asrlarni o'z ichiga oladi.

Bugungi kungacha Farg'ona vodiysidan Chust madaniyatga oid 80 dan ortiq yodgorlik topilgan. Shuningdek, uning izlari Namangan, Andijon, Samarqand va Qashqadaryo hududlaridan ham topilgan. Hozirgacha ularning 10dan ortiq yodgorliklarida arxeologik qazishmalar o'tkazilgan.

Chust madaniyatiga oid yodgorliklar tog' oldi soy etaklarida, ularning o'rta oqimida, vohaning tekis rayonlarida uchraydi. Qoradaryo havzasi va uning irmoqlari bo'ylab esa, Chust madaniyatiga oid qishloqlar uchraydi.

Chustda M.E.Voronecdan keyin V.I.Sprishevskiy, B.Matboboev, YU.A.Zadneprovskiylar tadqiqot ishlarini olib bordilar. Qazishmalar Dalvarzintepa, Qoraqo'rg'on, To'raqo'rg'on, Tergovchi, Yaztepa, Go'rmiron, G'ayrattepa, Chimboy, Ashkaltepa kabi yodgorliklarda olib borildi. Ularda madaniy qatlam 1,5—3 metrgacha qalinlikda saqlanib qolgan, bu ham chust madaniyati axolisining o'troq hayot kechirganligidan dalolat beradi.

Chust madaniyatining ikkinchi davrida ilk shaharlar vujudga kela boshlagan. So'nggi bronza davri shakllangan yirik qishloqlarida mudofaa devorlari barpo etiladi. SHaxarlar ikki qismdan iborat bo'lib, ark va shaxriston ham mudofaa devori bilan o'ralgan. Mudofaa devori qoldiqlari Chust qishlog'ida va Ashkaltepadan topilgan. Chustda xom g'ishtdan ishlangan devorning qalinligi 3 metr, uning balandligi 3,5 metrga teng.

Chust madaniyati yodgorliklarini qazish jarayonida ularning quyi qatlamidan doira shaklida qurilgan ko'plab o'ralar topilgan. Masalan, Chust makonida 60 ta, Chimboyda esa 16ta shunday o'ralar ochilgan. Bu o'ralarning qanday maqsadda qurilganligi to'g'risida har xil fikrlar mavjud. Ba'zilar kulba desa, ba'zilar uni g'alla o'ralari deb talqin qiladi. Akademik A.Asqarov ham uni g'alla o'rasi deb hisoblab, ularning maydoni kulba uchun juda noqulay ekanligini ta'kidlaydi.

Chust madaniyati oid qabriston hali topilgani yo'q. Lekin makonlardagi uylarni qazish vaqtida bir necha tartibsiz qo'milgan mozorlar topilgan. Ularda odamlar yoni bilan g'ujanak holatida qo'yilgan. Mozorlarda sklet atrofida sopol buyumlar yoki taqinchoqlar uchramaydi. Faqat Chust makonida bir mozordagina skelet bosh suyagi yonidan bitta gulli sopol kosa topilgan. Ba'zi yodgorliklarda yosh bolalar sopol idishlarga solib ko'milgan. Lekin chust madaniyati yodgorliklarida dafn marosimi bilan bog'liq bo'lgan aniq bir tartib kuzatilmaydi. Chunki ba'zi hollarda odam suyaklari xo'jalik o'ralarida va ko'p xollarda esa, bir chuqurchada o'ntalab odam boshi suyaklari topilgan. Bu masala hozirgacha o'z echimini topgan emas.

Chust madaniyatida metall hunarmandchilikgi yaxshi rivojlangan. Masalan, Chust makonidan 80dan ortiq, Dalvarzintepadan 60dan ortiq metall predmetlar topilgan. Shuningdek u erlardan tosh qoliplar ham topilgan bo'lib, ularda oyna, o'roq, pichoq va bigizlar quyilgan. Chust madaniyati yodgorliklarining yuqori qatlamidan bronza buyumlar bilan birga temirdan ishlangan pichoq ham topilgan. Yodgorliklarda temir shlaklari ko'plab uchraydi.

Chust madaniyati yodgorliklarida tosh va suyakdan yasalgan mehnat qurollari topilgan. Masalan, Dalvarzintepadan 1500 ga yaqin tosh qurollari topilgan. Ular orasida qum-toshdan yasalgan o'roqsimon pichoqlar alohida diqqatga sazovordir. Ularning 400ga yaqini topilgan.

Suyakdan taroq, moki, bigiz, urchuq va boshqa buyumlar ishlangan. Urchuq toshlari, moki va suyak taroqlarning topilishi aholining to'qimachilik bilan ham shug'ullanganligidan darak beradi. Suyakdan yasalgan buyumlar orasida qo'y va echki oshiqslari nihoyatda ko'p. Ularga tegishli chuqurchalar yasab, chuqurchalarga bronza quyilgan. Oshiqslarning deyarli ko'pchiligi juda silliq, ustki qismi to'q qizil tusda va ularga pardo berilganligini tufayli tovlanib turibdi. Tadqiqotchilar fikricha, bular bilan chust aholisi qimor o'yinini o'ynagan.

Chust aholisi kulolchilik idishlarini qo'lda yasaganlar, ular hali charxni bilishmagan. Ularning xo'jaligining asosini sun'iy sug'orishga asoslangan dehqonchilik tashkil qilgan. Dehqonlar bug'doy, tariq, arpa ekkanlar. Ikkinchi o'rinda xonaki chorvachilik turgan. Xo'jalikda ot, qoramol boqqanlar. Dehqonlar g'allalarini o'ralarda saqlaganlar. Har bir o'rada 200 kgdan to 2 tonnagacha g'alla saqlash mumkin bo'lgan. Erni haydashda va ekinlarni yanchishda hayvon kuchidan foydalanishgan. Bu haqda Qirg'iziston hududida joylashgan Soymalitosh qoya toshlari darak beradi. Uning suratlari Chust madaniyatiga oid bo'lib, unda qo'shga qo'shilgan ho'qizlarning tasviri bor. Chust madaniyatiga oid sopol parchalari Samarqand hududida joylashgan Afrosiyob yodgorligining quyi qatlamidan, janubiy Sug'diyonaning bosh shahri bo'lgan Erqo'rg'on shahri harobasining pastki qatlamidan, Shahrisabz hududida joylashgan ilk o'rta asrlar davriga oid bo'lgan To'rtkultepa yodgorligining quyi qatlamidan va qadimgi Baqtriya hududidagi Kuchuktepa, Bo'yrachi, Qizilcha, Maydatepa kabi yodgorliklardan topilgan. Lekin Chust madaniyati qadimgi Baqtriyada keng rivojlana olmadi, chunki bu erda sharq civilizatsiyasi ta'sirida rivojlangan dehqonchilik madaniyati ularni o'ziga singdirib yubordi. Shuningdek, bu erdagi Chust madaniyati izlari Farg'ona va

Sug'diyonadagi madaniyatdan tubdan farq qilar edi. Bu erdagilar kulbalarda iste'komat qilib, kulolchilik charxini o'zlashtirgan.

Chust madaniyati mil.avv. II ming yillikning oxiri va I ming yillikning birinchi choragida Farg'ona vodiysida qadimgi dehqonchilik madaniyati tarkib topganligini ko'rsatadi. Bu madaniyat aholisi O'rta Osiyoning tub erli axolisi bo'lib, ular jismoniy tuzilishi va antropologik tip jihatdan Evropa tipiga mansub bo'lgan.

Chust madaniyatidan so'ng qadimgi Farg'onada ularning vorislari sifatida Elatan madaniyati shakllandi.

Elatan madaniyati ilk temir davriga oid bo'lib, u mil.avv.YII–Y asrlarga oiddir. Elatan madaniyatiga doir yodgorliklar Farg'ona vodiysining deyarli barcha hududlaridan topilgan. Ulardan Elatan manzilgohida keng ko'lamli qazish ishlari olib borilgan. Bu manzilgoh uchburchak shaklda bo'lib, mudofaa devori bilan o'ralgan (eni 4m). Mudofaa devorlarining bir necha joyida va darvoza burchagida burjlar aniqlangan. Qurilishda paxsa, xom g'isht va guvaladan foydalanganlar. Dehqonchilikda asosan bug'doy, arpa, sholi ekishgan. Chorvachilik ham taraqqiy qilgan bo'lib, asosan mayda tuyoqli chorva mollari boqilgan.

Sopol idishlar qo'lda va kulolchilik charxida ishlangan. Bu davrdan temirdan buyumlar yasash keng tarqala boshlagan. To'qimachilik ham rivojlangan.

Qadimgi shaharlar tarkib topishi, albatta, aholining o'troq dehqonchilik madaniyati bilan bog'liq bo'lib, dehqonchilik vohalarining markazlari sifatida shaharlar qad ko'targan.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Nima sababdan temirni ilohiylashtirganlar?
2. Xo'jalikda temir buyumlarining asosiy o'rin egallashi sabablarini aniqlang?
3. Ikkinchi mehnat taqsimoti jamiyatda qanday o'zgarishlarga olib keldi?
4. So'nggi bronza davri yodgorliklarini sanang?
5. Kuchuktepa yodgorligi necha bosqichda rivojlangan?
6. Sangirtepa yodgorligi qaerda joylangan?
7. Amirobod aholisi nima bilan shug'ullangan?
8. Burg'uluk madaniyatini kimlar o'rgangan?
9. Chust madaniyati izlari qaerlardan topilgan?
10. Elatan madaniyati qaysi madaniyat asosida shakllangan?

Yodda tuting! So'nggi bronza va ilk temir davri

- Dehqonchilikdan hunarmandchilik ajralgan.
- Dastlab temirdan zeb-ziynat buyumlari yasalgan.
- O'rta Osiyo temir buyumlari mil.avv.VIII asrdan tarqalgan.
- Temir rudasi tabiatda keng tarqalgan.
- Dam berish usuli yordamida rudadan temir ajratib olingan.
- Egov, skanja, kalit va qulflar paydo bo'lgan.
- Po'lat sof temirga ko'ra mustahkam bo'lgan.
- Kuchuktepa Surxondaryo viloyatida joylashgan.
- Sangirtepa Qashqadaryo viloyatida joylashgan.
- Amirobod madaniyati quyi Amudaryo xududida vujudga kelgan.
- Burg'uluk madaniyati Ohangaron daryosi xududlaridan topilgan.
- Chust va Elatan madaniyatlari Farg'ona viloyati xududlarida shakllangan.

Charxpalak texnologiyasi.

Maqsad: talabalarni dars jarayonida mantiqiy fikrlash, o'z fikrlarini mustaqil ravishda bayon eta olish, o'zlarini baholash hamda yakka va guruhlarda ishlashga, boshqalar fikriga xurmat bilan qarashga, ko'p fikrlardan kerakligini tanlab olishga o'rgatish.

O'tkazish texnologiyasi:

1. Talabalar (sharoitga qarab) guruhlariga ajratiladi.
2. O'qituvchi mashg'ulotni o'tkazish qoidalarini tanishtiradi.
3. Tarqatma materiallar guruh a'zolariga tarqatiladi.
4. Dastlab guruh a'zolari yakka tartibda berilgan vazifani ishlab chiqishadi va tarqatma materialning o'ng tomoniga o'z belgisini yoki ismi familiyasini yozadi. Talaba to'g'ri deb bilgan javobini + belgisi bilan ruchkada belgilab chiqadi. 10 minut ajratiladi.
5. Bajarilgan vazifa boshqa guruh a'zolari bilan almashtiriladi. Ular ham tarqatma materialning chap tomoniga o'zining belgisi yoki ismini yozib, noto'g'ri deb bilgan javoblarni x belgisi bilan to'g'ri javobini belgilaydilar. Unga 5 minut ajratiladi.
6. Tuzatilgan, o'zgartirilgan materiallarni yana bir marta guruhlar bo'yicha almashtirish mumkin.(guruhlar soniga qarab)
7. Oxirgi almashishdan so'ng har bir guruh a'zosi o'zlari ilk bor to'latgan materialni

- tanlab oladilar va unda belgilangan javoblar taqqoslanadi va taxlil qilidilar.
8. O'qituvchi tarqatma materialda berilgan to'g'ri javobni o'qiydi va talabalar ularni o'z javoblari bilan solishtirib boradilar.
 9. Har bir talaba to'g'ri javob bilan belgilangan javoblar o'rtasidagi farqni aniqlab, to'plagan balini xisoblab, o'zini o'zi baholaydi.
 10. Talabalarining baholari sinf jurnaligi qayd qilinadi va mashg'ulot to'g'risida o'qituvchi o'z fikr va mulohazalarini bildiradi.

Ibtidoiy davr xususiyatlarini aniqlang.

(CHarxpalak texnologiyasi.)

№	Davr xususiyatlari	Paleolit	mezolit	neolit	eneolit	Bronza
1	Dehqonchilik vujudga kelgan					
2	O'q-yoy ixtiro qilingan					
3	Muzlik davri hukmron bo'lgan					
4	Sun'iy olov ixtiro qilingan					
5	Sopol ixtiro qilingan					
6	Odamlar g'orlarda yashagan					
7	Chorvachilik vujudga kelgan					
8	Odamlar ko'chmanchi hayot kechirishgan					
9	Neandertal odam yashagan					
10	Ijtimoiy tengsizlik vujudga kelgan					
11	Mikrolit qurollar ishlab chaqarilgan					
12	Sug'orma dehqonchilik vujudga kelgan					
13	Bug'ular ovlangan					
14	Ilk shaharlar vujudga kelgan					
15	Mis ixtiro qilingan					
16	Makrolit qurollar ishlangan					
17	Nukleuslar					

	ishlangan					
18	Mustahkamlangan qishloqlar v/k					
19	Patriarxat davri boshlangan					
20	Qoya tosh suratlar ko'p ishlangan					

9-12 to'g'ri javob "qoniqarli"

13-16 to'g'ri javob "yaxshi"

17-20 to'g'ri javob "a'lo"

8-mavzu. Qadimgi davr xususiyatlari

Reja.

1. Qadimgi davrning o'ziga xos xususiyatlari.
2. Qadimgi davr xo'jaligida yuz bergan o'zgarishlar
3. Qadimgi davrda O'zbekistonda yirik qal'a-shaharlar vujudga kelishi.
4. Qadimgi Xorazm madaniyati
5. Qovunchi madaniyati
6. Skif va saklar madaniyati

Qadimgi davrning o'ziga xos xususiyatlari. Qadimgi davrda ijtimoiy – iqtisodiy taraqqiyotida tub o'zgarishlar sodir bo'lgan. Bunda, birinchi navbatda ishlab chiqarish usuli va mulkchilik shakllari tubdan o'zgargan. Bu temir davri jamiyatining rivojlanishi asosida vujudga kelgan bo'lib, jamiyatda shaharlar, davlatlar va jahon imperiyalari tarkib topgan. Aholi o'rtasida tabaqalanish kuchaygan. Zodagonlar, qohinlar, jangchilar, hunarmandlar, dehqonlar, chorvadorlar patriarxal oilaning kichik a'zolari – xizmatkorlar “qullar” – jamiyatning asosini tashkil etgan. Lekin qulchilik hamma mamlakat va halqlarda ham bir xil taraqqiy etmagan. Ular Yunoniston va Rimda o'zining eng rivojlangan–klassik shakliga ega bo'lgan. Bu mamlakatlarda ishlab chiqarish usulining asosini qullar mehnati tashkil etgan. Qullar xuddi jonli buyum tariqasida foydalanilgan. Ularning hech qanday huquqi bo'lmagan. Ular eng og'ir ishlarda betinim ishlashga majbur etilgan.

O'rta Osiyoda esa, ishlab chiqarishning asosini erkin dehqon jamoalari tashkil etgan. Qul nomi ostida yuritilgan xonadon xizmatkorlari mehnatidan esa, faqat uy yumushlarini bajarishda foydalanilgan va ularga oilaning kichik a'zosi sifatida qaralgan. O'rta Osiyoda uy qulchiligining vujudga kelishini tabiiy iqtisodiy sharoit taqoza etgan. Bu asosan, sug'orma dehqonchilik xo'jaligi bilan bog'liq. To'g'onlar, ariqlar, kanallarni qurish va tozalab turish kabi ishlarni faqat jamoaning erkin, o'z mehnatidan manfaatdor aholigina bajara olgan. Bu ishlarni bajarishda sustkashlik, loqaydlik, beparvolikka yo'l qo'yib bo'lmagan.

Arxaik davr taraqqiyoti miloddan avvalgi YI asrda dunyodagi birinchi imperiyaga asos solgan Erondagi ahamoniylar sulolasi tarixida aks etgan. Ular

o'zlariga qaram o'lkalar to'g'risida ko'plab ma'lumotlar qoldirganlar. Ular jumlasiga Bexistun qoya toshlaridagi tasvirlar, Naqshi Rostam va Persepol saroyidagi tasvirlarni keltirish mumkin. Ularga bo'ysungan mamlakatlarda ahamoniylar madaniyatiga xos bo'lgan moddiy madaniyat izlari topilgan. Shuningdek, imperiyada yagona pul tizimi(darik), yagona aloqa tizimi va diniy e'tiqod(zardushtiylilik) shakllantirilgan. Buyuk ipak yo'lining dastlabki shahobchasi "Shoh yuli" xuddi shu davrda o'z faoliyatini boshlagan.

Ahamoniylar imperiyasi 200 yilcha hukmronlik qilgan. Mil.avv.IY asrda jahon sahnasida yunon–makedonlarning gegemonligi ko'rina boshlaydi. Mil.avv.YII–IY asrlarda yuksak madaniyat yaratgan yunonlar, mil.avv.IY asrda Makedoniyali Aleksandr tomonidan bo'ysundiriladi va u boshqa xalqlarni, shu jumladan, ahamoniylar imperiyasini ham o'ziga bo'ysundirib, ikkinchi jahon imperiyasini tashkil etadi. Shu tariqa Aleksandr Makedonskiy tobe qilgan xalqlarda yunon madaniyati kirib kela boshlaydi.

Mil.avv.IY asrdan boshlab yunon tangalari jahon savdosida etakchi o'rinni egallaydi. Qadimgi davrda tanga mil.avv. VII asr boshida Kichik Osiyodagi Lidiyada paydo bo'lgan va shu davrdan tanga pullar ishlab chiqish Yunoniston, Mesopotamiya, Eron, Misr va boshqa davlatlarga yoyilgan. Qadimgi davrda tanga pullar uch xil metall–oltin, kumush va misdan ishlangan, ulardan kumush keng iste'molda bo'lgan. Lidiy halqi yaratgan tangalar dumaloq yoki tuxumsimon shaklda bo'lib, ularga davlat tamg'asi bosilgan. Yunonlarning pullarida esa, badiiy jihatdan tasvirlar mukammal bo'rttirib ishlangan. Ularga ko'proq mifologik suratlar ishlangan. Shuningdek, har bir mamlakatning o'z tangalari ham bo'lgan. Ularda ko'pincha o'z podshosining surati, uning nomi va ular e'tiqod qiladigan xudolar tasviri bo'lgan.

Qadimgi davrda dehqonchilikning rivojiga alohida e'tibor bilan qaralgan. Erga asosan omoch va so'qa bilan ishlov berilgan. Pantikapey tanga pullarida so'qaning tasviri ham saqlanib qolgan. Uning tishi yotiq, shoti egri va qo'l ushlaydigan dastasi tikka qo'yilgan. So'qa va omoch temirdan ishlangan.

Don dastlab yorg'uchoqlarda yanchilgan, antik avtorlarning ma'lumotlariga ko'ra, yorg'uchoqlarda cho'rilar ishlagan. Neolit davridan to antik davrgacha yorg'uchoqlar deyarli o'zgarmagan. Mil.av.IY–III asrlarda **qo'l tegirmoni** tarqalgan. U Italiyada ixtiro qilingan. Qo'l tegirmon ustma–ust qo'yilgan ikkita yumaloq yassi toshdan iborat bo'lib, bu toshlarni aylantirib, un tortganlar. Uning pastki toshi qavariq, ustidagi botiq bo'lib, ikki tosh o'rtasiga don sekinlik bilan to'kib turilgan. Kichikroq tegirmonlar qo'l bilan aylantirilgan, kattalarini esa, cho'ri yoki hayvonlar aylantirganlar. Mil.avv. II asrga kelib, qo'l tegirmonlari deyarli barcha mamlakatlarga tarqalgan. Mil.avv. I asrda suv tegirmoni Rimda ixtiro qilingan, lekin u keng tarqalmagan. U bizning davrimizgacha saqlanib qolmagan. Faqat antik davr mualliflari asarlarida yozib qoldirilgan.

Qadimgi davrda sopol buyumlari ishlash texnikasi takomillashgan. Yunonistonda o'ziga xos idishlar ishlangan. **Amfora** (ko'za) eng ko'p ishlatadigan idish bo'lgan. Amforaning og'zi tor, tagidan yuqoriga tomon kengaytirilib ishlangan, ikkita dastasi bo'lgan. Uning ichiga har xil narsalar solib tashiganlar. Ko'proq don,

vino, yog', suv, baliqlar solingan. Kemalarning katta kichikligi ularga siqqan amforalar soni bilan belgilangan. Don, vino va suv saqlashda yana – **pifos** degan idishdan ham foydalanganlar. Bu katta sopol xum bo'lib, unga bemalol odam ham siqqan. Katta pifoslar erga ko'milib, undan ombor sifatida foydalanganlar.

Yunonlar sopol idishlarni kulolchilik charxida ishlaganlar. Ro'zg'orda ishlatadigan idishlar yaxshi pishirilgan, ularning ranggi sariq va pushti rang bo'lgan. Sopol idishlarga turli badiiy bezaklar berilgan. Badiiy sopol buyumlar naqsh solishdan oldin va naqsh solingandan keyin ham ikki marta pishirilgan.

Mil.avv.YI asrda yunonlarda sopollarga **qora lak bilan ishlov berish** keng tarqalgan. Idishlarda mifologiyaga doir yoki hayotdan olingan turli xil manzaralar tasvirlari ishlangan. Mil.avv.Y–IY asrlarda **qizil suratli vazalar** keng tarqalgan. Bunda idish butunlay qora lak bilan bo'yalib, suratlar va atrofdagi naqshlar sopolning tabiiy rangida qoldirilgan. Mifologik va realistik mavzular nihoyatda aniq va nafis chiziqlar bilan ishlangan. Mil.avv.IY asrdan sopol buyumlarni bezashda oq, qizil, yashil va ko'k bo'yoqlar bilan ham ishlov berganlar. Badiiy sopol buyumlar ayniqsa, olimpiada g'oliblariga taqdim etilgan. U oddiy amforaga o'xshatib ishlangan, lekin qaysi sport turi g'olibiga mo'ljallagan bo'lsa, shu sport turining tasviri tushirilgan. Jumladan, mushtlashish, yugurish, nayza otish o'yinlari va xk. Shuningdek, ularda ma'buda Afina tasviri ham tushirilgan.

Rim imperiyasi davrida sopol buyumlariga bezak berishda o'zgarishlar kuzatiladi. Ular idishlarni **qizil lak** bilan qoplashgan. Naqsh va suratlar esa bo'rtma tarzda aniq ishlangan. Ko'pincha meva, gul va barglar tasviri berilgan.

Shisha buyumlari ishlab chiqarish ham qadimgi davrda rivojlangan. **Shisha** bronza davrida Misrda ixtiro qilingan. Misrning shisha munchoqlari bu davrda ham haridorgir bo'lib, u suv yo'li orqali Evropa, Rossiya, O'rta Osiyo xudularigacha tarqalgan.

Yunonlar va rimliklarda kitoblar ko'pincha o'ram shaklida bo'lgan. Ular ikki xil materialga: papirus va pergamentga yozganlar. **Papirus** Misrdan keltirilgan. Papirus nil o'simligi bo'lib, uning poyasi qat-qat bo'lib, qatlarga ajralgan. Uning qatlamlari dumalatib silliqdigan. Natijada qog'ozga o'xshagan sarg'ishroq pishiq narsa hosil bo'lgan. Yozish uchun ishlatadigan materiallarning ikkinchi xili uy hayvonlari terisidan ishlangan. Bu Kichik Osiyodagi Pergam shahrida kashf qilingan va uning nomidan **pergament** so'zi kelib chiqqan. Keyinchalik Rimda o'ram shaklidagi kitoblar bilan birgalikda, hozirgi kitoblarga o'xshash kitoblar ham paydo bo'la boshlagan.

Qadimgi davrda murakkab geometrik bezaklarni ishlashda **cirkul** ishlatilgan. U dastlab ikki daryo oralig'ida kashf etilib, Yunoniston va Rimda keng ishlatilib, takomillashtirilgan. Italiyada esa, mashstablarni ko'paytirish va kamaytirish uchun ishlatiladigan **proporcional cirkullar** ham topilgan. Bu cirkullarning hammasi hozirgi zamon cirkullariga o'xshab ketadi.

Rim imperiyasi davrida baliqchilik, dehqonchilik, vinochilik, sohalari rivojlangan. Vino ishlab chiqarishda **presslardan** foydalanilgan. Rim avtorlaridan Vitruviy **burama va richagli presslar** haqida yozib qoldirgan. Ular bulardan tashqari **o'roq mashina** va **suv tegirmoni** ham ixtiro qilganlar, lekin ularning qiymati qul

mehnatidan qimmat tushganligini sababli, Rimdan tashqarida keng yoyilmagan. Mil. I asrda Italiyada **deraza oynasi** ixtiro qilinadi. U tezlik bilan ob-havosi yomon hududlarga tezlik bilan yoyiladi.

Qadimgi davr ijtimoiy, iqtisodiy taraqqiyotida Eron, Yunoniston va Rim muhim o'rinni egallagan. Ularning madaniy sohada qo'lga kiritgan yutuqlar iqtisodiy va madaniy aloqalarning rivojlanishi natijasida boshqa xalqlarga ham yoyilgan va bu ularning madaniy rivojlaniishda muhim o'rinni egallagan.

Qadimgi davrda O'zbekiston hududida ijtimoiy, iqtisodiy va madaniy jihatdan katta o'zgarishlar sodir bo'ldi.

O'zbekiston tarixining **qadimgi davri mil.avv. YI asrdan - mil. IY gacha** davom qilgan. Bu davrda O'zbekistonning moddiy madaniyati rivojiga ahamoniylar, yunon-makedonlar, kushonlar madaniyati sezilarli ta'sir ko'rsatgan.

O'zbekistonning qadimgi davri ikki bosqichga bo'lib o'rganiladi:

1-bosqich miloddan oldingi YI-IY asrlar bo'lib, u arxeologik adabiyotlarda **arxaik davr** deb beriladi.

2-bosqich miloddan oldingi IY asrdan mil. IY asrgacha davom qiladi va **antik davr** deb aytiladi.

Qadimgi davrda O'zbekistonda yirik qal'a-shaharlar vujudga kelgan. Ularning markaziy binolari - ark va ibodatxonalar hisoblanib, ular turli haykallar va devoriy suratlar bilan bezatilgan. Ark va shahriston mudofaa inshootlari bilan mustahkamlangan. Diniy e'tiqodlar bilan bog'liq yangi tipdagi binolar - nauslar qurilgan. Qadimgi davrga kelib shaharlar nihoyatda tez o'sgan.

Ilk shaharlar dehqonchilik vohalari markazlarida ibodatxonalar atrofida shakllangan. SHaharlar ishlab chiqarishning markazi bo'lgan. U erda hunarmandchilik, savdo, diniy e'tiqod va boshqaruv bilan bog'liq bo'lgan binolar bunyod qilingan. Shu paytdan boshlab ilk shaharlarda davlatchilik elementlari shakllana borgan.

Shaharlar quyidagi tashqi xususiyatlariga ega bo'lishi kerak:

1. Baland binolar- ark, ibodatxonalar va aholining zich qurilgan uylari;
2. Burj, mustahkam darvoza, shinaklarga ega bo'lgan baland, qalin mudofaa devorlar;
3. Shaharda keng ko'chalar va kanalizaciya sistemasi bo'lishi lozim.

Arxaik davrda Surxondaryo hududidan Bandixon, Qiziltepa, Kuchuktepa, Qashqadaryo hududidan Daratepa, Erqo'rg'on, Uzunqir yodgorliklar topib o'rganilgan.

Qiziltepa yodgorligi Surxondaryo viloyati Sho'rchi tumani hududida Qizilsuv daryosining o'ng sohilida joylashgan. Shahar to'rtburchak shaklda qurilgan bo'lib, 24 ga. maydonni egallagan. Mil.avv. IX-IV asrlarga oiddir.

1971 yilda G.A.Pugachenkova rahbarligidagi O'zbekiston san'atshunoslik ekspediciyasi tomonidan o'rganilgan. Mustahkam mudofaa devoriga ega. Devorda burj va shinaklar mavjud. Shuningdek, shahar handak bilan o'ralgan. Qiziltepadan yorg'uchoq, xovoncha, o'g'ir dasta, o'roq, sopol buyumlari, uy hayvoni suyaklari topilgan.

1877 yilda Vaxsh daryosining Amudaryoga quyiladigan joyida Qo'bodiyon bekligi (Janubiy Tojikiston) hududida maxalliy aholi tomonidan qadimgi davrlarga

oid oltin va kumush buyumlar ko'plab topilgan. Bu noyob buyumlar olimlar ko'liga tushgachgina, uni saqlab qolishga harakat qilindi. Ulardan faqat 180taga yaqin zargarlik buyumlari va tangalar saqlanib qolindi. U "**Amudaryo xazinasi**" nomini olgan bo'lib, ko'pchilikning qiziqishini o'ziga tortgan. Ular orasidan maxorat bilan ishlangan oltindan yasalgan ot– arava bo'lib, uni kumushdan yasalgan ikkita odam boshqarmoqda, odam tasvirlangan oltin plastinkalar, oltin bug'u haykali, feruza ko'zli buqaning bosh qismi, oltin bilakuzuklar va boshqalar. Bular qadimgi Baqtriyada zargarlik sohasi nixoyatda rivojlanganligini ko'rsatadi. SHuningdek, bu erdan Yunoniston, Kichik Osiyo, Axamoniylar va Salavkiylar davlatida zarb qilingan 1300 ta tangalar ham topilgan. Buyumlar mil.avv.V-III asrlarga oid bo'lgan. Olimlar fikricha, bu buyumlar Baktriyadagi Anaxita ibodatxonasiga tegishli bo'lib, Aleksandr Makedonskiy yoki Salavka I xujumi natijasida vayron qilingan. Bugungi kunda mazkur xazina topilgan joy qadimgi Taxti-Kuvad shahri ekanligi o'z isbotini topgan. Amudaryo xazinasi bugungi kunda Londondagi

Britaniya muzeyida saqlanmoqda. Bugungi kungacha ko'pgina davlatlarda namoyish etilgan. 1979 yilda Leningraddagi Ermitajda namoyish etilgan.

Mil.avv. 330–327 yillarda Makedoniyalik Iskandarning O'rta Osiyoga qilgan harbiy yurishlari natijasida Parfiya, Marg'iyona, Baqtriya va Sug'diyona davlatlari vayronaga aylandi. Natijada uzoq vaqtgacha bu erlarda madaniy taraqqiyot sezilmadi. Faqatgina mil.avv. III asrda salavkiylar hukmronligi davrida biroz o'zgarishlar yuz berdi. Ular yunonlar madaniyatini O'rta Osiyoga yoyishga intilib, shu sohada bir qator islohatlarni o'tkazdilar.

Mil.avv. III asr o'rtalarida Yunon-Baqtriya davlatining qaror topishi bilan mahalliy madaniyatga ellinizm elementlarning kirib kelishi jadallashdi. Lekin O'rta Osiyoda ellinizm madaniyati tom ma'noda shakllanmadi. Uning ba'zi xususiyatlarigina kirib keldi. Bu moddiy madaniyatda kuzatildi. Kvadrat g'ishtlarni taxlash va mudofaa devorlarining qurilish uslublarida, nayza o'qining uchiga o'xshagan nishaklarning, kolonnali zallarning qurilishida, ayol terrakota haykalchalarining va ochiq shakldagi sopol idishlarning keng tarqalishida yaqqol ko'zga tashlandi.

O'sha davr madaniy yuksalishlarida **Baqtriyada** Dalvarzintepa, Eski Termiz, Jondavlattepa; **Sug'da** Afrosiyob, Erqo'rg'on, Poykent; **Xorazmda** YOnboshqal'a, Ayozaqal'a, Bozorqal'a, Tuproqqal'a, Qo'yqirilganqala; **Chochda** Qanqa, Shoshtepa, Qovunchitepa; **Farg'onada** Axsikent, Koson, Marhamat kabi yodgorliklar, yuzlab qishloqlar shakllandi.

Shoshtepa Toshkent shahrining janubiy qismida, Jo'n kanali qirg'og'ida joylashgan. Bugungi kunda bu hudud Sergeli tumanining Shoshtepa mahallasiga qarashlidir. Yodgorlik dastlab qishloq tarzida shakllanib, mil.avv. II asrga kelib shahar qiyofasini ola boshlagan. Qang' davlatining uzoq chegarasida joylashgan bo'lib, uning shimoliy chegarasidagi strategik istehkom, hunarmandchilik markazi, ko'chmanchi chorvador aholi bilan o'troq dehqonlar o'rtasida olib boriladigan o'zaro savdo aloqalari rivojida asosiy vazifani o'tagan. Saqlanib qolgan qismining umumiy maydoni 300-250m². Ilgari u 25 ga maydonni egallagan.

Shoshtepa yodgorligida dastlab 1896 yilda N.P.Ostroumov boshchiligida Turkiston havaskor arxeologlari qazish ishlarini olib boradilar. Toshkent arxeologik ekspeditsiyasi 1978-1979 yillarda qazish ishlarini olib boradi. Shoshtepada o'tkazilgan tadqiqot ishlari natijasida, uning quyidagi bosqichlarini aniqladi:

1.Shoshtepa I- miloddan avvalgi VI – IV asrlar davri bo'lib, Burg'uluk madaniyatining so'nggi bosqichi davri.

2.Shoshtepa II - mil.avv.II asr bo'lib, Qovunchi I madaniyatiga o'tish davri.

3.Shoshtepa III - mil.avv. II-I asrlar bo'lib, Qovunchi I madaniyati davri.

4.Shoshtepa IV - Qovunchi II madaniyatining birinchi bosqichi, ya'ni milodiy II-III asrlar.

5.Shoshtepa V - Qovunchi II madaniyatining ikkinchi bosqichi, ya'ni milodiy IV-VI asrlar.

6.Shoshtepa VI - mil. VII-VIII asrlarga oid

7.Shoshtepa VII - X oxiri XII asrlardagi kulolchilik markazi sifatida faoliyat yuritgan Shoshtepada yo'lakli aylanma devor qoldiqlari topilgan. Markaziy bino hozirgi shaklda qurilgan va unga kirish joyida ravoqli peshtoq aniqlangan. Yodgorlik zamonasining nodir me'moriy obidalaridan biri hisoblanadi. Tadqiqotchilar fikricha, mil.avv. II-I asrlarda shaharning rivojlangan davri bo'lgan.

Shoshtepadagi tadqiqotlar chog'ida tashqi savdo aloqalaridan guvohlik beruvchi ikkita nodir buyum topilgan. Ulardan biri fil suyagidan yasalgan qadahning bir bo'laki bo'lib, uning hajmi 5-3,5 sm bo'lgan. Unda erkak kishining siymosi qabartma qilib tasvirlangan.

Ikkinchi bebaho topilma stil'-suyak qalam bo'lib, milodning I-II asrlariga mansubdir. Suyak qalam 15 sm uzunlikda bo'lib, bir tomoni yozish uchun uchli qilib, ikkinchi tomoni esa o'chirg'ich uchun romb shaklidagi kurakcha shaklida ishlangan. Shoshtepadan topilgan topilmalar orasida eng diqqatga sazovorlaridan biri nuroniy mo'ysafidning surati tushirilgan terrakota bo'lib, unda o'sha zamonlarda Choch yoki SHoshtepa yashagan qadimgi aholining etnik qiyofasi mujassamlashgan.

Qovunchi madaniyati Burg'uluk madaniyati asosida Toshkent vohasiga kirib kelgan sarmatlar, xunlar va boshqa ko'chmanchi xalqlarning etnik madaniyati asosida rivojlangan. Toshkent vohasi Qovunchi madaniyati rivojlanishining markazi bo'lgan. Bu madaniyat Toshkent vohasi, Sirdaryoning o'rta oqimi, Farg'onaning shimoli-g'arbiy qismlariga tarqalgan. Mil.avv.II asr-mil. VI asrlarga oiddir. SHoshtepani o'rganish jarayonida Qovunchi madaniyatining rivojlanish bosqichlari aniqlangan:

Qovunchi I- mil avv. II-I asrlar;

Qovunchi II ning ikki bosqichi aniqlangan: 1 –bosqich milodiy II-III asrlar, 2-bosqich milodiy IV-VI asrlar hisoblanadi.

Qovunchi madaniyati izlari dastlab Qovunchitepa yodgorligidan topilgani uchun shunday nom berilgan. Qovunchi I madaniyatidan ko'zacha, tovoq, qizg'ish va qo'ng'ir rang berilgan sopol idishlar topilgan. Qovunchi IIga oid yodgorliklardan quloqli xurmachalar, dastasi hayvon shaklida ishlangan turli idishlar topilgan. Umuman Qovunchi madaniyatida o'ziga xos idish qopqoqlari, ko'ralar, ikki boshli qo'chqor yoki shoxli ho'kiz boshi shaklidagi idishlar bo'lgan. Bu idishga tutatqi

solingan va qurbonlik qilinadigan idish sifatida foydalanishgan. Qovunchi madaniyati aholisi dehqonchilik, chorvachilik va hunarmandchilik bilan shug'ullangan. Ular dehqonchilik ma'budalariga, olov va ajdodlar ruhiga sig'inishgan. Mil. VI asrga kelib, o'ziga xos xususiyatlarini yo'qotib, mahalliy aholi bilan aralashib ketgan.

Qadimgi Farg'onaning poytaxt shahri yozma manbalarda Guyshuan, Ershi deb yozib qoldirilgan. Lekin uning qaerda joylashganligi masalasi munozarali bo'lgan. Bugungi kunda To'raqo'rg'on va Jomashuy orqali o'tgan Namangan – Farg'ona yo'lining bo'yida Eski Axxi (Axsikent) Farg'onaning poytaxti ekanligi aniqlangan.

Mil.avv. II asrning ikkinchi yarmida O'rta Osiyoning shimoli–sharqidan ko'chmanchi yuechji (tohar) qabilalarining kirib kelishi va bu joylardan o'rtnashishi natijasida yangi madaniy o'zgarishlar boshlandi. Ular tashkil qilgan ulkan Kushonlar davlati Baqtriya hududidan to Ganga daryolari hududigacha etib borgan. Qadimgi Farg'ona hududida **Davan davlati**, Xorazm va Sug'd hududlari **Qang' davlati** tarkibida bo'lgan. Qang' davlatiga saklar asos solgan. Mil.av II-mil. I asrlarda Qang' davlati yanada rivojlandi va Xorazm erlari ham shu davlat tarkibiga kirgan. Qang' davlati tashkil topganda uning markaziy Choch bo'lib, bu erda poytaxt shahar Qanqa (Kangdiz) joylashgan edi. Kadimgi Choch hududida antik davrga mansub 97 ta yodgorlik topilgan bo'lib, shulardan 23 tasi shahar harobasidir.

Qanqa Toshkent viloyatining Oqqo'rg'on tumani hududida Ohangaron daryo hududida joylashgan. Yodgorlik mil.avv. III- mil. XII asrlarga oid. Qanqa xitoy yozma manbalarida Bityan, o'rta asrlarda Harashkent nomi bilan atalgan. Yodgorlik dastlab 1898 yilda Turkiston arxeologiya havaskorlar to'garagi a'zolari tomonidan topilgan. XX asrning 60-70 yillarida O'zbekiston respublikasi FA Arxeologiya instituti tomonidan tadqiqot ishi olib borildi. Qanqa to'g'ri to'rtburchak shaklida qurilib, umumiy maydoni 200 ga. Bir necha qator mudofaa devori va xandaklar bilan o'ralgan. SHahar ark, uchta shahriston va rabotdan iborat. U erdan kumush va mis tangalar, oltin va qimmatbaho toshlardan ishlangan taqinchoqlar, sopol haykalchalar, ostodon, mehnat qurollari va devoriy suratlar topilgan. Mil. XII asrda Ohangaron daryosi o'zanining o'zgarishi tufayli suvsiz qolib harobaga aylangan.

Qadimgi davr me'moriy obidalarida tasviriy san'at keng qo'llanilgan. Masalan, Dalvarzintepa ibodatxonasining Baqtriya xudolariga bag'ishlangan devoriy sur'atlari, Fayoztepa va Qoratepa Budda ibodatxonalaridagi devoriy suratlar, Tuproqqal'a va Erqo'rg'on devoriy rasmlari bunga misol bo'la oladi. Lekin tasviriy san'at monumental san'atning ustivor yo'nalishi hisoblanmagan, u haykaltaroshlik bilan bog'liq holda rivojlangan. Haykaltaroshlikning asl namunalari Shimoliy Tohariston va Xorazm madaniyatida o'zining yorqin ifodasini topgan.

Baqtriya–Toharistonda eng qadimgi haykallar kompoziciyasi **Xolchayon** saroyidan topilgan. Xolchayon Surxondaryo viloyati Denov tumanida joylashgan. U ikki qismdan iborat. Arxeologik tadqiqotlar Qorabog'tepa va Xanaqotepada olib borildi. Bu erdan 9 xonali xokim saroyi topildi. U asosan xom g'ishtdan qurilgan. Mazkur saroyning to'rt ustunli ayvoni va katta zali tasviriy san'at va haykaltaroshlik namunalari bilan bezatilgan. Haykallarning asosiy qismi kushon podsholari (Geray)ga bag'ishlangan, ular tarkibida yuechjilar birga boshqa etnos vakillari boxtariylar ham bor. Xalchayon

haykallari saroy devorining uch tomonini egallagan. Unda a'yonlar va kurash sahnasi, teatrlashgan mavzu, ya'ni og'ir gulchambarlarni ko'tarib turgan bolalar haykallari, aktyor byustlari, muzika asboblarini tutgan ayol haykallari va boshqalar. Kompoziciya markazida podsholik xomiysi — Afina, Gerakl, Nika (YUnon xudolari)ning siymolari tasvirlangan.

Ayritom Termizdan 18 km sharqda Amudaryo soxilida joylashgan. 1932 yilda bu erda topilgan tosh rasmlarni M.E.Masson o'rgangan. 1933 yilda maxsus ekspediciya uyushtirildi. Ayritom - ibodatxona harobasi bo'lib, bu erda asosan oxaktoshdan yasalgan haykallar topildi. Haykallarda soz chalayotgan ayollar tasvirlangan, budda diniga oid haykallar ham topilgan. XX asrning 60-70 yillarida O'zbekiston San'atshunoslik ekspediciyasi tadqiqot ishlarini davom ettirdilar. Natijada fort, buddizm dini kompleksi, qabr va baktriya yozuvi bo'lgan haykallar guruhi topilgan.

Baqtriya buddizm davlat dini darajasiga ko'tarilgach, Budda haykaltaroshlik san'ati ma'naviy hayotning mazmuniga aylandi. Bularni Dalvarzintepa, Fayoztepa, Ayrtom, Qoratepa va boshqa yodgorliklarda ko'rishimiz mumkin. Baqtriya-Toharistonda buddizmni qabul qilgan mahalliy ustalarning professional maktabi shakllanadi

Shimoliy Baktriyaning eng katta ibodatxonasi Termiz yaqinidagi **Qoratepa** yodgorligi hisoblanadi. Yodgorlik dastlab B.YA.Staviskiy tomonidan o'rganilgan. Bugungi kunda bu erda turli soha mutaxasislari, yapon olimlari tadqiqoti ishlarini olib borishmoqda. Bu erda sakkizdan ortiq inshootlar majmuasi ochib o'rganilgan. Har bir bunday inshoot yo'lak – ayvonlar o'rab turgan to'g'ri to'rtburchakli katta hovli va er ostiga qurilgan inshootlardan iborat. Xonalardan Budda haykali, buddizmga xos inshoot-**stupalar** topilgan.

Barcha stupalar bir xil qurilgan. Ularning asosi to'rtburchak bo'lib, uning ustiga cilindirsimon inshoot qurilgan, uning usti gumbazsimon tarzda bo'lgan. Ustiga yog'och yoki toshdan yasalgan langar o'rnatilgan. Langarda toshdan yasalgan bir necha soyabon bo'lgan. Soyabonlar muqaddas daraxt ramzi bo'lib, buddistlar uni chatra deb atashadi. SHu daraxt soyasi ostida Budda o'zining g'oyalarini ishlab chiqqan. Er ostiga qurilgan inshoot bilan er ustiga qurilgan inshoot bir biri bilan bog'liq bo'lgan. Ular zinalar orqali birlashtirilgan. Koratepa ibodatxonasining devorlariga diniy mazmundagi rasmlar va ibodatxonani qurilishda homiylik qilgan insonlarning rasmlari solingan. Rasmlar katta mahorat bilan chizilgan va o'sha zamonning diniy mafkurasini o'zida aks ettiradi.

Keyingi yillarda olib borilgan tadqiqotlar natijasida Qoratepaning shimoliy qismidan mahobatli stupa topildi. Uning faqatgina tagkursisi saqlanib qolgan.

1968 yili yuqoridagi ibodatxonadan 2-3 km shimoli-sharqda **Fayoztepa** ibodatxonasi topilgan, hozirda u to'la o'rganib chiqilgan. Fayoztepa vihara tipidagi ibodatxona ekanligi isbotlangan. U uch qismdan iborat bo'lib, har birida hovli bo'lgan, ularning atrofida uylar joylashgan. Ibodatxonaning markaziy qismida diniy marosimlar o'tkazilgan. Ikkinchisi qismi monastir, uchinchisi esa xo'jalik ishlariga mo'ljallangan inshootlar bo'lgan. Markaziy qismda yaxshi saqlangan stupa topilgan. Markaziy qismning ayvonidan loy va ganchdan yasalgan Budda, uning safdoshlari-badisatvalarning haykallari topilgan. Ular qizil rang va tilla suvi bilan bezatilgan. Devorlarga diniy marosim rasmlari tasvirlangan bo'lib, ularda hayotiylik izlari ko'rinadi. Oq marmar va alebastrodan ishlangan

haykallar ham topilgan. 1972 yilda bu erdan oq marmartoshdan yasalgan muqaddas Badxi daraxti tagida o'tirgan Buddha va tik turgan ikki ruxoniy haykali topilgan.

Qoratepa va Fayoztepa rasmlari Xindistondagi ibodatxonalar qurilishi va uning rasmlaridan farq qiladi, lekin SHarqiy Turkiston va Uzoq Sharqdagi ibodatxona va rasmlarga yaqin. Shuning uchun ham buddizm O'rta Osiyodan mazkur hududlarga tarqalgan degan xulosaga kelingan. Lekin, Xitoy va Olmon olimlari Buddha dini Sharqqa O'rta Osiyo orqali kirib bormagan, degan fikrdalar.

1971 yilda Surxondaryo viloyati SHo'rchi tumanida **Dalvarzintepa** yodgorligi ochildi. U ma'muriy bino qoldiqlari, kulollar yashaydigan xonalar tadqiq etildi. Dalvarzintepadan ikki yarusli xumdonlar ham topilgan. Topilgan ashyolar kulolchilik yuksak darajada bo'lganligini ko'rsatadi.

1972 yilda Dalvarzintepadan 115 ta oltin buyumlardan tashkil topgan xazina topilgan. Mil. II-III asrlarga oid mazkur xazinadan sirg'a, bilakuzuk, kamarband, uzuk, oltin shodasi, sopol idishlar, haykalchalar, taqinchoqlar, tangalar, shaxmat donalari topilgan.

Dalvarzintepa atrofida ibodatxonalar bo'lib, ularning harobalaridan buddizmga oid turli haykallar topilgan. Dalvarzintepadan ancha uzoq bo'lmagan joyda Kushon davriga oid qabriston ochildi. Unda odam suyaklari, sopol idishlar, taqinchoqlar, tangalar olindi. Uning eng pastki qatlamida murdalar xumga ko'milgan. Tozalangan suyaklarning borligi uni zardushtiylarga xos ekanligini bildiradi. Bunga o'xshash qabristonlar Tojikistondagi Tulhar, Ko'kqum, Oriqtov, Turkmanistondagi Babashov qabristonlaridir. Tulhar qabristonidagi 350 go'rdan 219 tasi o'rganilgan. Bu erdagi go'rlar laxad va yorma shaklida. O'liklarni yasatib, boshlarini shimolga qaratib ko'mganlar. Qabrlarga sopol idish, taqinchoq, qurollar ham ko'yilgan.

1972 yilda Angor tumanidan 16 gektni egallagan **Zartepa** shahar harobasi topildi. Uylarning devorlari paxsadan qilingan. Aholi yashash xonalarining maydoni 4-15 m² ni tashkil qiladi. Bu erdan ibodatxona, Buddaning oltin suvi yuritilgan boshi va gavdasi topilgan. Buddistlarning saqlanib qolgan stupasidan bitta oltin plastinka ko'zacha va yunon tangalariga taqlid qilib ishlangan Vasudeva I tangalari (ular 500 dan ortiq tanga) topildi. SHuningdek, Zartepaning 100 metrli mudofaa devori ham o'rganildi. Topilgan ashyolar Zartepaning mil.av I asrga mansub ekanligini ko'rsatadi. Qadimda mazkur shaharning 4 ta darvozasi bo'lgan. Mudofaa devorlarining 9 metr, IV-V asrlarda esa 2 metr bo'lgan.

O'zbekistonning qadimgi davrida amaliy san'at ham yuksak darajada rivojlanadi. Xususiylar muhr, tamg'alar, mahalliy hokimlik nishoni gemma va tangalar zarb qilina boshlandi. Diniy va dunyoviy harakterga ega bo'lgan har xil terrakota haykalchalari ham ishlab chiqila boshlandi. Terrakota haykalchalarda ayollar aks ettirilgan bo'lib, ular ikki xil tuzilishda bo'lgan. 1) Tik turgan holda, o'ng qo'li ko'krak ostida, chap qo'li qorni ustida qo'yilgan. 2) Tik turgan holda bo'lib, qo'llarida oyna ushlab turgan holda tasvirlangan. Terrakota haykalchalarda maxalliy etnik tiplar va mahalliy ust-boshlarda tasvirlangan. Mil.avv. II asrlardan boshlab, otliq chavondoqlar tasvirlangan terrakota haykalchalar keng tarqalgan. Bular yuejilar faoliyati bilan bog'liq edi.

Bu davrda mulkiy tabaqalanish processi ham jadal sur'atlar bilan kechdi. Natijada ilgari markazlashgan shahar hokimiyati nufuzi pasayib, dehqonzodalar ta'siri oshib bordi.

Axsikentning eng pastki madaniy qatlami mil.avv. III –II asrlarga oid. Qal'a paxsa va xom g'ishtdan qurilgan mustahkam mudofaa devoriga ega bo'lgan. Devor balandligi 20 metrga yaqin bo'lib, qalinligi 10 metr bo'lgan, 5 ta darvozasi bo'lib, uning atrofi chuqur xandaklar bilan o'ralgan.

SHahriston 35 ga maydonni egallagan. Hozirda uning 25 ga xududi saqlanib qolgan. SHahriston ikki qism- ichki va tashqi qismdan iborat bo'lgan. Ichki shaxaristondan 2 ta minora, tashqi shahriston devoridan 20 ga yaqin minora qoldiqlari topilgan. Milodning V-VII asrlarida shaharda aholi uylar 5-6 xonali qilib qurilgan. Xona devorlari suvalgan va turli ranglar berilgan. Har xonadonda alohida yotoqxona, omborxona, oshxona, toza suv qudug'i bo'lgan. YOtoqxonalarda devor bo'ylab keng supa, erda esa sandalga o'xshagan isitish o'chog'i bo'lgan.

VII-IX asrning boshlaridagi arab yilnomalarida Axsikent "Fraganik" deb beriladi. IX-X asrlar shaxarning eng rivojlangan davri bo'lgan. Bu davrlarda Axsikentda zarb qilingan mis tangalarning butun Somoniylar davlati xududiga tarqalgan. IX asr o'rtalaridan Axsikent shahristonining devorlari mudofaa holatini yo'qota boshlaydi, chunki markazlashgan davlat sharoitida devorga ehtiyoj bo'lmagan.

Shaxarga 14-15 km masofadan, ya'ni Kosonsoydan suv keltirilgan. Bosh vodoprovod qoldiqlari 1960 yillarda topilgan. Ichki shahristonning ikki joyidan er osti vodoprovodi ochilgan. Ular X asrda bunyod etilgan. Uni qurishda dastlab, quruvchilar er osti tunneli qazigan, keyin uning ichida pishiq g'ishtdan yarim gumbazsimon inshoot qurib, uning tubiga katta diametrli sopol quvurlar yotqizganlar. Sopol quvur parchalari shahriston va rabotning hamma joyidan topilgan. U aholiga 200 yildan ziyod xizmat qilgan.

Arkning sharqiy tomonidan X-XII asrlarga oid jome masjidi topilgan. U to'rtburchak shaklda bo'lib, uning ichki qismida ayvon bo'lgan. Hovlisida hovuz bo'lib, hovuz qirg'oqlari va masjid hovlisi pishiq g'ishtlar yotqizilgan.

Tashqi shahristondan XI-XII asrlarga oid savdo do'konlari, hunarmandchilik ustaxonalari, axolining turar joylari o'rganilgan. Axsikent ustalari po'latning egiluvchanligini oshirish usullarini yaxshi bilishgan, lekin uni qattiq sir saqlaganlar. U erda yasalgan qilichlar mashhur bo'lgan. Axsikentdan topilgan sirlangan sopol idishlar alohida diqqatga sazovordir. Ularning ba'zilarida kufiy yozuvidagi bitiklar bor, ba'zilarida afsonaviy va yirtqich hayvonlar, xonaki qushlarning rasmlari tasvirlangan. Axsikent hunarmandlari bu davrda sirli sopol idishlarni bezash va sirlashda o'ziga xos maktab yaratganlar. Uning namunalari bugungi kunda Parijdagi Luvr muzeyida saqlanmoqda.

Shaxar raboti 350 gadan ziyod bo'lgan. U erda tadqiqotlar natijasida boylarning uylari, bog'lar, hunarmandlar mahallasi va hammom topilgan.

XIII asrning 20 – yillarida Axsikent mug'ullar tomonidan vayron etiladi. SHaxar xarobaga aylantiriladi. Ustalari qul qilib Mo'g'ulistonga olib ketiladi. Oradan

ma'lum vaqt o'tgach, Eski Axxi yodgorligidan 5-6 km shimoli-g'arbda, hozirgi Yakkayigit qishlog'i o'rnida yangi shahar Yangi Axxiga asos solinadi.

Qadimgi Xorazm madaniyati. Mil.avv.IY asrdan qadimgi Xorazmda markazlashgan davlat tizimining mustahkamlanishi jamiyatning ijtimoiy-iqtisodiy va madaniy rivojlanishiga imkon bergan. Shahar qurilishi, me'morchilik va hunarmandchilik sohalari yuksak darajada rivojlangan. Abu Rayhon Beruniy ma'lumotiga ko'ra, bu davrda 300 dan ziyod shaharlar qurilgan. Ularning harobalari bugungi kungacha saqlanib qolgan.

Mil.avv. YI asrda O'zbekiston hududida ilk davlat uyushmalari **“Katta Xorazm” qabilalar konfederatsiyasi** va **Qadimgi Baqtriya podsholigi** mavjud bo'lib, ular o'ziga xos madaniyatni shakllantirganlar. Ilk davlatlar keyinchalik Ahamoniylar imperiyasi tarkibiga kirgan bo'lsalarda, madaniy rivojlanishda mahalliy elementlar saqlanib qolgan. Faqat sopol idishlarining ishlash uslublari, arxitektura elementlari, davlatni boshqarish tartiblari va pul birliklari kirib kelgan.

Bu davrning madaniy rivojlanishi yozma va arxeologik manbalar asosida o'rganilgan. Arxitektura, hunarmandchilik, dehqonchilik, zargarlik, tikuvchilik va kulolchilik kabi sohalar rivojlangan. Surxondaryo, Qashqadaryo, Amudaryoning quyi oqimi, Zarafshon vodiylarida yirik hunarmandchilik markazlari vujudga kelgan. Arxeologlar shu hududlardan yirik qal'alarining izlarini topishgan. Shulardan biri qadimgi Samarqand – Smarakansa ning qadimgi markazi **Afrosiyob** yodgorligidir. Arxeologik tadqiqotlar natijasida Afrosiyobdan mil. avv. YI–IY asrlarga oid qadimgi shahar izlari topilgan. Uning umumiy maydoni 219 gektarni tashkil qilgan. Bu erdan sopol idishlar, temir va bronzadan ishlangan ko'plab uy–ro'zg'or buyumlari va qurol yarog'lar topilgan.

XX asrning 60-70 yillarida V.A.Shishkin va Ya.G'.G'ulomovlar rahbarligida keng ko'lamli arxeologik tadqiqotlar olib borilib, 1966 yilda Afrosiyobni “arxeologik qo'riqxona” deb e'lon qildilar. Arxeologik tadqiqotlar natijasida shaharning yoshi, tarixiy topografiyasi, shahar tarkibi, shahar hayotining rivojlanish bosqichlari va saroy qoldiqlari ochildi. Tadqiqotlar natijasida 1970 yilda Samarqandning 2500 yillik yubileyi keng nishonlandi.

Mustaqillik yillarida arxeologik va ilmiy tadqiqot ishlarining samaradorligini oshirish maqsadida o'zbek arxeolog olimlari professor M.Isomiddinov, A.Anorboev va tadqiqotchi A.Otaxo'jaevlar franciyalik arxeologlar Pol Bernar va Franc Grene bilan hamkorlikda ishladilar. Natijada Afrosiyobning eng quyi madaniy qatlamlarni o'rganish jarayonida er sathidan 10-15 m. chuqurlikda miloddan avvalgi IX-VII asr o'rtalariga oid ashyolar topildi; qo'lda yasalgan rangli naqsh berilgan sopol idishlarning parchalari, 7 metr qalinlikdagi guvaladan tiklangan mudofaa devori qoldiqlari va boshqalar. Topilgan ushbu namunalar Franciyada radiokarbon tadqiqot usulida o'rganildi va ular miloddan avvalgi VIII asr, ya'ni Samarqandning 2750 yoshga ega ekanligi isbotlandi.

Qadimgi Xorazm hududidan Ko'zaliqir, Qal'aliqir, Oybuyirqal'a va Dingilji qo'rg'onlari topib o'rganilgan.

Ko'zaliqir qal'asi mil.avv. VI-IV asrlarga oid yodgorlik bo'lib, u Amudaryoning chap sohilida qadimgi Xorazm xududida joylashgan. Yodgorlik

1938 yilda S.P.Tolstov rahbarligidagi Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan topilgan. Umumiy maydoni 25 ga dan ortiq. Yo'laksimon, burj va shinaklari bo'lgan mustahkam mudofaa devoriga ega bo'lgan. Ko'zaliqirda stancionar arxeologik tadqiqotlar 1953 yilda boshlanib, XX asrning 80-yillarigacha davom etgan.

Yodgorlikni dastlab tadqiq qilganda, yo'laksimon mudofaa devorining janubiy ichki qismidan madaniy qatlam topilgan va uni arxeologlar, aholining yashash joylari deb taxmin qilganlar. Qal'aning markaziy qismi tekislik bo'lib, hech qanday madaniy izlar topilmagan. SHuning uchun S.P.Tolstov qal'ani "devorlari ichida odam yashaydigan qal'a" sifatida ta'riflagan. Lekin XX asrning 70-80 yillarda olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida qal'aning sharqiy tomonida temirchilik ustaxonasi, markaziy qismidan 1 ga maydonni egallagan saroy qoldiqlari topilgan. Saroydan 20dan ortiq xonalar, qal'aning shimoliy qismidan o'ziga xos 3 minorali bino topilgan. Shuningdek, bu erdan sopol buyumlar, diniy e'tiqod bilan bog'liq bino va buyumlar ham topilgan. Arxeologlar uni qadimgi xorasmiylarning ilk shahri deb baholaydilar.

Oybuyirqal'adan eng qadimgi yozuv namunasi topilgan. U xum sirtiga yozilgan bo'lib, unda xumning sig'imi ko'rsatilgan. Oybuyirqal'a Qoraqalpog'istondagi Shumanay qishlog'idan 41 km shimoli-g'arbda joylashgan. Halq uni Djampikqal'a deb ataydi. Yodgorlik dastlab 1946 yilda Xorazm ekspeditsiyasi tomonidan ro'yxatga olingan. XX asrning 70-80 yillarida olib borilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida uning mil.avv.V asrlarga oid madaniy qatlamlari topildi. Qal'aning umumiy maydoni 10 ga. Burjlar bilan mustahkamlangan mudofaa devoriga ega bo'lgan. Tadqiqotlar natijasida, uning 3 bosqichi aniqlangan:

1. mil.avv. V-III asrlarning oxiri, 2. Mil. I- IV asrlar., 3. Mil. IX-XI asrlar.

Yodgorlikning quyi qatlamidan bir metr balandlikdagi 3 ta xum topildi. Ularda suyuq va sochiluvchan narsalarni saqlashgan. Xumlarning har birida yozuv bor, ularni sug'dshunos olim V.A.Livvici o'qigan. Oramiy yozuvi asosida shakllangan ilk Xorazm yozuvi ekanligini aniqladi.

Qal'aliqir qal'asi Qo'zaliqirdan janub tomonda Tashxouz viloyati xududida joylashgan. Uning tarhi kvadrat shaklida bo'lib, 1000x700 m. Qal'a devorlarida minoralar bor va uning 4 ta darvozasi murakkab tuzilishdagi labirint bilan himoyalangan. Yodgorlik dastlab 1938 yilda ro'yxatga olingan. U erdagi tadqiqot ishlarini S.P.Tolstov boshchiligidagi Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi davom ettirgan. Tadqiqotlar davomida unda 2 ta qurilish bosqichi aniqlangan. 1 qurilish bosqichi arxaik davrning oxirlari bo'lib, bu davrda qal'a bunyod etilgan. Lekin qurilish oxiriga etkazilmay tashlab ketilgan, yong'in izlari uchraydi. 2 qurilish bosqichi antik davrga tegishli bo'lib, bu davrda qal'a zardushtiylarning qabristoni vazifasini bajargan.

Birinchi qurilish bosqichiga oid saroy aniqlangan. U kvadrat shaklda qurilgan 80x80 m. Uning ikkita xovlisi, ko'p ustunli zali va yo'laklar orqali bir biri bilan birlashtirilgan 30 ga yaqin xonalar topilgan. Qurilish ishida alebastr ishlatilgan. U erdan antik standartdagi va turli shakllardagi alebastr g'ishtlar, grifon boshiga o'xshash qolip va kapitellar topilgan. Umuman yodgorlik ahamoniylarning qurilish uslublari asosida bunyod qilingan. Olimlar uni ahamoniylarning rezidenciyasi sifatida

qurilayotgan bo'lib, xorazmiylar ahamoniylar hukmronligidan ozod bo'lgach, qurilish ishlari to'xtagan degan fikrni bildirganlar. SHuningdek, qal'ada qurilishining tugallanmay qolishi Xorazmda ahamoniylar hukmronligi uzoq davom etmaganligi va ular bu hududdan mil.avv. V asr oxiri IV asr boshlarida chiqib ketishganligini isbotlaydi.

O'zining qurilish uslubi jihatidan **Qo'yqirilgan qala** (mil.avv. IV–III asrlar) alohida ajralib turadi. Qala aylana shaklda qurilgan. Uning markaziy qismida ark joylashgan. Arkning atrofi 2 qator mudofaa devori bilan himoyalangan. Tashqi mudofaa devorda har 18–26 metrdan burjlar joylashgan. Bu devor xom g'isht va paxsadan qurilgan bo'lib, qalinligi 1 metr, balandligi 7 metr bo'lgan. Bu qala ibodatxona vazifasini o'tashi bilan birga rasadxona sifatida ham foydalanilgan. Bu erdan oramiy xatiga asoslangan qadimgi Xorazm yozuvi topilgan. YOzuv qisqagina bo'lib, u xumning tepa qismiga “aspabarak”, ya'ni “otda ketayotgan”, yoki “ot minib turgan” ma'noni anglatadi.

Tuproqqal'a ham o'ziga xos qurilish uslubiga ega. U to'g'ri to'rtburchak shaklida qurilgan bo'lib, qudratli mudofaa devoriga ega. Devor burchaklarida burjlar bor. U 17,5 gektar maydonni (500 x 350) egallaydi.

Mazkur yodgorlik XX asrning 40 – 50 yillarda S.P.Tolstov boshchiligidagi Xorazm arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan o'rganilgan. Shahar markazidan katta ko'cha o'tgan bo'lib u shaharni ikki qismga bo'lib turibdi. Markaziy maydonda qasr va ibodatxonalar joylashgan. Ushbu yodgorlikdagi devorlar rasm va haykaltaroshlik namunalari bilan bezatilgan. 138 ta haykallar, saroy a'yonlari, jangchilar, ohular, sozanda ayollar tasvirlangan rasmlar topilgan.

1948-1949 yillarda teri va yog'ochga yozilgan 140 ta hujjat chiqib, ulardan 26 tasi yaxshi saqlangan. Xorazm hududidan 60 ga yaqin Kushon tangalari topilib, ular Kadfiz II, Kanishka, Xuvishka, Vasudevalar davrida zarb qilingan.

Qadimgi davrda Xorazm haykaltaroshlik maktabida mintaqa aholisining tipi aniq mahorat bilan aks ettirilgan. Haykallarda mahalliy aholining kiyim –kechagi va turmush tarzi ham aniq ifoda etilgan. Haykallari asosan Qo'yqirilgan qal'a, Oq qal'a, Tuproq qal'aladan topilgan.

Tuproqqal'aning deyarli barcha zallari haykallar bilan bezatilgan. Masalan, saroyning “podshohlar zali” deb nomlangan zalining devorlari uzun yaxtak, sharovar kiygan erkaklar va burmali ko'ylakdagi ayollarning haykallari bilan bezatilgan. “Harbiylar zali”ning markazida yirik haykal va uning ikki tomonida o'ziga xos bosh kiyimdagi qurolli harbiylar haykallari o'rnatilgan. Boshqa bir zalda chordana qilib o'tirgan podshohni parvozda xudolar tomonidan g'alaba bilan tabriklash lahzalari tasvirlangan. Saroyning yana bir zali mayxo'rlik bazmi va unda raqsga tushayotgan raqqosa va masharabozlarning bo'rttirib ishlangan haykallari bilan bezatilgan. “Ohular zali”da esa, ohular ketidan eldek uchib borayotgan otliq ovchilarning tasvirlari devorga bo'rttirib ishlangan. Ilgarigi adabiyotlarda Tuproqqa'a Qadimgi Xorazmning poytaxti sifatida e'tirof qilib kelinardi, lekin keyingi davrlarda olib borilgan tadqiqotlar tufayli uning mamlakatning diniy marosimlari o'tkaziladigan sulolaviy markazi ekanligi o'z isbotini topdi. Qadimgi Xorazm poytaxtining izlari esa, Oqshaxonqal'adan topildi.

Oqshaxonqal'a Qoraqalpog'istonning Beruniy tumani xududida, Sultonvays tog' tizmalaridan 15 km janubda joylashgan. Dastlab 1956 yilda B.V.Andrianov tomonidan o'rganilgan. 1982-85 yillarda olib borilgan arxeologik izlanishlar natijasida qal'aning asosiy hududi, qurilgan davri aniqlandi. Bu yodgorlik qadimgi Xorazm davlatining birinchi poytaxti bo'lishi mumkinligi haqida ilk taxminlar ilgari surildi. O'zFA akademiyasi Qoraqalpog'iston bo'limi Tarix, Arxeologiya va Etnografiya instituti va Avstraliyaning Sidney Universiteti o'rtasida 19954 yilda o'zaro shartnoma tuzildi. Unga binoan 1995 yildan «Qoraqalpogiston-Avstraliya» xalqaro arxeologik ekspeditsiyasi u erda o'z ish boshladi va ularning faoliyati bugungi kungacha davom etib kelmoqda.

Oqshaxonqal'aning umumiy maydoni 47ga tashkil etib, ichki va tashqi qal'adan iborat to'g'ri to'rtburchak shakliga ega. Ichki qal'a va tashqi qal'a har biri alohida devorlar bilan o'ralgan bo'lib, ular orasida darvozalar bor. Tashqi qal'a ikki qator devorlar bilan o'ralgan bo'lib, ular orasidan o'qchilar yo'lagi mavjud. Tashqi devorlariga yaqin to'pxonalar o'rnatilgan. Qal'a handak bilan ham himoyalangan.

Ichki qal'a himoyasiga tashqi qal'adan ham ko'proq e'tibor berilgan. Uning har tarafida 10,12 ta to'pxona bor. SHuningdek, mudofaa devorlari uch qavat qilib qurilgan. Qal'aning devori shinaklari va qo'shimcha devor bilan o'ralgan. Ichki qal'aning markazida saroy-ibodatxona joylashgan. U juda baland fundament ustiga qurilgan bo'lib, unga pandus orqali chiqilgan. Bu bino otashkada bo'lib, u juda olisdan ham ko'rinib turgan. Tepada otashkada joylashgan. Unda kuyosh xudosisiga bag'ishlangan mangu olov turgan. Bu binoning, ya'ni otashkadaning bo'lishi otashparastlikning davlat dini bo'lganligini tasdiqlaydi. Bu inshootni markaziy ibodatxona bo'lgan deb hisoblashadi. Ibodatxona atrofida ikki qator yo'laklar bor. 2005-2008 yillardagi arxeologik tadqiqotlar natijasida, bu yo'laklardan hayvonlar, odamlarning portretlari topilgan. Tadqiqotchilar fikricha, bu portretlar xorazmshohlarga tegishli.

YOnboshqal'a me'moriy yodgorligi Qoraqalpog'iston Respublikasining To'rtko'l tumani hududida joylashgan. Yodgorlik to'g'ri to'rtburchak shaklida qurilgan bo'lib, uning maydoni 4 gektarga yaqin. Qal'a ikki qatorli devor bilan o'ralingan. Balandligi 10 m, qalinligi 5m, ular o'rtasidagi yo'lakning kengligi 2,5 m. Qal'ada bitta darvoza bo'lgan. Uning old tomonida to'g'ri to'rtburchakli bir necha aylanali murakkab inshoot qurilgan. Darvoza oldida bir necha aylanma yo'lakdan iborat qilib qurilishi dushmanga qal'a ichkarisiga to'g'ri kirib borishiga imkon bermagan. Aylanma yo'lakka kirgan dushman devor ustida turgan o'qchilar zarbasiga duch kelgan. Bunday darvozaoldi murakkab mudofaa inshooti qadimgi Xorazm shaharlarining barchasi qurilgan.

Shahar ikkita mahallaga bo'lingan joylashgan. S.P.Tolstov fikricha, qal'ada mingga yaqin aholi iste'qomat qilgan. Qal'a devorlarida burjlar yo'q, lekin mudofaa uchun ko'p sonli. SHahar markazida ibodatxona shinaklar qo'yilgan. SHinaklarning qal'ani mudofaa qilishda va dushmanga zarba berishda ahamiyati katta bo'lgan. Yonboshqa'ada shinaklar nayzaga o'xshash uchli bo'lib, ikki qator qilib qurilgan. Bu qal'a Xorazm davlatining sharqiy tomonidagi harbiy chegara shaharlardan biri bo'lgan.

Skif va saklar madaniyati

Temir davri boshlarida Orol bo'ylari, Qozog'iston cho'llari, Qora dengiz bo'ylari, Kaspiy orti va janubiy Sibir xududlari dashtlarida ko'chmanchi chorvador qabilalar iste'qomat qilishgan. Yozma manbalarda ko'rsatilishicha, bular kimmeriy, skif, sak, massaget, savromat, sarmat qabilalari bo'lgan.

Yozma va modiy manbalarida ularning turmush tarzi va urf-odatlar haqida to'liq ma'lumot berilgan. Ko'chmanchi qabilalardan moddiy yodgorlik sifatida mozor-qo'rg'onlar saqlanib qolgan.

Temir davridan boshlab, ko'chmanchi qabilalar orasida mulkiy tabaqalanish boshlangan. Buni mozor-qo'rg'onlardagi topilmalar tasdiqlaydi. Katta hajmdagi mozor-qo'rg'onlar badavlat sardorlariga tegishli bo'lib, u erdan qurol aslaxa va turli qimmatbaho buyumlar topilgan. Kichik mozor-qo'rg'onlar esa oddiy aholiga tegishli bo'lib, ma'lum miqdorda o'qlar va zeb-ziynatlar bor, ba'zilarida esa umuman hech nima uchramaydi.

Bugungi kunda **saklar** Orol bo'yi, shimoli-sharqiy O'rta Osiyo, Qozog'iston va janubiy Sibir xududlarda yashagan, degan fikrlar ilmiy adabiyotlarda mavjud. Saklarning turmush tarzi, urf-odati to'g'risida ma'lumotlar Eron axomoniylari qoya tosh bitiklarida saqlanib qolgan (Bexistun yozuvi, Nakshi-Rustam, Persopol saroyi releflari va bq.da). Qozog'iston xududida yashagan saklar ko'chmanchi chorvachilik bilan, Sirdaryo oralig'i va janubiy Qozog'iston xududida yashagan saklar dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Mil.avv.VII-III asrlarda sak qabilalari ittifoqi vujudga kelgan.

Ko'chmanchi qabilalarda hunarmandchilik nihoyatda keng rivojlangan. Qimmatbaho metallarga nihoyatda mohirona ishlov berganlar. Ularning bunday ishlash uslubi fanga "hayvoniy uslub" deb kiritilgan. Bunga sabab turli bezak-taqinchoqlar, idishlar va harbiy qurolarni yasashda hayvonlar tasvirini aniq va o'z navbatida murakkab, naqshindor qilib yasashgan. Sak va skiflar yaratgan madaniyat bir biriga o'xshash bo'lsada, skiflar madaniyatida yunonlarning ta'siri seziladi. Shuningdek, saklar uchi uzun (70sm.ga yaqin) qalpoq va uzun chakmon kiygan. Tasvirlarda u tizzadan past qilib aks ettirilgan. Oyoq kiyimlari uzun ko'njli etik bo'lgan. Skiflar tasvirida ular uchi qayilgan qalpog'da, ba'zan qalpoqsiz bo'lib, sochi elkaga tushib turgan xolda tasvirlangan. Oyoq kiyimlari kalta ko'njli bo'lib, oyoqning to'pig'idan boylab qo'yilgan. Keng shalovar ishton kiyganlar.

Gerodot o'zining asarida massagetlar haqida to'liq ma'lumot berib, o'tgan. Arxeologik tadqiqotlar sak va massagetlarning bir xil madaniy jarayonda ishtirok etganligi ko'rsatdi. SHu sabab, ilmiy adabiyotlarda "sak-massagetlar madaniyati" termini ishlatiladi. Sak qabilalaridan Tagisken, Uygarak, Issiq va Chiliktin qo'rg'onlari saqlanib qolgan.

Tagisken mozor-qo'rg'onlari Orol dengizining sharqiy qismida joylashgan. U erdan 70dan ortiq mozor-qo'rg'onlar topilgan bo'lib, ulardan 38 tasi o'rganilgan. Tadqiqotlar jarayonida ularning ba'zilar bronza davriga, ba'zilar ilk temir davriga oid ekanligi aniqlandi. Tegisken mozor-qo'rg'onlari murakkab konstruksiyali monumental inshootlar bo'lib, yirik hajmdagi xom g'isht va yog'ochdan qurilgan. Ular o'z shakllariga ko'ra o'tovga o'xshaydi.

Mozor –qo'rg'onlarning har biri urug' oqsoqoli yoki qabila boshlig'iga tegishli bo'lib, ularning ichidan sopol, bronza, oltindan ishlangan buyumlar va hayvon suyaklari topilgan. Hayvon suyaklari qurbonlikka so'yilgan hayvon go'shtining bir qismi bo'lib, chorvadorlar odati bo'yicha uni marxum bilan birga qo'yishgan.

Uygarak mozor- qo'rg'oni –quyi Sirdaryo bo'yidagi Inkardaryoga yaqin bo'lgan Uygarak tepaligida joylashgan. Mil.avv. VII-V asrlarga oid 70ga yaqin mozor qo'rg'on o'rganilgan. Bu erdan yoqilgan va ma'lum bir marosimlar bo'yicha ko'milgan jasadlar topilgan. Ularning yonida sopol buyumlar, zargarlik buyumlari, ot anjomlari, bronza o'q uchlari va boshqalar topilgan. Muzor-qo'rg'onlar qadimgi davrlardayoq o'g'irlab ketilgan bo'lsada, o'sha davr madaniyati haqida darak beruvchi materiallar saqlanib qolgan.

Tagisken va Uygarakdan topilgan moddiy buyumlar hayvoniy uslubda ishlangan dastlabki buyumlar ekanligi isbotlangan. Bu esa, Old Osiyo, Oltoy va Janubiy Sibir hududlari bilan madaniy aloqada O'rta Osiyoning o'rni kattaligini isbotlaydi.

Issiq mozor qo'rg'oni Olma-Ota shahridan 50 km sharqdagi Issiqdaryoning chap sohilidan topilgan. Uni 1972 yilda A.K.Akisev o'rgangan. Bu qo'rg'onda saklarning kiyim – kechaklari, oyoq kiyimlari va qurollari nihoyatda yaxshi saqlangan. Bu topilmalar orqali olimlar saklarning bayramlarda kiyadigan kiyim tasvirini to'liq tiklaganlar. Ularning qalpog'i, ko'ylagi va oyoq kiyimlari oltin qadama bezaklar bilan bezatilgan. Bu erdan 4 mingdan ortiq oltin buyumlar topilgan.

Skiflar madaniyati mil.avv.VII asrdan shakllana boshlagan. Skiflar dastlab ko'chmanchi hayot kechirishgan. mil.avv.V asrdan ularning dastlabki mustahkamlangan manzilgohlari paydo bo'ladi. U quyi Dnepr bo'yidagi xozirgi Nikopol yonida bo'lgan. mil.avv. IV asrlarga kelib, u nihoyatda tez rivojlanib, hunarmandchilik va savdo markaziga aylanadi. Mil.avv. IV –III asrlarga kelib skiflarning bir qancha shaxarlari bo'lgan- Kamensk, Elizavetovskiy va boshqalar. Skiflarning eng qadimiy qo'rg'onlari mil.av. VI asrlarga oiddir.

Skiflar, Gerodotning xabaricha, qilichga ham sig'inishgan, hatto unga qurbonliklar keltirishgan. Ularning qilichi temirdan yasaliib, dastasining boshi yoysimon qilib qayirligan, dastaning tagi esa, kapalak qanotlariga o'xshash gulband qo'yilgan. Ammo, skiflar o'q–yoyni ishlatishda juda moxir bo'lishgan. O'qlari bronzadan ishlangan va uch qirrali bo'lgan. Bunday o'qlar ilk temir davrida Sharqiy Evropa, Sibir va O'rta Osiyoning juda ko'p erlaridan topilgan. Skiflarning sopol idishlari qo'lda ishlangan. Naqshi kam bo'lgan, tagi yassi bo'lib, turlari ko'p bo'lgan. Gerodot skiflarning ko'mish marosimini to'liq tasvirlab bergan, buni arxeologik ma'lumotlar ham tasdiqlaydi. Skif podshosi qaerda o'lsa ham, uni Dneprning ostonalaridan pastroqdagi Gerri degan joyga olib borib ko'mishgan. Bu joydan g'oyat boy skif qabrlari topilgan. Lekin ularning barisi talab ketilgan.

Gerodotning xikoyasi bo'yicha, qabrga podshoning ayollari, jangchilari, qullari, otboqarlari va otlari o'ldirilib birga ko'milgan. Shuningdek, bu erda ularning diniy e'tiqodi bilan bog'liq turli xayvonlarning oltin haykalchalari (bug'u tasviri ko'plab topilgan), kumush idishlari va sopol buyumlari ham qo'yilgan. Soloxa, Chertomlik, Kuloba mozor–qo'rg'onlari bularga misol bo'la oladi.

Chertomlik mozor– qo'rg'oni - quyi Dnepr bo'yida joylashgan. Uning balandligi 20 metr, aylanasi esa 350 metr bo'lgan. Chertomlik qo'rg'oni buyumlari skiflar davridayoq o'g'irlab ketilgan bo'lsada, ba'zi narsalar saqlanib qolgan. Kamon o'qlari saqlanadigan oltidan ishlangan g'ilof topilgan. Unda yunonlar xudosi Axil hayotidan tasvirlar aks etgan. Bu erdagi skif podshosi malikasining xonasi to'liq saqlangan. Malika oltinlar bezatilgan holda yotgan. Yonidan kumush lagan va balandligi 1 m keladigan vaza topilgan. Vazada o'simliklar, qushlar, otlarni bezayotgan skiflar aniq tasvirlangan. Lekin bu yunonlar uslubida ishlangan. Mil.av.II asrgacha skiflarda matriarxat tuzumi hukmronlik qilgan. Bu davrda ko'chmanchi chorvadorlar orasida sarmatlar, keyinchalik alanlar hukmron bo'lganlar. Sarmatlarning qilichi 1 metr va undan uzunroq bo'lgan va otda chopishga qulay bo'lgan. Dastasi yog'ochdan ishlangan. O'qlari esa temirdan ishlanib, uch parrakli shaklini saqlab qolgan. Sarmatlar tomonidan siqib chiqarilgan skiflar mil.avv. II asrda Qrimga ko'chib kelib, o'z davlatlariga asos solganlar. Ularning markaziy shahri Neopol bo'lgan. SHahar tosh devor bilan o'ralgan. Uylar ham toshdan yasalgan. Skif zadogonlari maqbaralari ham toshdan ishlangan. SHuningdek, qoya tosh ichiga o'yilgan daxmalar ham topilgan. Ularning barchasi talangan bo'lsada, u davr to'g'risida qimmatli ma'lumotlar beradi.

Rossiya hududida mil.av VII–II asrlarga oid Volga, Oka daryolari bo'ylarida Dyakovo shahar harobalari va Kama bo'yidan Ananino shahar harobalari topilgan. Bu erning axolisi asosan chorvachilik (yilqichilik), qisman dehqonchilik bilan shug'ullangan.

Dyakovo yodgorligidan erto'lalar, temir o'roqlar, yorg'uchoqlar, urchuqtoshlar topilgan. Bu erdan asosan suyakdan ishlangan mehnat qurollari topilgan. **Ananno yodgorligidan** esa katta urug' iste'qomat qilgan uzunasiga solingan uylar qoldig'i topilgan. Ularning dafn marosimlari axoli o'rtasida mulkiy tabaqalanish boshlanganligini ko'rsatadi. Boylarning qabrlarida turli zeb-ziynatlar, qurol yarog'lar bor. Oddiy odamlarilarnikida esa bunday buyumlar kam uchraydi, ba'zilarida esa umuman yo'q.

Sibirning temir davri yodgorliklaridan Sayan va Oltoy yodgorliklari mashxurdir, bu hududlar unumdor va metallga boy bo'lgan. Sibirliklar temir bilan mil.avv. Y asrdan tanishishgan. Aholisi lalmi dehqonchilik bilan shug'ullangan. Bu davrga oid ko'plab qoyatosh suratlari saqlanib qolgan. Ularda dehqonchilik bilan bog'liq jarayonlar, axolining turmush tarzi aks etgan. Boyari tog'idagi suratda 3ta yog'och va bitta paxsa uy va o'tov rasmi solingan. Uning chap tomonida echki va bug'ularni haydab kelayotgan cho'pon tasviri bor. Bundan arxeologlar bu erning axolisi chorvachilik bilan ham shug'ullanishgan degan xulosaga kelgan. Ularning qabrlari mozor–qo'rg'onlar shaklida bo'lib, u erlarda haqiqiy mehnat va harbiy qurollar o'rniga ularning kichik modellari qo'yilgan.

Umuman, temir davrida SHarqiy Evropa va Sibir aholisi yaratgan moddiy madaniyat bir-biriga juda yaqin. Ulardagi urf–odatlar, ko'mish marosimi shuningdek, oltin, kumush, bronza, suyakdan ishlangan deyarli barcha mehnat qurollari, turli haykalchalar, harbiy qurollari o'rtasidagi o'xshashlik katta. Bu esa, ilk temir davrida

SHarqiy Evropa, O'rta Osiyo va Sibir o'rtasida mustakam aloqalar bo'lganligidan darak beradi.

Mavzuni mustahkamlovchi savollar:

1. Shahar qanday tashqi belgilariga ega?
2. Dalvarzintepa yodgorligidan qanday moddiy manbalar topilgan?
3. Ayirtom va Fayoztepa yodgorliklarining o'ziga xos xususiyatlari nimalardan iborat?
4. Afrosiyob yodgorligining o'rganilish jarayonini eslang?
5. Tuproqqal'a yodgorligining o'rganilish ishlari qachondan boshlangan?
6. Qadimgi Farg'onada qanday arxeologik yodgorliklar bor?
7. Oqshaxon qal'a yodgorligini kimlar o'rgangan?
8. Skiflar to'g'risida qaerlarda ma'lumotlar saqlanib qolgan?
9. Skiflar nimaga e'tqod qilishgan?
10. Mozor-qo'rg'onlarni qaysi halqlarda bo'lgan?
11. Rossiya xududida qanday yodgorliklar bo'lgan?

YOdda tuting! Qadimgi davr xususiyatlari

- Mil.avv. VI- mil. IV asrgacha davom etgan.
 - Yunoniston va Rimda klassik qulchilik rivojlangan.
 - O'rta Osiyoda uy qulchiligi shakllangan.
 - Tangalar Lidiyada paydo bo'lgan.
 - Qo'l va suv tegirmoni ixtiro qilingan.
 - Ilk qog'ozlar pergament va patirus bo'lgan.
 - Hozirgi kitoblar Rimda paydo bo'lgan.
 - Cirkul Ikki daryo oralig'ida kashf etilgan.
 - Italiyada deraza oynalari ixtiro qilingan.
 - Qozog'iston cho'llari va Qora dengiz bo'ylari dashtlarida ko'chmanchi chorvador qabilalar iste'qomat qilishgan.
 - moddiy yodgorlik sifatida mozor-qo'rg'onlar saqlanib qolgan.
 - Temir davrida ko'chmanchi qabilalar orasida mulkiy tabaqalanish boshlangan.
- Skiflar o'q-yoyni ishlatishda juda moxir bo'lishgan.
Skif podsholarining mozor-qo'rg'onlari Gerrida bo'lgan
Mil.av.II asrgacha skiflarda matriarxat tuzumi bo'lgan.
Mil.av VII–II asrlarda Dyakovo yodgorligi aholisi erto'lalarda yashagan.
Ananno yodgorligidan katta urug' iste'qomat qilgan uzun solingan uylar qoldig'i topilgan.
Sibirning temir davri yodgorliklaridan Sayan va Oltoy yodgorliklari keng o'rganilgan
Ilk temir davrida SHarqiy Evropa, O'rta Osiyo va Sibir o'rtasida mustakam aloqalar bo'lgan.

Mavzularni o'zlashtirish yuzasidan pedagogik texnologiya uslubi:

Charxpalak texnologiyasi.

Maqsad: talabalarni dars jarayonida mantiqiy fikrlash, o'z fikrlarini mustaqil

ravishda bayon eta olish, o'zlarini baholash hamda yakka va guruhlarda ishlashga, boshqalar fikriga xurmat bilan qarashga, ko'p fikrlardan kerakligini tanlab olishga o'rgatish.

O'tkazish texnologiyasi:

11. Talabalar (sharoitga qarab) guruhlariga ajratiladi.
12. O'qituvchi mashg'ulotni o'tkazish qoidalarini tanishtiradi.
13. Tarqatma materiallar guruh a'zolariga tarqatiladi.
14. Dastlab guruh a'zolari yakka tartibda berilgan vazifani ishlab chiqishadi va tarqatma materialning o'ng tomoniga o'z belgisini yoki ismi familiyasini yozadi. Talaba to'g'ri deb bilgan javobini + belgisi bilan ruchkada belgilab chiqadi. 10 minut ajratiladi.
15. Bajarilgan vazifa boshqa guruh a'zolari bilan almashtiriladi. Ular ham tarqatma materialning chap tomoniga o'zining belgisi yoki ismini yozib, noto'g'ri deb bilgan javoblarni x belgisi bilan to'g'ri javobini belgilaydilar. Unga 5 minut ajratiladi.
16. Tuzatilgan, o'zgartirilgan materiallarni yana bir marta guruhlar bo'yicha almashtirish mumkin.(guruhlar soniga qarab)
17. Oxirgi almashishdan so'ng har bir guruh a'zosi o'zlari ilk bor to'latgan materialni tanlab oladilar va unda belgilangan javoblar taqqoslanadi va tahlil qilinadi.
18. O'qituvchi tarqatma materialda berilgan savollarning to'g'ri javobini o'qiydi va talabalar to'g'ri javobni belgilaydilar.
19. Har bir talaba to'g'ri javob bilan belgilangan javoblar o'rtasidagi farqni aniqlab, to'plagan balini hisoblab, o'zini o'zi baholaydi.
20. Talabalarning baholari sinf jurnaligi qayd qilinadi va mashg'ulot to'g'risida o'qituvchi o'z fikr va mulohazalarini bildiradi.

Metallarning xususiyatlarini aniqlang.

(CHarxpalak texnologiyasi.)

№	Metall nomi	Temir	Mis	Bronza	Oltin
1	Eneolit				
2	Qattiq				
3	Egiluvchan				
4	Tarkibida qalay bor				
5	Sovuq xolda ishlov berilgan				
6	1530 S da eriydi				
7	1084 Sda eriydi				
8	700–900 Sda eriydi				
9	Rudadan olingan				
10	Tarkibi o'zgarmaydi				
11	Qolipda ishlangan				
12	Dam berish uslubi qo'llaniladi				

13	Qimmatbaxo				
14	Tabiatda kam uchraydi				
15	Tabiatda ko'p tarqalgan				
16	Mil.av.XIY asrda kashf etilgan				
17	Iloxiylashtirilgan				
18	Tangalar ishlangan				
19	Mil.av.IY ming yillikda kashf etildi				
20	Mil.av.III ming yillikda kashf etildi				

9-12 to'g'ri javob "qoniqarli"

13-16 to'g'ri javob "yaxshi"

17-20 to'g'ri javob "a'lo"

9-mavzu. Qadimgi davr yodgorliklari.

Reja.

1. Ilk o'rta asrlar madaniyati.
2. Rivojlangan o'rta asrlar madaniyati.
3. O'rta asrlar davrda O'zbekistonda yirik qal'a-shaharlar vujudga kelishi.

Ilk o'rta asrlar madaniyati. O'rta asrlarda erga egalik munosabatlarning shakllanishi jamiyatda tubdan o'zgarishlarga olib keldi. O'zbekiston tarixida o'rta asrlar davri **mil. Y-XVIII asrlarni** o'z ichiga olgan. Rivojlanishi jihatidan 3 ta bosqichga bo'linadi:

1 bosqich – ilk o'rta asrlar, mil. V- IX asrgacha davom etgan.

2 bosqich – rivojlangan o'rta asrlar, IX - XVI asrgacha davom etgan.

3 bosqich – so'nggi o'rta asrlar, XVI - XVIII asrlarni o'z ichiga oladi.

Ilk o'rta asrlarda **er egaligining vujudga kelishi** dehqonchilikning rivojlanishiga, ko'plab yangi hududlarni o'zlashtirilishiga va aholining yirik er egalari atrofida to'planishiga, ya'ni ko'plab qishloqlar bunyod qilinishiga olib keldi. Yirik er egalari – **dehqonlar** ko'shklarda iste'qomat qilganlar. Bu yangi davrning yangi me'moriy binosi bo'lgan. Bugungi kunda ko'shklarning harobalari butun O'zbekiston bo'ylab, tuproq-qo'rg'onlar tarzida uchraydi. Ko'shklari ko'pincha to'g'ri to'rtburchak shaklida, baland platforma ustiga qurilib, atrofi xandak bilan o'ralgan va mustahkam mudofaa devori bilan o'rab olingan. Ko'shk bitta feodal oila yashashiga moslab qurilgan, u alohida suv bilan ta'minlangan. Ko'shk xom g'isht, paxsa, yog'och va tog' toshlardan qurilgan. Xonalarning devorlari mayin somonshuvoq va maxsus ganch bilan sayqallangan.

Ilk o'rta asrlarda hunarmandchilik va savdo aloqalari rivojlandi. Bu o'z navbatida qadimiy shaharlarning yanada taraqqiy etishiga va yangi shaharlarning bunyod etilishiga imkon yaratdi.

Ilk o'rta asrlardagi shaharlar yozma manbalarda 3 qismdan iborat deb berilgan bo'lsada, arxeologik tadqiqotlar ularning 2 qismdan ark va shahristondan iborat ekanligini ko'rsatgan.

Ark barcha shaharlarda bo'lib, o'zning mahobatliliigi bilan ajralib turgan. Odatda arklar tuproq va loydan ko'tarilgan tepaliklar ustiga qurilgan. Atrofi mudofaa inshooti sifatida chuqur handaklar bilan o'rab olingan. So'ng mustahkam poydevor ustiga xom g'isht va paxsadan qasr qurilgan. Turar joy binolari esa, katta kvadrat tarzidagi xonadan va uning atrofi uzunchoq va to'rtburchak xonalardan iborat bo'lgan. Kvadrat xonalar gumbaz bilan yopilgan. Katta xonaning o'rtasida to'rtta ustun joylashtirilib, yog'och to'sinlar bilan yopilgan. Uning markazi esa, to'rtburchak shaklida ochiq qoldirilgan. Tadqiqotchilar fikricha, bu katta xonalar mehmonxona va hovli rolini bajargan.

Ilk o'rta asrlarda shahar hunarmandchiligi keng rivojlangan. CHoch, Samarqand, Buxoro, Poykent va janubiy So'g'd shaharlari o'sha kezlardayoq yirik savdo-sotiq markazlari hisoblangan. Bu shaharlarda hunarmandchilikning kulolchilik, shishasozlik, metallurgiya va to'qimachilik sohalari yuksak darajada rivojlangan bo'lib, ular ko'p hollarda tashqi savdo uchun mahsulot chiqarganlar.

Mingo'rik- Toshkent shahrining SHimoliy Temir Yo'l vokzali yonidagi Salor kanaliga yaqin joylashgan. Mingo'rik yodgorligi I–XIII asrlarga oid qadimiy shahardir. Tarixiy manbalarga ko'ra, uning hududi 35ga bo'lganligi aniqlangan.

Mingo'rik nomi qadimiy obidaga nisbatan XIX asrda berilgan. Ilgarilari uni maxalliy axoli Afrosiyob nomi bilan atagan. Arab yozma manbalarida bu shahar "Madinat ash-SHosh" nomi bilan tilga olinsa, boshqa yozma manbalarda "Choch", xitoy yozma manbalarida "Dje-SHe" va "SHi" deb nomlangan.

Shahar qalin paxsa va xom g'ishtdan qilingan mustahkam mudofaa devori bilan o'ralgan. Shahriston ichida ham mustahkam mudofaa inshootlariga ega bo'lgan baland ark-qasr bo'lgan. U zinapoyalar shaklidagi to'g'ri burchakli minoralarga ega bo'lgan. Ark—qasr 0,5 hektarni, shahriston 15 gektar maydonni egallagan.

Mingo'rikda dastlab 1896 yil E.T.Smirnov, N.S.Likoshin tomonidan, 1912 yilda esa Turkiston arxeologiya xavaskorlar to'garagi a'zolar tomonidan arxeologik tadqiqot ishlari olib borilgan. Keyinchalik 1920 yillarda M.E.Masson, 1968 yillarda Toshkent arxeologik ekspeditsiyasi tadqiqot ishlarini davom qildirganlar.

Shaharga dastlab mil.av.I asrning oxiri va mil. I asrning boshlarida asos solingan. Shu vaqtda uning dastlabki mudofaa devori tiklangan. Xom g'ishtdan tiklangan devorning qalinligi 9 metrni tashkil etgan. Lekin shaharning tez o'sib borishi uning hududining kengayishiga olib kelgan. Natijada mil. YI asrga kelib, Mingo'rik shahri Toshkentning ilk o'rta asrlar davri shaxarlaridan biriga aylangan markaz shahri o'rnini egallagan va bu erda shahar hokimining qarorgohi – qasri bunyod etilgan.

Tadqiqotlar natijasida shaharda hayot uch asosiy davrda davom etganligi aniqlangan:

1-davr mil. I-IV asrlarga mansub bo'lib, bu davrga oid uzun yo'lakli, ikki qatorli qal'a devorlari qoldig'i topilgan. Devor tashqarisida to'rtburchak shaklda burj va mo'lalar bo'lib, ularning orasi 12 metrga teng bo'lgan. Bu davrda shahar hunarmandchilik va savdo sotiq markazi sifatida nom chiqargan.

2-davr V-VI asrlarga oid bo'lib, bunda shahar tez sur'atlarda rivojlanib, axoli soni oshib borgan. SHu davrda shahar ark va shahristonga ega bo'lgan yirik markazga aylangan. VI asr oxirlaridan esa shahar Chochning poytaxtiga aylangan.

3-davr VII-VIII asrlarga oid bo'lib, bu davr shaharning eng yuksalgan davri bo'lgan. Bu davrda muxtasham saroy barpo etilgan. SHu davr saroyi birmuncha to'liq o'rganilgan. Saroyda ko'plab xonalar, zal, keng daxlizlar va omborxonalardan iborat bo'lgan. Xona devorlari turli bezaklar, haykaltaroshlik namunalari bilan bezatilgan. Bu erdan muqaddas olovga sig'inish bilan bog'liq buyumlar ham topilgan. SHahristondan axoli turar joylarining izlari, hunarmandchilik ustaxonasi qoldiqlari topilgan.

Shoxruxiya shahri Toshkent viloyati Oqqo'rg'on tumani Sultan Segizbaev jamoa xo'jaligi hududida Sirdaryoning o'ng qirg'og'ida joylashgan.

U dastlab 1876 yilda D.K.Zacepin va N. Pandusovlar tomonidan qayd qilingan. 1934 yilda M.E. Masson, 1970-1980 yillardan Yu.F.Buryakov tomonidan keng arxeologik tadqiqot ishlari olib borilgan. Tadqiqot natijasida shaharda 3 ta shahriston borligi, ilk madaniy qatlamlari Qovunchi 1 va Qovunchi 2 davrlarida shakllanganligi aniqlangan.

Shoxruxiya mil.avv. III-II asrlarda vujudga kelgan bo'lib, XVIII asrlargacha shaharda hayot davom etgan. Umumiy maydoni 400 ga. Shahar kvadrat shaklda qurilgan. Shaharning shimoli-g'arbiy burchagida ark joylashgan. Uning 25 metri saqlanib qolgan. Shaharning eng rivojlangan davri X- XIII asr boshlariga to'g'ri kelgan. U yirik hunarmandchilik va savdo markazi bo'lib, savdo karvonlarining Sirdaryodan kechib o'tish faoliyatini nazorat qilib turganlar. XIII asrda mo'g'ullar tomonidan vayron qilingan. 1392 yilda Amir Temur uni qayta tiklab, davlatning muhim mudofaa qal'aga aylantirgan. XVIII asrga kelib, uni Jung'orlar vayron qilgan. Keyinchalik uning shimoli-sharqiy qismida Qori Shamol Avliyo ziyoratgohi vujudga kelgan.

Arxeologik tadqiqotlar natijasida shahar hududidan X-XI asrlarga oid hunarmandchilik buyumlari, kulolchilik pechlari, shishasozlik, temirchilik ustaxonalari topilgan.

Chilonzor Oqtepasi IV-XI asrlarga oid arxeologik yodgorlik bo'lib, Toshkentning janubi g'arbiy qismida Bo'zsuv anhuri bo'yida joylashgan. 1940 yilda A.I.Terenojkin qayd etgan. 1969- 1971 yillarda Toshkent arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan o'rganilgan. Oqtepaning 3ta qurilish davri aniqlangan:

1-davri IV-asrlarga tegishli bo'lib, bu davrda 4 minorali qasr qurilgan. Bino ichida 3ta xona bo'lib, ular bir-biri bilan tor yo'lak orqali bog'langan. Bino 2 qavatdan iborat bo'lgan. U otashparastlarning istehkomli ibodatxonasi bo'lib, mudofaa devorlari qalin, minora va shinaklar bilan mustahkamlangan.

2-davri V-VI asrlarda dastlabki imorat atrofiga yangi xonalar, yordamchi xo'jalik xonalari va qo'shimcha shinakli devor qurilgan.

3-davri VII-VIII asrlarda dastlabki imorat qoldiqlari tuproq bilan to'lg'azilib shibbalangan va 9 metrli tagkursi qilingan. Ustiga tepasi ochiq to'rtburchak (38x27m) hovli ko'rinishidagi bino qurilgan. Ochiq hovli sahnining to'rida to'rtburchak supa kursi joylashgan. Qazishmalar natijasida u erdan organik qoldiqlar, sopol buyumlar, yorg'uchoqlar, tangalar topilgan.

Arablar istilosidan so'ng Oqtapa zardushtiylar qabristoni vazifasini o'tagan, keyinchalik harobaga aylangan. X-XI asrlarga kelib, kichik bir qishloq bo'lib tiklangan.

Yunusobod Oqtapasi V-XIII asrlarga oid arxeologik yodgorlik bo'lib, Toshkentning shimoli- sharqiy qismida Oqtapa kanali bo'yida joylashgan.

Uni dastlab 1886 yilda V.P.Nalivkin qayd qilgan. 1940-41 yillarda A.I.Terenojkin qisman qazishmalar olib borgan. 1975-85 yillar davomida Toshkent arxeologik ekspeditsiyasi tomonidan o'rganilgan. Oqtapa 100 ga dan iborat ark va qishloqdan iborat. Ark qishloqdan chuqur jarlik bilan ajratilgan. Ark xom g'isht va paxsadan qurilgan. Unda 3 qurilish bosqichi aniqlangan:

1-bosqich V-VI asrlar bo'lib, bu davrda ark bunyod etilgan. Uning tarxi kvadrat (80x80m) bo'lib, perimetri bo'ylab ikki (ustki va pastki) qator tuynuksiz gumbazli yo'laklari bo'lgan.

2-bosqich VII asr boshlarida tor xonalar tuproq bilan ko'mib tashlanib, mustaxkam tagkursi qilinib, ustiga binolar qurilgan.

3-bosqich VII asr oxiri -VIII asr boshlarida 3 qismga bo'lingan ark qurilgan. Bular minoradagi turar joy, diniy marosimlar o'tkaziladigan va yordamchi xo'jalik xonalariga bo'lgan. Bu esa arkning shaharning ma'muriy, diniy va mudofaa markazi bo'lganligini ko'rsatadi. Turar joy qismining devorlari rasmlar bilan bezatilgan. Diniy marosimlar o'tkaziladigan xonada sajdagoh bo'lgan. U erdan metallardan ishlagan mehnat qurollari, qurol-aslahalar, shisha, sopol buyumlar, bezaklar, o'yinchoqlar, tangalar topilgan. Qal'ada mudofaa devori bo'lmagan.

Qal'a arab qo'shinlari tomonidan vayron qilingan. IX-XII asrlarda qishloq bo'lib qayta tiklangan. XIII asr boshlarida inqirozga uchragan.

Ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyoda to'qimachilik rivojlangan. Ayniqsa, ipak mahsulotlariga talab katta bo'lgan. Ipakchilik So'g'diyona va Farg'ona vodiysida ham keng yoyilgan. VI-VII asrlarda Buxoroning "zandanachi" ipak mahsulotlariga talab katta bo'lgan. Zandanachi ipak mahsulotlarining namunalari Afrosiyob devoriy suratlarida saqlanib qolgan.

Ilk o'rta asrlarda binolar devoriy suratlar va haykallari bilan bezatilgan. Qadimgi davrda binolar asosan haykallar bilan bezatilgan bo'lsa, ilk o'rta asrlarga ko'proq devoriy suratlar bilan bezatilgan. Ulardan saroylar, dehqon qasrlari, zardushtiylik va buddaviylik ibodatxonalarining inter'erlarini bezashda keng qo'llanilgan.

Arxeologik tadqiqotlar davomida Bolaliktepa, Varaxsha, Afrosiyob, Panjikentdan devoriy suratlari topilgan. Bu suratlarda ilk o'rta asrlardagi tarixiy voqealari, ajdodlarimizning urf-odatlarini, axloq normalari, xulq-atvorlari mohirona aks ettirilgan. Masalan, Bolaliktepa (V-VI asrlar) devoriy suratlarida moviy osmon fonida bazm tasvirlangan. Unda shohona kiyimdagi erkak va ayollarning qo'llarida

oltin va kumush qadahlarni ko'tarib turgan holatlari aks ettirilgan. Afrosiyob devoriy suratlarida Samarqand ixshidi Varxumanning taxtga kelishi munosabati bilan mamlakatlararo diplomatik munosabatlar, diniy va dunyoviy mavzulardagi syujetlar va o'sha davr madaniy hayoti aniq tasvirlangan.

1948 yilda arxeolog A.I.Terenojkin **Afrosiyob**ning ilk o'rta asrlarga oid qatlamlarini tekshirdi. Qazish ishlari natijasida VI asrga mansub Tolu Barzu yodgorligi, VIII asrga oid sopol idishlar, sasoniy tangalari topildi. 1958 yildan buyon Afrosiyobni o'rganilish ishlari davom etmokda va hozirgacha turli davrlarga oid bir qancha yodgorliklar topildi.

Tadqiqotlar natijada IV-V asrlarda Samarqandning tushkunlikka uchragan davri ekanligi aniqlandi. Uning rivojlanishi yangitdan VI asrdan boshlangan. Bu davrda ark yangi devor bilan o'rab olingan va uzunligi 1,5 km bo'lgan 4-devor qurilgan. SHahar janubga qarab kengaytirilib, uzunligi 3 km bo'lgan ichki devor qurilgan.

VII asrlarda Afrosiyobda maxsus saroy devori quriladi va shaharning to'rtinchi tashqi devori butunlay qayta qurilgan. Saroy devorining ichida yirik inshootlar qurilgan. SHahar aholisi kasbiga ko'ra maxallalarga bo'lingan.

Varaxsha Buxoro xukumdorlarining qarorgohi bo'lib, bu erdan saroy qoldiqlari bilan bir qatorda devoriy suratlar ham topilgan.

Mazkur yodgorlik 1938-1953 yillarda tekshirilgan. Varaxsha devorlariga loy suvokdan so'ng elimli rang bilan suratlar solingan. Ularda podsho saroyi xayoti tasvirlangan. Shuningdek Varaxshadan ganchdan ishlangan haykallar ham topilgan.

Varaxsha devoriy suratlarida (VII-VIII asrlar) buxorxudodlarning hayot tarzi, ya'ni saroy hayoti, ibodat va ov manzarasi tasvirlangan. Saroyning sharqiy zali janubiy devorining o'ng tomonida qanotli tuya shaklida ishlangan taxtda podsho tasviri, devorning chap tomonida saroy ahlining altar qarshisidagi ziyorati, saroyning qizil zal devoriy suratlarida esa fil mingan ovchining yo'lbars bilan olishuv manzarasi tasvirlangan.

Panjikent harobasini tekshirish 1946 yildan buyon olib borilmokda. Tadqiqotlar natijasida V-VII asrlarga oid bo'lgan turar joylar aniqlangan. Turar-joylar jumlasiga Divashtich saroyi, boy va oddiy shahar axolisi uylari kiradi. Boy xonadon uylari murakkab reja asosida qurilgan. Bu erda ham ijtimoiy uylar va 2 ta ibodatxona ochib o'rganildi. Saroy va yirik binolarning devorlariga xayotiy va diniy mavzudagi rasmlar solingan. Samarkand, Varaxsha, Panjikent rasmlari ilk o'rta asrlarda O'rta Osiyoda tasviriy san'at yuqori darajada bo'lganligini ko'rsatadi.

Ilk o'rta asrlarda saroylar haykaltaroshlik namunalari bilan ham bezatilgan. Quva ibodatxonasi Budda haykallari topilgan. Badisatvalar, farishta va jinlar birgalikda tasvirlangan bu Farg'ona haykaltaroshlik maktabining o'ziga xos tomonlari mavjudligini aks ettiradi. Uning shaklanishida hind ikonografiyasi bilan mahalliy, ilohiy sanamlari o'z aksini topgan.

Haykaltaroshlik san'atining izlari mil. IV—V asrlarga oid Toharistonning Kuyovqo'rg'on qal'adan topilgan. Kuyavqo'rg'on haykallari zeb-ziynatli bezaklarga boy engil kiyimlardagi erkak va ayol tasvirlaridan iborat.

Ilk o'rta asrlar davri monumental me'morchiligida ganch naqshinkorligi keng qo'llanilgan. Unda antik davr an'analari umuman uchramaydi, balki o'z zamonasiga

xos yangi uslubiy yo'nalishi shaklangan. Buni Afrosiyob, Varaxsha va Dumaloqtepa (Tohariston) qasr bezaklarida uchratish mumkin.

Monumental san'at bilan birgalikda ilk o'rta asrlarda amaliy san'atning barcha yo'nalishlari rivojlangan. Ular shaharlarning rivojlanishi va shahar hunarmandchiligining taraqqiyoti bilan uzviy bog'langan edi. Oltin va kumushdan har xil idishlar yasash ko'lamini kengayadi. Ayniqsa bu masalada Xorazm maktabi, Tohariston va So'g'd ustalari katta yutuqlarga erishadilar.

Arxeologik qazish materiallari va tasviriy san'at asarlari ilk o'rta asrlar davrida zargarlik va tosh o'ymakorlik san'ati yuksak darajada rivojlanganligini tasdiqlaydi. V-VI asrlarda oliy nasabli mulk egalari shaxsiy muhri sifatida qimmatbaho tosh—serdolikdan gemmalar yasash davom etgan.

Ilk o'rta asrlar madaniyatida **sanamlar yasash** va ularga oilaviy sig'inish keng tus olgan. Ular Baqtriyada, So'g'dda, Choch va Farg'onada mavjud bo'lgan. Arxeologiyada "koroplastika sanamlari" deb nom olgan badiiy san'atning markazi So'g'diyona bo'lgan. Koroplastika Samarqand, Rabinjon, halibaru, Kofirqal'a, Buxoro, Poykent va Erqo'rg'onda ko'plab uchraydi. Ular oilaviy kult obrazlari, qahramonlik epos va rivoyatlarining personajlari sifatida ilk o'rta asrlar madaniyatida keng o'rin olgan. **Koroplastika** bu haykalchalar bo'lib, ko'pincha sopolan ishlangan, uning mum, gips va boshqa materiallardan ishlangani ham topiladi. Koroplastikada ko'pincha ayol-ma'budalarning xaykalchalari ishlangan. Lekin mil.avv.II asrdan erkak kishi va hayvonlarning koroplastikalari ham uchraydi. Sopol ko'za va tutatkich dastalarini har xil hayvonlar shaklida ishlash an'anaga aylandi.

Ilk o'rta asrlarda hunarmandchiligida ostodonlar tayyorlash keng rivojlandi. Chunki zardushtiylik dinida murdalarni bevosita erga ko'mishni taqiqlagan va ularning tozalangan suyaklarini **ostodon** deb atalgan maxsus sopol yashiklarda ko'mishni taqozo etgan. Bu sopol yashiklarning qopqoqlari va devorlarining tashqi tomoni har xil bo'rtma naqshlar—ilohiy personajlar va me'moriy kolonnalar, daraxt va o'simlik barglari bilan bezatilgan. Ostodonlarning ishlanishi turli joylarda turlicha bo'lgan. Masalan: Xorazmda me'moriy va statuar ostodonlar, Chochda chizma naqshli yashiksimon ostodonlar, So'g'da esa otashparastlik ilohiyati e'tiqodi bilan bog'liq bo'lgan syujetli ostodonlar keng tarqalgan. Ostodonlarmaxsus inshoot – **naus**lardasaqlangan.

VII asrning ikkinchi yarmi va VIII asrning boshlarida O'rta Osiyo hududlariga islom diniy mafkurasining kirib kelishi mahalliy madaniyat rivojlanishida to'sqinlikni keltirib chiqardi. Islom aqidashunosligi mahalliy muhitga majburan kiritildi, mahalliy an'anaviy badiiy madaniyat va san'at olami islomlashdi.

Rivojlangan o'rta asrlar madaniyati. Rivojlangan o'rta asrlar davri O'zbekiston tarixida Somoniylar davlati tashkil topishidan boshlanib, to temuriylar davlati inqirozigacha (IX -XVI asr) davom qiladi. Bu davrni ijtimoiy va iqtisodiy, siyosiy va madaniy jihatdan ikkita taraqqiyot va bitta inqiroz bosqichiga bo'linadi. **Birinchi taraqqiyot bosqichi** IX—XIII asr boshlarini o'z ichiga oladi. Bu davr madaniy hayoti islom mafkurasi asosida shakllanib, o'ziga xos madaniy rivojlanish kuzatiladi. Markazlashgan davlat tashkil qilinib, unda avval somoniylar (IX—X), so'ng esa, uning hududlari uchta turkiy davlatlar- qoraxoniylar, g'aznaviylar va saljuqiylar

o'rtasida (XI asrda) taqsimlanib, bu hududlarning katta qismida XII asr o'rtalarida buyuk xorazmshohlar davlati tashkil topadi.

XIII asr boshlarida mo'g'ullarning O'rta Osiyoga hujumi va bo'ysundirishi madaniy taraqqiyotga o'ta darajada salbiy ta'sir ko'rsatib, uning rivojlanishini bir necha yillarga to'xtatib qo'yadi. Bu jarayon to Amir Temurning hokimiyatni egallab, markazlashgan davlat tashkil qilgunicha davom etadi. SHu sabab XIII asr O'zbekiston tarixiga **ingroz davri** bo'lib kirgan. Amir Temur va temuriylar davrida madaniy, ijtimoiy va iqtisodiy hayot jonlanadi, o'ziga xos madaniy taraqqiyot kuzatiladi. Bu davr **ikkinchi taraqqiyot bosqichi** bo'lib, XIY–XY asrlarni o'z ichiga oladi. Buni tadqiqotchilar **uyg'onish davri** deb baholaydilar.

Rivojlangan o'rta asrning birinchi taraqqiyot bosqichida Somoniylar olib borgan markazlashtirish siyosati mamlakatning iqtisodiy jihatdan yuksak darajada rivojlanishiga sabab bo'ldi. SHaharlar o'sdi va ularning iqtisodiy savdo aloqalari mustahkamlandi. Masalan, arab tarixchi va geograflarining ta'kidlashicha, birgina Choch va Iloqda 50 dan ortiq shaharlar bo'lgan. SHaharlarda hunarmandchilikning kulolchilik, shishasozlik, temirchilik, yog'och va terini ishlash hamda to'qimachilik sohalari rivojlangan.

X asr oxirlarida Movarounnahrda qoraxoniylar hukmronligi o'rnatildi. Qoraxoniylar somoniylarning mamlakatni boshqarish, pul zarb etish va boshqa an'analarini davom ettirganlar. Ammo, oltin dinor zarb qilmaganlar. Arab tarixchilari Yoqut va Ibn Xavkallarning yozishiga qaraganda, Buxoroda savdoda dirham ishlatilgan, dinor esa, tovar sifatida sotilgan. Bu davr madaniy hayotida katta o'zgarishlar yuz berdi. Ilm-fan, din va tasavvuf, me'morchilik va san'at, musiqa san'ati rivojlandi. XI asrdan boshlab shaharlarning ijtimoiy – iqtisodiy qiyofasi o'zgargan. Shaharlar hunarmandchilik va savdo – sotiq markaziga aylandi. Ular hunarmandchilikning ma'lum bir tarmog'i bo'yicha ixtisoslashdi. Aholisining soni ham oshib borgan. Shaharlarning tuzilishida ham o'zgarishlar kuzatildi. Ularning maydoni kengaydi, ark avvalgidek, alohida istehkom ichida emas, balki shahar devori ichiga quriladigan bo'ldi. Shuningdek, rabotlarda ko'plab karvon saroylar, ulgurji, tashqi savdo bozorlari bo'lgan. Shaharlarning qurilish rejasi avvalgidek saqlanib qolgan, ya'ni shaharlar to'g'ri to'rtburchak shaklida bo'lib, shahar markazida kesishib o'tgan ikki ko'cha bo'lgan.

Quva shahrining IX-X asrlarda eng rivojlangan davri bo'lgan. SHaharni arxeologik jihatdan o'rganishda B.A.Latinin, V.D.Jukov, A.N.Bernshtam, V.A.Bulatova, I.Ahrorov, YU.A.Zadneprovskiy, B.X.Matboboevlarning xizmatlari katta. SHaharning eng quyi madaniy qatlami I-III asrlarga oid. Quvani muntazam ravishda o'rganish 1956 yildan boshlangan. 1996-1999 yillarda O'zRFA Arxeologiya instituti tomonidan tadqiqot ishlari olib borildi. SHaharning mil.avv. V-IV asrlarga oid topilmalar topilgan. Bular charxsiz qo'lda yasalgan, osti qismi yumaloq idishlar va kulolchilik charxida ishlangan yupqa idishlar topilgan. Ularning sirtiga bo'yoq bilan geometrik naqsh berilgan. Ark va shahriston V-VII asrlarda mudofaa devori bilan mustahkamlangan. Shaharning 3 qismi ham mudofaa devori bilan o'ralgan. Uning maydoni 12 ga. bo'lgan.

X asrdan boshlab Quva to'g'risida ko'plab ma'lumotlar uchraydi. Bu davrda Quva dahalarga bo'lingan va har bir dahada markaziy maydon va diniy marosimlar uchun maxsus xonalar bo'lgan. Quvada X-XI asrlarga oid zarbxona topilgan. Tangalarning bir tomoniga qur'onu Karimdan oyat, ikkinchi tomoniga, Ahmad ibn Ali nomi tushirilgan. U Quvaning X asr o'rtalardagi hokimi bo'lgan.

XI asrda Janubiy Farg'onada Marg'ilon shahrining rivojlanishi Quva shahri rivojlanishiga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Quvada hayot mo'g'ullar istilosi davrigacha davom etgan.

Quva Arki yodgorlikning shimoli – sharq tomonida joylashgan. U mil.avv. II-I asrlarda qurilgan. X asrgacha markaz faoliyatini bajargan. Undan keyin shahar markazi rabotga ko'chgan. SHahar shahristoni 12 gektarni egallagan. U kuchli mudofaa devori bilan o'ralgan. Uning hozirda saqlanib qolgan qalinligi 12-15 metr, balandligi 6-8 metr, umumiy uzunligi 1330 metr bo'lgan. Devorda burjlar bo'lgan. Uning atrofi suv to'ldirilgan handaklar bilan o'ralgan. 1998 yilda olib borilgan tadqiqotlar jarayonida shahristonning yaxshi saqlangan darvozasi topilgan. SHahristondan hunarmandchilik sohalari asosida dahalarga bo'lingan va aholi uylari zich qurilgan. Rabot 150-200 gektarni tashkil etgan. Bugungi kunda u saqlanib qolmagan. Rabotda bozor, bog'lar, amirlar saroyi, qamoqxona, hunarmandlarning uylari bo'lgan. bo'lganligini yozma manbalarda yozib qoldirilgan.

Quva ustalari o'zlari ishlagan shishalari bilan mashhur bo'lgan. U erda o'tkazilgan arxeologik tadqiqotlar natijasida ko'plab shisha buyumlar topilgan. Ular nihoyatda yupqa ishlangan qadah, atir sepkich, mushk-anbar taratkich, qon bosimini tushurgich-alambika, grafin, atir –upa idishlari, tibbiyot kolbalaridir. SHishasoz ustalar qurilish oynalari ham ishlab chiqarganlar. Ular yasagan oynalar derazalar va tuynuklarga qo'yilgan bo'lib, qora ranglilari ham uchraydi.

Rivojlangan o'rta asr shaharlarida yangi bino turlari vujudga kelgan. Jumladan, **masjidlar, minoralar, maqbara, karvon saroy, sardoba, xonaqoh** va boshqalar.

IX asr boshlarida binolarni qurishda xom g'isht va paxsa ishlatilgan. Keyinchalik ma'muriy va jamoa binolarini qurishda **pishiq g'isht**dan foydalanila boshlangan. Turar joy binolarini qurish ishlarida esa, sinch va paxsa asosiy o'rinni egallangan. Pardoiz ishlarida esa, somonli loysuvoq, ganch, sirlanmagan koshin va sopol plitkalardan foydalanganlar. XII asrdan **sirlangan koshin va mayolika ishlatish usuli** kashf etilgan.

IX–X asrlarda xom g'isht va paxsadan bunyod qilingan imoratlar turli holatda saqlanib qolingan. Afrosiyobda Somoniylar qasrining bir qismi saqlangan. U nafis o'ymakorlik usulida bezatilgan. Termiz yaqinidagi

Qirqqiz qal'asi xom g'isht va paxsadan qurilgan hashamatli bo'lib, uning asosiy devorlari bugungi kungacha saqlanib qolgan. Bunday hol nihoyatda kam uchraydi. Arxeologlar bu qalaning yaxshi saqlanishini loy qorish va uni ishlatish texnologiyasining mukammalligida deb bilishadi va bu uslub vaqt o'tishi bilan unitilib ketgan deb hisoblashadi. Qadimiy Xorazm hududidagi Qavat qala ham yaxshi saqlangan.

Bu davrda pishiq g'ishtdan dastlabki imoratlar bunyod qilina boshlangan. Bunga Buxorodagi **Ismoil Somoniy maqbarasini** misol keltirish mumkin. Bu

inshoot Ismoil Somoniy davrida (873–907 yy.) qurilgan. Bu maqbara nafaqat O'zbekiston, balki butun O'rta Osiyo me'morchiligi durdonasi hisoblanadi. Imorat kubsimon shaklda bo'lib, tashqi tomonlarining uzunligi 10 metrga yaqin, ichki tomoni 7,2x7,2 metr bo'lib, usti gumbaz tarzida yopilgan. Binoning qurilishida ishlatilgan asosiy g'ishtning razmeri 23x23x3 sm, kichkina g'ishtlar 12x12x3 sm, yirik g'ishtlarning o'lchami 60x63x6,5 sm bo'lgan. Maqbaraning qurilish uslubi ilk o'rta asrlardagi otashparastlar ibodatxonasining olovxonasiga o'xshaydi.

Samarqand viloyati Tim qishlog'idagi **Arab–ota maqbarasi** ham bu davrga oid diqqatga sazovor binolardan biridir. Bu maqbarada dastlabki **peshtoq** namunalari uchraydi. Maqbaraga kirish bir tomonlama, peshtoq orqali bo'lib, u butun sharqiy devorni egallagan. Peshtoqning ustki qismi ravoqlar bilan bezatilgan. Arab–ota maqbarasi P.SH.Zoxidov fikricha, oldin somoniylar qasrining bir qismi bo'lgan keyinchalik maqbaraga aylantirilgan.

Umuman, XI–XII asrlarga oid maqbaralar O'rta Osiyo hududida ko'p saqlanib qolgan. Ularning qurilish uslublari bir–biriga yaqin. Maqbaralar orasida chodirsimon gumbaz bilan yopilganlari alohida ajralib turadi. Bu turdagi gumbazlar Pokiston, Xindiston va boshqa mamlakatlarda “gumbazi turkistoni” deb nomlanadi. Gumbazi turkistoni bilan yopilgan maqbaralar turkumiga Qadimgi Toroz (hozirgi Jambul) yaqinidagi Bobaji Xotun, Ko'hna Urganchdagi Faxriddin Roziy va Sulton Tekesh maqbaralarini misol qilish mumkin.

IX–XII asrlarda masjidlar qurilishiga ham alohida e'tibor berganlar, chunki u islom dinining asosiy g'oyaviy markazi hisoblangan. Ular xuddi turar joylardek, hovli atrofini o'rab olgan ayvon ko'rinishiga ega bo'lgan. E'tirof etishlaricha, Muhammad payg'ambar, dastlab ibodatgoh sifatida onasining uyidan foydalangan ekan. Masjidlarning bir tomonida mehrob bo'lib, ular ham alohida bezatilgan. SHuningdek, masjidlar yonida azon aytish uchun minoralar bunyod qilingan. Lekin ularning ko'pchilik qismi saqlanib qolmagan. Ko'hna Urganch, Termiz, Buxoro, Vobkent va Jarqo'tondagi minoralar bizning davrimizgacha etib kelgan.

Jarqo'tondagi minora Seraxsluk ustoz Ali ibn Muhammad tomonidan qurilgan. Uning balandligi 21,6 m va ostki diametri 6,4 m ga teng. Devorlari yarim aylanasimon bo'rtmalar tarzida olinib, ularning yuqori qismida ravoqchalar bilan tutashtirilgan. Buxorodagi Minorai Kalon 1127 yili qaroxoniy Arslonxon buyutmasi asosida qurilgan. Uning balandligi 45, 60 m bo'lib, 10 burchakli poydevor ustiga qurilgan, diametri 9 metrga yaqin. Uni usta me'mor Baqo bunyod qilgan. Bu minora pishiq g'ishtdan bunyod qilingan bo'lib, uning ustki qismiga o'yma naqsh bilan nihoyatda go'zal, takrorlanmas bezaklar berilgan.

Vobkent minorasini Baqo ustozning shogirdi qurgan deb hisoblanadi. Uning balandligi 38,7m, 12 burchakli poydevor ustiga qurilgan, diametri 6,2 m. U ham pishiq g'ishtdan naqshinkor qilib bezatilgan.

Bu davrga oid madrasalar bizning davrimizgacha etib kelmagan. Faqat SHohi Zinda kompleksidagi Tamg'ach Bug'raxon madrasasining qoldiqlari saqlanib qolgan. Tarixiy manbalarda uning 1066 yilda qurilganligi aytib o'tilgan. Arxeologik tadqiqotlar natijasida uning tomonlari 44x55 m bo'lganligi aniqlangan.

Kirish tomoni sharqqa qaratilgan bo'lib, uncha katta bo'lmagan peshtoq bo'lgan. Uning o'ng va chap tomonlarida 2ta gumbazli darsxona bo'lgan. Hovli atrofida 10 ga yaqin hujralar, masjid va yozgi darsxonasi bo'lgan.

Bu davrga oid karvon saroylarning ham ko'pchiligi yaxshi saqlanmagan. Lekin nomlari xalq orasida saqlanib qolgan. Jumladan, Toshrobot, Qo'shrabot, Oqrabot, Doya xotin va boshqalar. Odatda karvon saroylar rabotda joylashgan. Doya xotin va Raboti Malik kavon saroylarining ma'lum darajada saqlanib qolgan.

Ular orqali biz o'sha davrlarda karvon saroylar kanday tarzda bo'lganligi to'g'risida xulosa chiqara olamiz. Raboti Malik karon saroyi 1078–1079 yillarda Qoraxoniylar SHams ul-Mulk tomonidan qurilgan deb hisoblanadi. Bu bino xom g'ishtdan qurilgan bo'lib, pishiq g'isht bilan pardozlangan. Devorlarining balandligi 12 m bo'lgan. Bugungi kunda uning peshtoqi saqlanib qolgan. Binoning old tomonining ikki burchagida minoralar bo'lgan. Minoralardan peshtoqqacha bo'lgan joylarda kungurador–yarim ustunlar joylashtirilgan. Uning usti ravoq toqlar bilan birlashtirilgan. Bino ikki qismdan iborat bo'lgan. Peshtoqdan ko'ngdalang joylashgan hovliga chiqilgan, uning to'rtala tomonida hovlilar bo'lgan. Hovlining to'rtida katta gumbazli saroy va xonalar bo'lgan. Bir paytlar Raboti Malik karvon saroyi katta kompleksdan iborat bo'lgan. Uning qarama –qarshi tomonida sardoba bo'lib, u ham hozirgi kungacha saqlanib turibdi.

Sardobalar bu davr uchun muhim me'moriy obidalaridan biri bo'lgan. U shaharlar oralig'ida joylashgan karvon saroylar – rabotlar yaqinida qurilgan. Ko'pincha sardoba shu erdagi yagona suv manbai bo'lgan. Bu inshootlar suv yig'gich bo'lib, unga qor, yomg'ir ba'zan quduq suvlari maxsus inshootlar orqali to'planib yo'lovchilar uchun uzoq muddatga saqlashga mo'ljallangan. Ular gumbazli aylanasiimon hovuzlar tarzida qurilgan. U erdan suv sizib ketmasligi uchun g'ishtlar maxsus qorishma – qir bilan terilgan va pardozlangan. **Qir** – ohaq, qamish kuli va qipig'idan tayyorlangan maxsus suv o'tkazmaydigan qorishma. Sardobalarning ko'pchilik qismi bizning davrimizgacha saqlanib qolgan.

O'rta asrlar shaharsozligi. XI asrdan boshlab shaharlar hunarmandchilik va savdo – sotiq qiyofasini olgan. Shaharlar hunarmandchilikning ma'lum bir tarmog'i bo'yicha ixtisoslashgan. Ark shahar devori ichiga qurilgan, rabotlarda ko'plab karvon saroylari bo'lgan. Ulgurji savdo bozorlari shahristondan tashqi savdo bozori rabotga ko'chgan. Lekin shaharlarning qurilish rejasi avvalgidek saqlanib qolgan, ya'ni shaharlar to'g'ri to'rtburchak shaklida bo'lib, shahar markazida kesishib o'tgan ikki ko'cha bo'lgan.

Bu davrda shaharlarda yangi bino turlari vujudga kelgan. Jumladan, masjidlar, minoralar, maqbara, karvon saroy, sardoba, xonaqoh va boshqalar.

IX asr boshlarida binolarni qurishda xom g'isht va paxsa ishlatilgan. IX oxirlaridan binolar qurilishida pishiq g'ishtdan foydalanila boshlangan. Turar joy binolarini qurish ishlarida esa sinch va paxsa asosiy o'rinni egallangan. Pardoz ishlarida esa, somonli loysuvoq, ganch, sirlanmagan koshin va sopol plitkalardan foydalanganlar. XII asrdan sirlangan koshin va mayolika ishlatish usuli kashf etilgan.

IX–X asrlarda xom g'isht va paxsadan bunyod qilingan imoratlar turli holatda saqlanib qolingan. Afrosiyobda Somoniylar qasrining bir qismi saqlangan. U nafis oymakorlik usulida bezatilgan. Termiz yaqinidagi Qirqqiz qal'asi xom g'isht va paxsadan qurilgan bo'lsada, nihoyatda hashamatli bo'lib, asosiy devorlari bugungi kungacha saqlanib qolgan. Bunday xol nihoyatda kam uchraydi. Arxeologlar bu qal'aning yaxshi saqlanishini loy qorish va uni ishlatish texnologiyasining mukammalligida deb, bu uslub vaqt o'tishi bilan unitilib ketgan deb hisoblashadi. Qadimiy Xorazm hududidagi Qavat qal'a ham yaxshi saqlangan.

Bu davrda pishiq g'ishtdan dastlabki imoratlar bunyod qilina boshlangan. Bunga Buxorodagi Ismoil Somoniy maqbarasi misol bo'ladi. Bu inshoot Ismoil Somoniy davrida (873–907 yy.) qurilgan. Bu maqbara nafaqat O'zbekiston, balki butun O'rta Osiyo me'morchiligi durdonasi hisoblanadi. Imorat kubsimon shaklda bo'lib, tashqi tomonlarining uzunligi 10 metr ga yaqin, usti gumbaz tarzida yopilgan. Maqbaraning qurilish uslubi ilk o'rta asrlardagi otashparastlar ibodatxonasining olovxonasi shaklida qurilgan.

Temuriylar davri shaharsozligida ko'p asrlik me'moriy an'analarni davom ettirganlar. Har bir shaharda ark–shahri darun va shahriston–hisor bo'lgan. Uning markaziy qismida yopiq savdo gumbazlari bo'lgan. Juma masjidleri shahar bozoriga yaqin joylashtirilgan. Madrasalarning oldida ham keng maydon tashkil qilingan. Hunarmandlarning o'z sohalari boyicha ixtisoslashi va aholining tabaqalarga bo'linib yashashishaharning daha va mahallalarga bo'linishiga olib kelgan. Bosh ko'chalarda hunarmandchilik va savdo rastalari bo'lgan. Aholining turar joylari hovlili bolaxonali va darvozali qilib qurilgan. Bu davrlardagi turar joylarning tuzulishi ko'pinchao'sha davrda yaratilgan mo'jiz tasviriy san'at asarlaridan olingan.

O'rta asrlardagi me'moriy obidalar. Samarqand viloyati Tim qishlog'idagi Arab–ota maqbarasida dastlabki peshtoq namunasi uchraydi. Peshtoq sharqiy devor tomonda bo'lib, ustki qismi ravoqlar bilan bezatilgan.

XI–XII asrlarga oid maqbaralar O'rta Osiyo hududida ko'p saqlanib qolgan. Ularning qurilish uslublari bir– biriga yaqin. Maqbaralar orasida chodirsimon gumbaz bilan yopilganlari alohida ajralib turadi. Bu turdagi gumbazlar “gumbazi turkistoni” deb nomlanadi.

IX–XII asrlarda masjidlar xuddi turar joylardek qurilgan, hovli atrofini o'rab olgan ayvon ko'rinishiga ega bo'lgan. E'tirof etishlaricha, Muhammad payg'ambar, dastlab ibodatgoh sifatida onasining uyidan foydalangan ekan. Masjidlarning bir tomonida mehrob bo'lib, ular ham alohida bezatilgan. Shuningdek, masjidlar yonida azon aytish uchun minoralar bunyod qilingan. Lekin ularning ko'pchilik qismi saqlanib qolmagan. Ko'hna Urganch, Termiz, Buxoro, Vobkent va Jarqo'tondagi minoralar bizning davrimizgachayetib kelgan.

Jarqo'tondagi minora Seraxsluk usto Ali ibn Muhammad tomonidan qurilgan. Uning balandligi 21,6 m .Devorlari yarim aylanasion bo'rtmalar tarzida olinib, ularning yuqori qismida ravoqchalar bilan tutashtirilgan. Buxorodagi Minorai Kalon 1127 yili qaroxoniy Arslonxon buyutmasi asosida qurilgan. Uning balandligi 45, 60 m bo'lib, 10 burchakli poydevor ustiga qurilgan, Uni usta me'mor Baqo bunyod

qilgan. Bu minora pishiq g'ishtdan bunyod qilingan bo'lib, uning ustki qismiga oyma naqsh bilan nixoyada go'zal, takrorlanmas bezaklar berilgan.

Raboti Malik karon saroyi 1078–1079 yillarda Qoraxoniylar Shams ul-Mulk tomonidan qurilgan deb hisoblanadi. Bu bino xom g'ishtdan qurilgan bo'lib, pishiq g'isht bilan pardozlangan. Bugungi kunda uning peshtoqi saqlanib qolgan. Bino ikki qismdan iborat bo'lgan. Peshtoqdan ko'ngdalang joylashgan hovliga chiqilgan, uning to'rtala tomonida hovlilar bo'lgan. Hovlining to'rtida katta gumbazli saroy va xonalar bo'lgan.

Sardobalar bu davr uchun muhim me'moriy obidalaridan biri bo'lgan. U shaharlar oralig'ida joylashgan karvon saroylar – rabotlar yaqinida qurilgan. Ular gumbazli aylanasiimon hovuzlar tarzida qurilgan. Sardoba qurilishida g'ishtlar maxsus qorishma – qir bilan terilgan va pardozlangan.

Temuriylar davrida bunyod etilgan eng noyob inshootlardan biri Ulug'bek rasadxonasidir. Rasadxonaning poydevori va asosiy asbobi–Faxriy sektanti joylashtirilgan cho'hi qazib o'rganilgan. Bu cho'hi aylanasiimon oltidan bir qismi yerga oyib yasalgan. Uning ikki hoshiyasi marmar bilan pardozlanib gradus, minut, sekundlar tushirilgan. Bino pishiq g'ishtdan ishlangan.

Xonakohlar gumbazli katta xonadan va uning atrofida turli ko'rinishda xona va xujralardan iborat bo'lgan.

Temuriylar davri shaharsozligi. Temuriylar davri shaharsozligida ko'p asrlik me'moriy an'analarni davom ettirganlar. Bu davrda ham shaharlari to'rtburchak shaklda qurilib, mustahkam mudofaa devoriga, burj va darvozalarga ega bo'lgan. Har bir shaharda ark va hisor bo'lgan. Uning markaziy qismida, ya'ni ko'chalar kesishgan joyda yopiq savdo gumbazlari bo'lgan. Juma masjidlari shahar bozoriga yaqin joylashtirilgan. Madrasalarning oldida ham keng maydon tashkil qilingan. Hunarmandlarning o'z sohalari boyicha ixtisoslashi va aholining tabaqalarga bo'linib yashash shaharning daha va mahallalarga bo'linishiga olib kelgan. Bosh ko'chalarda hunarmandchilik va savdo rastalari bo'lgan.

Aholining turar joylari ilk o'rta asrlardagidan farqli ravishda hovlili bolaxonali va darvozali qilib qurilgan. Qurilish materiali sifatida xom g'isht va paxsa ishlatilgan. Pishiq g'isht poydevorlariga va hovlining yuzasiga ishlatilgan. Bu davrlardagi turar joylarning tuzulishi ko'pincha o'sha davrda yaratilgan mo'ljaz tasviriy san'at asarlaridan olingan. Shuning uchun oddiy aholining turar joylari haqida ma'lumotlar yetarli emas.

Temuriylar davri shaharsozligida bozor va savdo inshootlari qurilishlariga ham katta e'tibor berilgan. Temuriylar maqbaralar qurilishiga alohida e'tibor berganlar. Ular marhumlarning ruhlari, agar ularga to'g'ri munosabat qilinsa, doimo sulolaga homiylik qilib, qo'llab quvvatlab turadi deb hisoblashgan. Amir Temur ham hokimiyatni qo'lga olgach, Kesh shahrini davlatning ikkinchi poytaxti sanab, u yerda oilaviy xilxona bunyod qildirgan. U "Dorus–saodat" deb nomlanib, qurilishi 20 yil davom etgan.

Amir Temurning chingiziy naslidan bo'lgan nabirasi, valiyaxdi deb e'lon qilingan Muhammad Sulton 1403 yilda to'satdan vafot etgach, buyuk saltanat ramzi

sifatida Samarqandga dafn etishga qaror beradi. Sohibqiron nabirasi qabri ustiga yangi maqbara qurdiradi. Bugungi kunda u Go'ri Amir nomi bilan mashhur.

Amir Temur vafot etganda temuriylar uni Muhammad Sulton yoniga dafn etadilar. Bu bilan nabira va uning bobosining tengligi e'tirof etildi, shuningdek bu ularga ehtiromi ramzi ham edi. Temuriylar davrida qurilgan maqbaralar shakllanish kompozitsiyasi jihatdan ikkiga bo'linadi: Bir xonali va ko'p xonali binolar. Bir xonali maqbalarning ikki turi bo'lib, ularning biri chortoq ko'rinishidagi bino bo'lib, ularning to'rt tarafi ham bir xilda quriladi. (Ruxobod maqbarasi), ikkinchisi esa, gumbazli–peshtoqli binolar bo'lib, ularning kirish qismi mahobatli peshtoq quriladi (Sulton Saodat, Shamsiddin Kulol va bq.maqbaralar). Ularning go'rxonalari ko'pinchayer ostida bo'ladi. Ko'p xonali maqbaralar ham turli murakkab ko'rinishlarda bo'lib, ularda qozonxona, go'rxona, masjid, kitobxona, quduqxona va turli xonalardan iborat bo'lgan (Shohi Zinda, Axmad Yassaviy va bq.maqbaralar).

Rivojlangan o'rta asrning **ikkinchi taraqqiyot bosqichi** temuriylar davri bilan bog'liq. Amir Temur o'z davlatining poytaxti qilib **Samarqand** shahrini tanlagach, u erda obodonlashtirish va qurilish ishlarini boshlab yubordi. 1371–1373 yillarda hozir ma'muriy binolar joylashgan tepalik (Tepa qo'rg'on)da o'z arkini qurdiradi. Temur davrida, ark -**“shahri darun”**, shaharning devor bilan o'ralgan qolgan qismi esa **“hisor”** deb ataldigan. Samarqand shahri mustahkam va baland mudofaa devori bilan o'rab olingan. Mirzo Boburning ma'lumotiga ko'ra, uning ustida otliq bemalol yura olgan. Mudofaa devorning tashqi aylana qismi keng bo'lib, chuqur handaq bilan mustahkamlangan.

Ark hududi 34 gadan ortiq bo'lgan. Ark devorining balandligi 8 metr, pastdan eni 3 metrdan ortiqroq qilib tiklangan. SHahar arkida 2 ta darvoza bo'lgan. Ark va undagi binolari pishiq g'isht va xom g'ishtdan qurilib, bezashda marmar tosh, ganch, yog'och hamda turli xil sirlangan koshinlardan keng foydalanilgan.

Arkda hukumat idoralari, masjid va madrasalar, shohona uy-joylar, 15 ming jildli noyob kitoblarni o'zida jamlagan ulkan kutubxona, Amir Temurning xazinasi, taxti, zarbxona, aslahasozlik ustaxonalari, hammom, hovuz, zindon va boshqa binolar joylashgan. SHuningdek, unda madaniy-maishiy binolar, suv inshootlari, yashil zona, gulzorlar, hunarmandchilik ustaxonalari, do'konlar va savdo rastalari tartib bilan joylashtirilgan. Ark ichida davlatning asosiy qarorgohi bo'lgan Ko'ksaroy hamda Bo'stonsaroy joylashgan.

Ko'ksaroy tuzilishi jihatidan to'rt qavatli bo'lib, go'zal naqshlari betakror bo'lgan. Ushbu saroyning bezaklarida ko'k zangori rangdagi sirkor koshinlar ko'p ishlatilganligi sababli Ko'ksaroy deb ataganlar. Unda saltanatning muhim tadbirlari o'tkazilgan. Jumladan, xonni taxtga o'tqazish yoki uni taxtdan olish kabi marosimlar, elchilar, shahzodalarni, oliy maqomdagi mehmonlarni shu saroyda qabul qilganlar.

Bo'stonsaroyda asosan hukmdorlarning yaqin kishilari, vazirlar, ularning oila a'zolari yashaganlar. SHuningdek, bu erda turli tadbirlar – bazm va to'y-tomoshalar, oliy martabali kishilarning tantanali uchrashuvlari o'tkazilgan. Elchi va mehmonlar shu erda qabul qilingan.

Samarqand shahri darvozalari 6 ta bo'lgan. Ulardagi peshtoqlarning ikki tarafida mustahkam minoralar bo'lgan, devorlari esa turli ranglardagi naqshlar bilan bezatilgan.

Rabotda turli-tuman kasbdagi hunarmandlarning mahallalari bo'lgan. SHahar tashqarisida Temur Bog'i Naqshi Jahon (Cho'pon–Ota yonbag'irlarida), Bog'i Baland (hozir shu nomli mahalla o'rnida), Bog'i Shamol (hozir shu nomli daha o'rnida), Bog'i Behisht, Bog'i Nav (qal'a yonida), Bog'i Chinor, Bog'i Dilkusho, Bog'i Bo'ldu, Bog'i Zag'on, Bog'i amirzodai Shohruh, Bog'i Davlatobod, Bog'i Jahonnoma kabi bog' va charbog'larni bunyod qildirgan.

Shahar XVIII asrning 20 yillarida shahar inqirozga uchrab, uzoq vaqt bo'shab qoldi. SHahardagi me'moriy yodgorliklar, jumladan, darvozalar ham harobaga aylangan.

Samarqandni arxeologik jihatdan o'rganish ishlari XIX-asrning oxirlarida boshlangan. 1895 yilda sharqshunos olim V.V.Bartoldning tashabbusi bilan tuzilgan "Turkiston arxeologiya havaskorlari to'garagi" a'zolari Samarqanddagi Afrosiyobni ko'p asrlar xazinasi deb qarab, unda keng ko'lamdagi arxeologik qazilma ishlarini olib bordilar. V.L.Vyatkin, N.I.Veselovskiylar o'tkazgan arxeologik qazilmalar natijasida turli holdagi qadimiy buyumlar topilib, muzeyga berildi. 1908 yilda V.L.Vyatkin Samarqand chekkasida joylashgan **Ulug'bek rasadxonasining** o'rnini aniqladi va qazish ishlarini o'tkazdi. Natijada rasadxona harobasi hamda uning er ostidagi butun qolgan qismi qazib ochildi.

Keyingi davrlarda ham Samarqand hududida arxeologik tadqiqot ishlari keng ko'lamda davom etdi. 2001 yilda YUNESKOning Finlyandiyada o'tkazilgan 25-sessiyasida Jahon merosi ro'yxatiga kiritildi. Samarqandda 73 ta yirik tarixiy-me'moriy yodgorliklar mavjud bo'lib, bular; Registon ansambli, Shohi Zinda ansambli, Amir Temur maqbarasi, Ulug'bek rasadxonasi, Bibixonim jome masjidi, Ruhobod maqbarasi, Abdidarun majmuasi, Hoja Ahror masjidi, Hazrati Xizr masjidi va boshqalar.

Amir Temur davrida qurilgan bino va chorbog'larning ko'pgina qismi bizning davrimizgacha saqlanmagan. Saqlanib qolganlari ham o'sha davr me'morchiligining yuksakligini ko'rsatib turibdi. Bular jumlasiga, Shohi Zinda yodgorligi, Bibi Xonim masjidi, maqbarasi va madrasa qoldiqlari, Ruhobod (Shayh Burxoniddin Sag'orjiy maqbarasi), Go'ri Amir ansamblining asosiy qismi, Sharisabzdagi Oqsaroy, Jahongir maqbarasi, Shamsiddin kulol maqbarasi, Turkistondagi Xo'ja Ahmad Yassaviy xonaqohlarini kiritish mumkin.

Temuriylar davri shaharsozligini o'rganish shuni ko'rsatdiki, ular ko'p asrlik me'moriy an'analarni davom ettirganlar. Bu davrda ham shaharlar to'rtburchak shaklda qurilgan bo'lib, mustahkam mudofaa devoriga, burj va darvozalarga ega bo'lgan. Har bir shaharda ark va hisor bo'lgan. Uning markaziy qismida, ya'ni ko'chalar kesishgan joyda yopiq savdo gumbazlari bo'lgan. Juma masjidlari shahar bozoriga yaqin joylashtirilgan. Madrasalarning oldida ham keng maydon tashkil qilingan. Hunarmandlarning o'z sohalari bo'yicha ixtisoslashi va aholining tabaqalarga bo'linib yashashi shaharning daha va mahallalarga bo'linishiga olib kelgan. Bosh ko'chalarda hunarmandchilik va savdo rastalari bo'lgan.

Aholining turar joylari ilk o'rta asrlardagidan farqli ravishda hovlili, bolaxonali va darvozali qilib qurilgan. Qurilish materiali sifatida xom g'isht va paxsa ishlatilgan. Pishiq g'isht poydevorlariga va hovlining yuzasiga ishlatilgan. Bu davrlardagi turar joylarning tuzulishi ko'pincha o'sha davrda yaratilgan mo'jaz tasviriy san'at asarlaridan olingan. Shuning uchun oddiy aholining turar joylari haqida ma'lumotlar etarli emas.

Temur davrida bunyod etilgan qasrlardan Shahrisabzdagi **Oq saroy** bir muncha saqlanib qolgan. Bu qasr Shahrisabz arki hisoblanadi. Saroyning qurilishi 1380 yilda boshlanib, pardozi ishlari 1404 bo'lgan. Uning ikkita tayanch qismi bugungi kungacha saqlanib turibdi. Shuning o'zi ham bu qurilgan imoratning salobatli bo'lganligidan darak yilgacha davom ettirilgan. Qasrga kirish qismida ulkan va bejirim peshtoq berib turibdi. Peshtoq ustunlari girih, islamiy va hattotlik naqshlari bezatilgan. O'ng ustunga Temurga bag'ishlangan tarixiy lavha oltin suvi bilan yozilgan.

Temuriylar davri shaharsozligida bozor va savdo inshootlari qurilishlariga ham katta e'tibor berilgan. Bular to'g'risida Ispaniya qiroli Karl IIIning Temur saroyidagi elchisi Rui Gonzales Klavixo asarida, "Boburnoma" kabi o'sha davr qo'lyozma asarlarida ma'lumotlar saqlanib qolgan. Ularda ochiq bozorlar bilan bir qatorda rasta, chorsu, tim va boshqa usti yopiq savdo inshootlari to'g'risida yozib qoldirilgan.

Temuriylar davrida bunyod etilgan eng noyob inshootlardan biri Ulug'bek rasadxonasidir. U 1424 yilda Obi Rahmat arig'i yonida, osti tog' jinsli toshlardan iborat tepalik ustiga qurilgan. Rasadxona dumaloq shaklda bo'lib, diametri 48 metr bo'lgan. Abdurazzoq Samarqandiy uni etti qavatli, Bobur esa, uch oshyonali deb yozadi. Arxeolog V.L.Vyatkin tomonidan rasadxonaning poydevori va asosiy asbobi–Faxriy **sektanti** joylashtirilgan chohi qazib o'rganilgan. Bu choh aylananing oltidan bir qismi erga o'yib yasalgan. Uning ikki hoshiyasi marmar bilan pardozlanib gradus, minut, sekundlar tushirilgan. Bino pishiq g'ishtdan ishlangan.

Temur davrida bunyod etilgan madrasalarning ma'lum bir qismigana saqlanib qolgan, ular to'g'risida tadqiqotchilar o'rtasida turli xil fikrlar mavjud. Ulug'bek davrida bunyod etilgan madrasalar yaxshi saqlanib qolgan. Samarqandda 1417–1420 yillarda qurilgan madrasa boshqa madrasalardan qurilishi va bezalishi jihatdan alohida ajralib turadi. Bu madrasaning tomonlari 81x56 metrni tashkil etgan. To'rt burchagida minora bo'lgan. Binoning old tomonida peshtoq qurilgan. Hovli atrofida 28 ta hujra ikki qavatli tarzda joylashgan va hujralarning har biri ikki bo'limli bo'lgan. Madrasa hovlisida 4ta ravoqli ayvon bor. Uning 3tasi yozgi darsxona vazifasini o'tagan. Bosh peshtoq tomonida joylashganlari esa, qishki darsxona vazifasini o'tagan. Hovli to'rida masjid joylashgan. Binoning tashqari qismi girih va hattotiy naqshlar bilan koshinlangan. Peshtoq 10 yulduzli girih, bosh ravoq cheti morpechdan iborat. Hovli ichidagi ayvonlar, hujra peshtohlari girih, islamiy va hattotiy naqshlar bilan bezatilgan.

Ulug'bek tomonidan 1417 yilda Buxoroda qurilgan madrasaning kompozicion echimi birmuncha oddiyoqdir. Unda bir qishki va ikkita yozgi darsxona mavjud. Hujralar ikki qavat qilib qurilgan bo'lsa ham, bosh petoq tomonidagi hujralar ko'cha

tomonga qaratilgan. Binoning to'rt burchagida minora emas, guldastalar o'rnatilgan. Shu madrasaning darvozasida **"Ilm olmoqhar bir musulmon va muslimaningburchidir"** degan yozuv saqlanib qolgan. 1433 yilda Ulug'bek tomonidan G'ijduvonda bunyod etilgan madrasa bir qavatlidir. Uning hovlisi to'rida yozgi darsxona, o'ng tomonida masjid, chap tomonida maktab–darsxona joylashgan. Yozgi darsxonaning ikki yon tomonida esa, 8 ta hujra joylashgan. Madrasaning to'rtburchagi guldastalar bilan yakunlangan.

Xonakohlar asosan darveshlarning toat-ibodati uchun mo'ljallanib qurilgan. U gumbazli katta xonadon va uning atrofida turli ko'rinishda xona va xujralardan iborat bo'lgan.

O'rta asrlar me'morchiligida jom'e masjidlari qurilishiga alohida ahamiyat berilgan. Samarqand, Buxoro, Shahrisabz, Toshkent va boshqa shaharlarda ular o'ta pishiq va ulug'vor tarzda bunyod etilgan. Jumladan, **Bibixonim masjidi** o'zining salobatini bugungi kunda ham namoyon qilib turibdi.

Sharofiddin Ali Yazdiy ma'lumotiga ko'ra, Bibixonim masjidining qurilishida Hindistondan kelgan tosh tarashlar ishlagan. Tosh ustunlarni tashish uchun fillar ham olib keltirilganligini yozib qoldirgan. Shuningdek, 380 tosh ustuni yo'nilganligini va masjid asosiy binosining balandigi 90 gaz (1 gaz–60,8 smga teng) bo'lgan deb ko'rsatadi. Demak binoning balandligi 55 metrga teng.

Bibixonim masjidining tashqi tomonlardagi burchaklaridan hisoblaganda 130x99 m. Hovlisi esa, 78x64. Masjidning to'rt burchagida to'rtta minora o'rnatilgan. Hozirgi kunda bittasi saqlanib qolgan. Bosh peshtoq ancha oldinga chiqarilib, kichrayib boruvchi uchta toq tarzida ishlangan. Peshtoqning ikki tashqi chetida dumaloq minora burj shaklida ishlangan. Hovli to'rida **maqsura** joylashgan bo'lib, uning ham peshtoqi mahobatli ishlangan. Masjidning xonaqoh va maqsuralari tomi ikki qavatli gumbaz qilib ishlangan. Gumbazning ichki tomoni lojuvard, tilla va boshqa ranglar bilan ishlangan islamiy naqshlar izlari saqlanib qolgan. Tashqi bezaklari ham girih, hattotiy va ozroq islamiy naqshlar bilan bezalgan.

1434–36 yillarda SHahrisabzda o'ziga xos me'moriy tarzda Ulug'bek tomonidan qurilgan Ko'k gumbaz juma masjidi ham diqqatga sazovordir. Uni Ulug'bek otasi – Shohruh Mirzo sharafiga qurdirgan.

Temuriylar **maqbaralar** qurilishiga alohida e'tibor berganlar. Ular marhumlarning ruhlari, agar ularga to'g'ri munosabat qilinsa, doimo sulolaga homiylik qilib, qo'llab quvvatlab turadi deb hisoblashgan. Amir Temur ham hokimiyatni qo'lga olgach, Kesh shahrini davlatning ikkinchi poytaxti sanab, u erda oilaviy xilxona bunyod qildirgan. U "Dorus–saodat" deb nomlanib, qurilishi 20 yil davom etgan. Dorus–saodatda madarasa ham bunyod etilgan. Klavixoning yozib qoldirilishicha, XY asrning boshlarida, bu erda Amir Temur maqbarasi ham qurilgan. Bugungi kunda majmuadan faqat Hazrati Imom maqbarasigina qolgan. Arxeologik qidiruvlar jarayonida oq marmardan ko'rkam sag'ana va tosh tobut topildi. Qazuvlar natijasida Hazrati Imom maqbarasiga simmetrik tarzda qurilgan ikkinchi inshoot bo'lganligi ham aniqlangan. Ushbu inshootlar hashamatli peshtoqning katta gulustuni ustiga qurilgan bo'lib, uning markaziy qismida sag'anali xon maqbarasi joylashgan. Lekin Amir Temurni uning nabirasi Halil Sulton bobosining qabriga

xomiylik qilish unga vorislik uchun qo'shimcha asos bo'lib xizmat etadi deb hisoblab, Sohibqiron jasadini Keshga jo'natmasdan, Samarqandga dafn ettiradi.

Shohi Zinda qabristoniga 1372 yilda bevaqt vafot etgan Shodimulk xonim qo'yilgach, bu er xonning e'tiborida bo'ladi. Keyinchalik bu erga Qutlug' Turkon og'o, Shirinbekalar dafn qilinib, maqbaralari bunyod qilinadi. Amir Temurning nabirasi, valiyaxdi deb e'lon qilingan. Muhammad Sulton 1403 yilda to'satdan vafot etgach, buyuk saltanat ramzi sifatida Samarqandga dafn etishga qaror beradi. Sohibqiron nabirasi qabri ustiga yangi maqbara qurdiradi. Uning nomi bilan atalgan madrasa va xonakoh janubida marhum xonzoda uchun sag'ana barpo qilinadi.

Sohibqiron tirikligidayoq sag'ana ustiga mahobatli, to'q niliy rangli qabirg'a gumbazli maqbara barpo etilgan edi. Bugungi kunda u Go'ri Amir nomi bilan mashhur.

Amir Temur vafot etganda temuriylar uni Muhammad Sulton yoniga dafn etadilar. Bu bilan nabira va uning bobosining tengligi e'tirof etildi, shuningdek bu ularga ehtiromi ramzi ham edi.

Temuriylar davrida qurilgan maqbaralar shakllanish kompozitsiyasi jihatdan ikkiga bo'linadi: Bir xonali va ko'p xonali binolar. Bir xonali maqbalarning ikki turi bo'lib, ularning biri chortoq ko'rinishidagi bino bo'lib, ularning to'rt tarafi ham bir xilda quriladi. (Ruxobod maqbarasi), ikkinchisi esa, gumbazli–peshtoqli binolar bo'lib, ularning kirish qismi mahobatli peshtoq quriladi (Sulton Saodat, SHamsiddin Kulol va bq.maqbaralar). Ularning go'rxonalari ko'pincha er ostida bo'ladi. Ko'p xonali maqbaralar ham turli murakkab ko'rinishlarda bo'lib, ularda qozonxona, go'rxona, masjid, kitobxona, quduqxona va turli xonalardan iborat bo'lgan (Shohi Zinda, Axmad Yassaviy va bq.maqbaralar).

Mavzuni mustahkamlovchi savollar

1. Bolaliktepa yodgorilidagi devoriy suratlarda nimalar tasvirlangan?
2. Monumetal tasviriy san'at deganda nimani tushunasiz?
3. Ilk o'rta asrlarda haykaltaroshlikning taraqqiy etishini misollar bilan tushuntiring?
4. Ko'shklar nima?
 5. Ilk o'rta asrlarda Xorazmda shahar madaniyatining o'ziga xos tomonlarini ko'rsatib bering?
 6. Koroplatika nima?
 7. Rivojlangan o'rta asrlar qanday bosqichlarga bo'lingan?
 8. Qanday yangi tur binolar vujudga kelgan?
 9. Pishiq g'ishtdan qachondan foydalana boshlangan?
 10. Sardoba nima?
 11. Temuriylar davri shaharsozligining o'ziga xos tomonlarini ko'rsating?
 12. O'rta asrlarda Rossiyada qanday madaniy yodgorliklar saqlanib qolgan?

YOdda tuting! Ilk o'rta asrlarda

- Erga egalik munosabatlari shakllangan.
- Yirik er egalari dehqonlar bo'lgan.
- Dehqonlar ko'shklarda yashagan.
- Shahar 2 qismdan iborat bo'lgan.
- Ark baland tepalikka qurilib, chuqur choh bilan himoyalangan.
- VI asrda Mingo'rik Toshkent poytaxti bo'lgan.
- Chilonzor Oqtepa otashparastlar ibodatxonasi bo'lgan.
- Buxoroning "zandanachi" ipak matolari dunyoga mashxur bo'lgan.
- Saroylar devoriy suratlar bilan bezatilgan.
- Koroplastika sopoldan ishlangan haykalchalardir.
- Ostodonda marhumlarning tozalangan suyaklari saqlangan.
- Xorazmda me'moriy va statuar ostodonlar tarqalgan
- Chochda chizma naqshli yashiksimon ostodonlar tarqalgan
- So'g'da otashparastlik e'tiqodi bilan bog'liq bo'lgan syujetli ostodonlar tarqalgan

Yodda tuting! Rivojlangan o'rta asrlarda

- X asrdan pishiq g'isht qurilishda ishlatila boshlangan.
- Pishiq g'ishtdan ishlangan dastlabki imorat Ismoil Somoniy maqbarasidir.
- XII asrdan sirlangan koshin va mayolika ishlatish usuli kashf etilgan.
- Arab ota maqbarasida ilk marta peshoq qurilgan.
- Maqbaralardagi chodirsimon gumbazlar "gumbazi turkistoni" nomini olgan.
- Masjidlar turar joylar tarzida qurilgan.
- Minoralar masjidlar yonida qurilib, ularda azon aytilgan.
- Sardobalar suv yig'adigan inshootdir.
- Amir Temur davrida ark-shahri darun, shaxriston-hisor deyilgan.
- Samarqand xududida 73 ta me'moriy yodgorlik saqlanib qolgan.

ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. Kabirov J., Sagdullaev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. –Toshkent, 1990.
2. Sagdullaev A. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. -T., 2004.
3. Egamberdieva N. Arxeologiya . –T., 2011
4. Eshov B., Qadimgi O'rta Osiyo shaharlari tarixi. –T., 2006.
1. Allaberganov N., Qadimiy mudofaa qo'rg'onlari. –T., 2006.
2. Galerina G.A., Dobrova e.V. «Populyarnaya istoriya arxeologii», M., «Veche», 2002.
3. Jobborov I. Antik madaniyat va ma'naviyat xazinasini. –T., 1999.
4. Drevnie tsivilizatsii. M., 1989.
5. Bo'riev O., Manbalarda Shaxrisabz tavsifi. —Qarshi, 2004.
6. Maxmudov Q. Qadimgi Turkiston. –T., 2011.
7. Martinov A.I. Sher Ya.A. «Metody arxeologicheskogo issledovaniya»,

- M., «Visshaya shkola», 2002.
8. Malinichev G. «Arxeologiya po sledam legendy i mifov», M., «Veche», 2006.
 9. Muxammadjonov A. Qadimgi Buxoro. –T., 1991.
 10. Mukminova R.G., Filonovich M.I. Tashkent na perekrestke istorii. –T.,
 11. Nurmuxamedov H., Xabibullaev N., Toshkentning qadimiy davrvozalari.-T., 1999.
 12. Pidaev Sh.R. Qadimiy Termiz. —Tashkent, 2001.
 13. Qayumov A., Akademik Axmadali Asqarov.-T., 2003.
 14. Qadimgi O`zbekistonda buddaviylik va buddaviy meros. –T., 2011.
 15. Egamberdieva N., Arxeologiya (metodik qo`llanma). –Tashkent, 2008.
 16. Xodjaniyozov G`. Qadimgi Xorazm mudofaa inshootlari. –T., 2007
 17. Тайны исчезнувших цивилизаций, М., «РИПОЛклассик», 2004.

Elektron ta'lim resurslari

1. www.pedagog.uz
2. www.Ziyonet.uz
3. www.history.ru
4. www.archaeology.ru
5. www.archaeology.com

ARXEOLOGIYA

fanidan

seminar mashg`ulotlar ishlanmasi

SEMINAR MASHG'ULOTLARI

Seminar mashg'uloti №1

1-mavzu. Tarixiy va arxeologik davrlashtirish reja

1. Arxeologiyani tarix fanini tarkibiy qismi sifatida shakllanishi va rivojlanishi. Arxeologik yodgorliklar va ularning turlari.
2. Arxeologik tadqiqot uslubiyati. Arxeologik madaniy qatlam. Arxeologik sana va davrlash.
3. O'zbekistonda arxeologiya fanining taraqqiyot bolqichlari.
4. Hozirgi bosqichda arxeologiya fani oldida turgan vazifalar va muammolar.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: Insert jadvali, dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim, munozara, o'z-o'zini nazorat.

I. Ma'ruza mavzusi ustidan ishlash:

Bu vazifa talabalarning matn ustida ishlari orqali bajariladi.

Insertjadvali

V	+	-	?

(talabalar)ning bilimlari baholanadi.

II. Guruhlarda ishlash:

Talabalar 5 guruhga bo'linadi. Ularni qo'llanma, adabiyotlar, matnlar bo'yicha mustaqil ishlari quyidagicha topshiriqlarni bajarish bilan mustahkamlanadi.

1-guruhga topshir:

Arxeologiya fani haqida ma'lumot bering.

2-guruhga topshiriq:

O'rta Osiyoda arxeologiya fani qachondan rivojlana boshlagan?

3-guruhga topshiriq:

Arxeologik tadqiqot usullarini aytib bering

4-guruhga topshiriq:

O'zbekistonda arxeologik tadqiqot ishlarini olib borishda qaysi muassasalar yetakchilik qiladi?

5-guruhga topshiriq:

Arxeologik davrlashtirish haqida ma'lumot bering.

III. Aqliy hujum:

Yangi mavzuni mustahkamlash maqsadida o'tkaziladi.

1. Arxeologiya fanining rivojlanish bosqichlarini sanab bering.
2. Rossiyada arxeologiya fanining rivojlanishida kimning roli katta bo'lgan?
3. O'zbekistondagi qo'shma ekspeditsiyalar haqida gapirib bering.

Seminar mashg'uloti № 2

2-mavzu. Paleolit davri yodgorliklari va uning o`rganilishi.

1. Paleolit davrining bosqichlari. Paleolit davri va uning o`rganilishi.
2. Kishilik tarixining Olduvay bosqichi. Ashel' davri.
3. Paleolit davri tosh qurollari. Kertma texnika
4. O`rta Osiyodagi eng qadimgi ajdodlar manzilgohi. Selungur va Ko`lbuloq yodgorliklari.
5. Must'e davrining noyob yodgorligi. Teshiktosh, Obirahmat g`or makoni, Xo`jakent manzilgohi, Omonqo`ton g`or makoni, Takalisoy g`ori, Qo`turbuloq makoni, Zirabuloq makoni, Go`rdara g`or makoni, Qopchig`ay ustaxonasi, Uchtut yodgorligi/
6. Diniy tasavvurlarning ilk ko`rinishi.
7. Yuqori paleolit davri odamlari hayotida yuz bergan buyuk o`zgarishlar va ibtidoiy jamoatchilik tarixining boshlanishi.
8. Yuqori paleolit davri yodgorliklari. Samarqand makoni, Siyobcha qarorgohi, Xo`jamazgil qarorgohi, Bo`zsuv.

Qo`llaniladigan ta`lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta`lim. Blits-so`rov, munozara, aqliy xujum, klaster, o`z-o`zini nazorat.*

Mustahkamlash uchun savollar

- Ilk paleolit davri qanday bosqichlarga bo`linadi?
- Nima uchun ilk paleolit davri xronologiyasida o`zgarishlar qilindi?
- Dastlabki qo`l cho`qimorlari qanday bo`lgan?
- Ashel` davrida ibtidoiy odamlar hayotida qanday o`zgarishlar sodir bo`ldi?
- Ilk paleolit davri yodgorliklari qaerlardan topilgan?
- Selungur makonini kimlar o`rgangan?
- Diniy tasavvurlarning ilk ko`rinishlari haqida nima bilasiz?
- Paleolit davri odamlari qanday mehnat qurollaridan foydalanganlar?
- So`nggi paleolit davrida qanday yodgorliklar bo`lgan.

Aqliy xujum ped.texnologiyasini o`tkazish uchun savollar:

- O`rta paleolit davrining o`ziga xos xususiyatlarini aniqlang?
- Tosh qurollarining ishlanish uslubi qanday bo`lgan?
- Nukleus nima?
- Teshiktosh yodgorligi topilmalarini kimlar o`rgangan?
- Obraxmatdan topilgan odam va Teshiktoshdan topilgan odam yashagan muhitni solishtiring?
- Ibtidoiy odamlar qanday g`orlarni o`zlashtirganlar?

Fikr yuriting

- kromanon odamyashagan.
- urug'chilik va matriarxat tuzumi boshlangan.
- diniy tasavvurlar, irqlar vujudgakelgan.
- qoyatosh suratlari, haykaltaroshlik paydo bo'lgan.
- Mehnatqurollariniishlashdaretushlashqo'llanilgan.
- Pichoqlarpaydo bo'lgan.
- Suyakdangarpun, igna, bigizishlaganlar
- O'rtaOsiyoda 30dan ortiqjoydanmakonlartopilgan.

Xulosa

- Paleolit 3 mln - 12 ming yilliklarni o'z ichiga oladi.
- O'zbekiston xududida ilk paleolit davri 2 mln-200 ming yillikgacha davom etgan.
- Ilk paleolit olduvay va ashel davrlariga bo'linadi.
- Ilk qo'l cho'qmori qayroqtoshdan yasalgan.
- Ashel davrida qo'l cho'qmori chaqmoqtoshdan yasalgan.
- Qo'l cho'qmori kertma texnika asosida ishlangan.
- Ilk paleolit davrida pitekantrop, zinjanthrop, sinantrop, ferganatrop odamlari yashaganlar.
- Er yuzida 4 muzlik davri – gints, mindel, riss, vyurm davrlari bo'lgan.

Seminar mashg'uloti №3

3-mavzu. Mezolit davri va uning o'rganilishi

1. Mezolit davrining bosqichlari. Azil, Tardenuaz Mezolit davrida tabiiy iqlim sharoiti.
2. Mezolit davrida yuz bergan buyuk kashfiyotlar. Mezolit davri mehnat qurollari. O'q-yoyning kashf etilishi, mikrolit qurollar.
3. Mezolit davri yodgorliklari xarakteristkasi. Ko'shilish, Obishir, Machay, Ayrtom yodgorligi.
4. Mezolit davrida tasviriy san'at. Qoya tosh suratlari va ularning diniy, ma'rifiy va ilk estetik tasavvurlar ob'ekti ekanligi.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: aqliy xujum, dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim.

Aqliy xujum ped.texnologiyasi savollari

- Mezolit davrida iqlimning o'zgarishi insonlar hayotiga qanday ta'sir ko'rsatdi?
- Mezolit so'zining ma'nosi nima?
- Qanday mehnat qurollari paydo bo'ldi?
- Nima uchun o'q-yoy kashf etildi?
- Ilk mezolit davri nayza qanday shaklda ishlangan?
- Mezolit davri yutuqlari nimalardan iborat?
- Mikrolit nimani anglatadi?
- Mezolit davri jahon arxeologiyasi nechta bosqichga bo'linadi?
- Mezolit davri O'zbekiston arxeologiyasida necha bosqichi aniqlangan?

- Qo‘shilishdan qanday mehnat qurollari topilgan?
- Ko‘shilish makonining o‘ziga xos tomonlarining tushuntirib bering?
- Farg‘onadan qanday makonlar topilgan?

Fikr yuriting

- Miloddan avvalgi 12 ming yillikdan 7 ming yillikkacha davom qiladi.
- O‘q-yoy ixtiro qilingan
- Baliqchilik vujudga kelgan
- Qayiqalar ixtiro qilingan
- Tosh bigiz paydo paydo bo‘lgan
- O‘zbekistonda mezolitning 3 bosqichi aniqlangan
- Mikrolit qurollari vujudga kelgan.
- Odamlar ko‘chmanchi hayot kechirganlar
- Qo‘shilish makoni Toshkent shaxridan topilgan.
- Obishir makoni Farg‘ona vodiysidan topilgan.
- Qo‘shilish makoni uchburchak shakldagi qurollar topilgan.
- Machay madaniyatidan qabr topilgan.

Seminar mashg‘uloti № 3

4-mavzu. Neolit davri va uning o‘rganilishi

1. Neolit davrining bosqichlari. Neolit davri va uning o‘ziga xos xususiyatlari. "Neolit inqilobi"- dehqonchilik va chorvachilik. Ishlab chiqaruvchi xo‘jalik.
2. Tosh qurollari va ularning ishlash texnikasi. silliqdash, pardozlash, arralash va parmalash. Makrolit qurollar. Mehnat qurollari va ularning turlari.
3. Neolit davri aholisi xo‘jaligi. Kulolchilik, to‘quvchilik, zargarlik.
4. O‘rta Osiyoda neolit davri jamoasi rivojlanishining 2 xil ko‘rinishi. Joytun madaniyati. Kaltaminor madaniyati.
5. Kaltaminor madaniyati yodgorliklarining bosqichlari. Hisor madaniyati, Daryolisoy yodgorliklari, Jonbos–4 makoni, Tolstov manzilgohini, Tumek–kichidjik qabrstoni, Darvozaqir I makoni, Sazag‘on madaniyati, Markaziy Farg‘ona neolit yodgorliklari.
6. Neolit davri qoyatosh suratlari va ularda ifoda etilgan estetik va diniy tasavvurlar.

Qo‘llaniladigan ta‘lim texnologiyalari: *Muammoli ta‘lim. aqliy xujum, Insert, munozara, o‘z-o‘zini nazorat*

Aqliy xujum ped.texnologiyasi uchun savollar:

- Kaltaminor madaniyati necha bosqichda rivojlangan?
- Neolit davri yutuqlari nimalardan iborat?
- Uchtutdagi neolit davri shaxtalari haqida ma‘lumot bering?
- Ishlab chiqaruvchi xo‘jalik va uning mohiyati nima?
- Joytun madaniyati qaysi xududda shakllangan

- . Qo‘shilish madaniyati qayerda joylashgan?
- Mezolit davrining asosiy xususiyatlarini ayting?
- 3. Obishir madaniyati haqida nima bilasiz?
- Machay madaniyatining o‘ziga xos tomonlari nimalardan iborat?

Fikr yuriting

- Miloddan avvalgi VI ming yillikdan IV ming yillikkacha davom qiladi.
- Dehqonchilik va chorvachilik vujudga kelgan.
- Kulolchilik, to‘quvchilik, zargarlik paydo bo‘lgan.
- Tosh qurollarini silliqlash, parmalash uslublari vujudga kelgan.
- Odamlar o‘troq hayot tarziga o‘tganlar.
- Ishlab chiqaruvchi xo‘jalikka o‘tilgan.
- Boltalar ixtiro qilingan
- Makrolit qurollar keng tarqalgan

Seminar mashg‘uloti №5

5-mavzu. Eneolit davri va uning o‘rganilishi

1. Mehnat qurollari ishlab chiqarishda metallning kashf etilishi va eneolit davrining boshlanishi. Misga ishlov berishning 4 bosqichi.
2. Ishlab chiqarishga asoslangan eneolit davri jamoalari xo‘jaligida inqilobiy o‘zgarishlar. Hunarmandchilik va uning tarmoqlari.
3. O‘rta Osiyoda eneolit davri yodgorliklari. Eneolit davri yodgorliklarining davrlashtirisheneolit davri yodgorliklari: Sarazm va Zamonbobo madaniyatlari.

Qo‘llaniladigan ta‘lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta‘lim, aqliy xujum, Insert, munozara, o‘z-o‘zini nazorat*

4. . Nomozgoh-1—ilk eneolit davriga, Nomozgoh-2— o‘rta eneolit davriga, Nomozgoh-3—so‘nggi eneolit davriga oid.

5. Zarafshon vohasida joylashgan I. Ma‘ruza mavzusi ustidan ishlash:

Bu vazifa talabalarning matn ustida ishlari orqali bajariladi.

Insertjadvali

V	+	-	?

(talabalar)ning bilimlari baholanadi.

Mavzuni mustahkamlash uchun savollar

- Nima uchun bu davr eneolit deb nomlandi?
- Ilk eneolit davriga xos xususiyatlarni aniqlang?
- O'rta eneolit davriga xos xususiyatlarni aniqlang?
- So'nggi eneolit davriga xos xususiyatlarni aniqlang?
- O'zbekistonning qaysi xududlaridan eneolit davri makonlari topilgan?
- Sarazm madaniyatida uylar qanday qurilgan?
- Nomozgoh madaniyatini kimlar o'rgangan?

Seminar mashg'uloti № 6

6-mavzu. Bronza davri va uning o'rganilishi

1. Bronzaning kashf etilishi. Birinchi yirik ijtimoiy mehnat taqsimoti.
2. Bronza davri xo'jaligining eng katta yutug'i bu dehqonchilik madaniyatining keng yoyilishi va uning chorvachilikdan ajralib chiqishidir.
3. Bronza davri va uning o'ziga xos xususiyatlari
4. O'rta Osiyoda bronza davri yodgorliklari va uning o'rganilishi.
5. O'rta Osiyoda dehqonchilik va xonaki chorvachilikning rivojlanishi. Sopollitepa va Jarqo'ton. Hunarmandchilik va uning tarmoqlari.
6. Tozabog'yob, Qayroqqum va Suvyorgan madaniyatlari va ularning kelib chiqish.
7. Andronova madaniyati.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yodoshuv, muammoli ta'lim. aqliy xujum, Insert, munozara, o'z-o'zini nazorat*

Charxpalak texnologiyasi.

Maqsad: talabalarni dars jarayonida mantiqiy fikrlash, o'z fikrlarini mustaqil ravishda bayon eta olish, o'zlarini baholash xamda yakka va guruhlarda ishlashga, boshqalar fikriga xurmat bilan qarashga, ko'p fikrlardan kerakligini tanlab olishga o'rgatish.

O'tkazish texnologiyasi:

1. Talabalar (sharoitga qarab) guruhlariga ajratiladi.
2. O'qituvchi mashg'ulotni o'tkazish qoidalarini tanishtiradi.
21. Tarqatma materiallar guruh a'zolariga tarqatiladi.
22. Dastlab guruh a'zolari yakka tartibda berilgan vazifani ishlab chiqishadi va tarqatma materialning o'ng tomoniga o'z belgisini yoki ismi familiyasini yozadi. Talaba to'g'ri deb bilgan javobini + belgisi bilan ruchkada belgilab chiqadi. 10 minut ajratiladi.
23. Bajarilgan vazifa boshqa guruh a'zolari bilan almashtiriladi. Ular ham tarqatma materialning chap tomoniga o'zining belgisi yoki ismini yozib, noto'g'ri deb bilgan javoblarni x belgisi bilan to'g'ri javobini belgilaydilar. Unga 5 minut ajratiladi.
24. Tuzatilgan, o'zgartirilgan materiallarni yana bir marta guruhlar boyicha almashtirish mumkin.(guruhlar soniga qarab)

25. Oxirgi almashishdan so'ng har bir guruh a'zosi o'zlari ilk bor to'latgan materialni tanlab oladilar va unda belgilangan javoblar taqqoslanadi va taxlil qilidilar.

26. O'qituvchi tarqatma materialda berilgan to'g'ri javobni o'qiydi va talabalar ularni o'z javoblari bilan solishtirib boradilar.

27. Xar bir talaba to'g'ri javob bilan belgilangan javoblar o'rtasidagi farqni aniqlab, to'plagan balini xisoblab, o'zini o'zi baholaydi.

28. Talabalarning baholari sinf jurnaligi qayd qilinadi va mashg'ulot to'g'risida o'qituvchi o'z fikr va mulohazalarini bildiradi.

Ibtidoiy davr xususiyatlarini aniqlang.

(Charxpalak texnologiyasi.)

№	Davr xususiyatlari	Paleolit	mezolit	neolit	eneolit
1	Dehqonchilik vujudga kelgan				
2	O'q-yoy ixtiro qilingan				
3	Muzlik davri hukmron bo'lgan				
4	Sun'iy olov ixtiro qilingan				
5	Sopol ixtiro qilingan				
6	Odamlar g'orlarda yashagan				
7	Chorvachilik vujudga kelgan				
8	Odamlar ko'chmanchi hayot kechirishgan				
9	Neandertal` odam yashagan				
10	Ijtimoiy tengsizlik vujudga kelgan				
11	Mikrolit qurollar ishlab chaqarilgan				
12	Sug'orma dehqonchilik vujudga kelgan				
13	Bug'ular ovlangan				
14	Ilk shaxarlar vujudga kelgan				
15	Mis ixtiro qilingan				
16	Makrolit qurollar ishlangan				
17	Nukleuslar ishlangan				
18	Mustaxkamlangan qishloqlar v/k				
19	Patriarxat davri boshlangan				
20	Qoya tosh suratlar ko'p ishlangan				

9-12 to'g'ri javob "qoniqarli"

13-16 to'g'ri javob "yaxshi"

17-20 to'g'ri javob "a'lo"

Mustahkamlash uchun savollar

15. Bronzatarkibi qanday bo'lgan?
16. Bronzadan qanday qurollar ishlab chiqarilgan?
17. Sopolli madaniyati nechta bosqichda rivojlangan?
18. Sopollitepa manzilgohida uylar qanday shaklda bo'lgan?
19. Jarqo'ton yodgorligini kim o'rgangan?
20. Sopolli madaniyati qaysi davrga oid?

Seminar mashg'uloti №7

7-mavzu. Songgi bronza va ilk temir davri yodgorliklari

1. So'ngi bronza va ilk temir davrining o'ziga xos xususiyatlari
2. So'nggi bronza va ilk temir davriga kelib O'zbekistonning barcha hududlarida o'troq dehqonchilik madaniyati shakllanishi.
3. So'ngi bronza va ilk temir davri yodgorliklari va ularning o'rganilishi.
4. Amudaryoning quyi oqimida dehqonchilik madaniyatlari markazlari shakllandi. Qadimgi Xorazmda Amirabod madaniyati.
5. Temirning kashf etilishi va jahon madaniyatini rivojlanishidagi ahamiyati.
6. Dam berish usuli. bosqonli qo'ra. Dehqonchilikdan hunarmandchilik ajralib chiqdi.
7. Qadimgi Farg'onada Chust madaniyati: Dehqonchilik, chorvachilik va xunarmandchilik turlari. Chust madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari.
8. Toshkent vohasida Burgulyuk madaniyati. Elatan madaniyati.
9. O'zbekistonning ilk temir davri yodgorliklari.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim, aqliy xujum, Insert, munozara, o'z-o'zini nazorat*

FSMU texnologiyasi

Jadvalni to'ldiring

Savol	Nima sababdan temir davrida iqtisodiy, siyosiy rivojlanish kuzatildi?
(F) Fikringizni bayoneting	
(S) Fikringiz bayoniga sabab ko'rsating	
(M) Ko'rsatgan sababingizni isbotlovchi dalil keltiring	
(U) Fikringizni umumlashtiring	

Mustahkamlash uchun savollar

1. Nima sababdan temirni ilohiylashtirganlar?
2. Xo'jalikda temir buyumlarining asosiy o'rin egallashi sabablarini aniqlang?
3. Ikkinchi mehnat taqsimoti jamiyatda qanday o'zgarishlarga olib keldi?

4. So'nggi bronza davri yodgorliklarini sanang?
5. Kuchuktepa yodgorligi necha bosqichda rivojlangan?
6. Skiflar to'g'risida qae'larda ma'lumotlar saqlanib qolgan?
7. Skiflar nimaga e'tiqod qilishgan?
8. Mozor-qo'rg'onlarni qaysi halqlarda bo'lgan?
9. Rossiya xududida qanday yodgorliklar bo'lgan?
10. Sayan va Oltoy yodgorliklari qae'dan topilgan?

Fikr yuriting

- Dehqonchilikdan hunarmandchilik ajralgan.
- Dastlab temirdan zeb-ziynat buyumlari yasalgan.
- O'rta Osiyo temir buyumlari mil.avv.VIII asrdan tarqalgan.
- Temir rudasi tabiatda keng tarqalgan.
- Dam berish usuli yordamida rudadan temir ajratib olingan.
- Egov, skanja, kalit va qulflar paydo bo'lgan.
- Po'lat sof temirga ko'ra mustahkam bo'lgan.
- Kuchuktepa Surxondaryo viloyatida joylashgan.
- Sangirtepa Qashqadaryo viloyatida joylashgan.
- Amirobod madaniyati quyi Amudaryo xududidavujudga kelgan.
- Burg'uluq madaniyati Ohangaron daryosi xududlaridan topilgan.
- Chust va Elatan madaniyatlari Farg'ona viloyati xududlarida shakllangan.

Seminar mashg'uloti №8

8-mavzu. Qadimgi davr madaniyati va uning o'rganilishi

1. Qadimgi davr madaniyatining o'ziga xos xususiyatlari.
2. Greciya va Rim madaniyatining jahon madaniy taraqqiyotiga ta'siri.
3. O'rta Osiyoning arxaik davr arxeologik yodgorliklari.
4. Qadimgi Xorazm hududidan Ko'zaliqir, Qal'aliqir, Oybuyirqal'a va Dingilji qo'rg'onlari topib o'rganilgan.
5. Arxaik davrda Surxondaryo hududidan Bandixon, Qiziltepa, Kuchuktepa, Qashqadaryo hududidan Daratepa, erqo'rg'on, Uzunqir yodgorliklari o'rganilishi.
6. O'rta Osiyoda Ellinizm. Antik davr shahar va qishloqlari. Shahar me'morchiligi. Hunarmandchilik taraqqiyotining o'ziga xos xususiyatlari.
7. San'at, diniy e'tiqodlar va ularning aholi turmush tarzida aks etishi.
8. Skif va saklar madaniyati

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim, aqliy xujum.*

I. Ma'ruza mavzusi ustidan ishlash:

Bu vazifa talabalarning matn ustida ishlari orqali bajariladi.

Insert jadvali

V	+	-	?
----------	----------	----------	----------

Aqliy hujum ped.texnologiyasi uchun savollar:

1. Mehnat taqsimoti deganda nimani tushunasiz?
2. Insonlar nima uchun temirni muqaddas deb sanashgan?
3. O'rta Osiyoda temir qachon paydo bo'lagan?
4. Dam berish usuli nima?
5. Shahar qanday tashqi belgilariga ega?

Fikr yuriting

- Mil.avv. VI- mil. IV asrgacha davom etgan.
- Yunoniston va Rimda klassik qulchilik rivojlangan.
- O'rta Osiyoda uy qulchiligi shakllangan.
- Tangalar Lidiyada paydo bo'lgan.
- Qo'l va suv tegirmoni ixtiro qilingan.
- Ilk qog'ozlar pergament va patirus bo'lgan.
- Hozirgi kitoblar Rimda paydo bo'lgan.
- TSirkul Ikki daryo oralig'ida kashf etilgan.
- Italiyada deraza oynalari ixtiro qilingan.

Seminar mashg'uloti № 9

9-mavzu. O'rta asrlar davri xususiyatlari va yodgorliklari

Reje

1. Ilk o'rta asrlar davrida yuz bergan ijtimoiy, iqtisodiy, siyosiy va madaniy o'zgarishlarning arxeologik yodgorliklarda aks etishi. Ko'shklar.
2. Ilk o'rta asrlarda hunarmandchilik: kulolchilik va shishasozlik, to'qimachilik, metallsozlik, zargarlik, duradgorlik.
3. Ilk o'rta asr shaharlari. Mingo'rik, Shoxruxiya, Chilonzor Oqtepasi, Yunusobod Oqtepasi, Varaxsha, Panjikent.
4. Rivojlangan o'rta asrlar davri shaharlarining shakllanishi va rivojlanishi.
5. Islom dinining shahar me'morchiligiga ta'siri. masjidlar, minoralar, maqbara, karvon saroy, sardoba, xonaqoh va boshqalar.
6. Hunarmandchilik va kulolchilikda yangi izlanishlar.
7. Rivojlangan o'rta asr yodgorliklari. Ismoil Somoniy maqbarasini. Arab-ota maqbarasi. Jarqo'ton minorasi. Vobkent minorasi. Raboti Malik kavon saroyi.
8. Temuriylar davrida madaniy taraqqiyot. Shaharsozlik va hunarmandchilik. Ko'ksaroy, Bo'stonsaroy. Oq saroy. Ulug'bek rasadxonasi. Bibixonim masjidi. Shohi Zinda.

Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim, aqliy xujum, Insert, munozara, o'z-o'zini nazorat.*

Aqliy hujum ped.texnologiyasi uchun savollar

- Pishiq g'ishtdan qachondan foydalana boshlangan?
- Sardoba nima?
- O'rta asrlarda Rossiyada qanday madaniy yodgorliklar saqlanib qolgan?
- Monumetal tasviriy san'at deganda nimani tushunasiz?
- Ilk o'rta asrlarda haykaltaroshlikning taraqqiy etishini misollar bilan tushuntiring?
- Ko'shklar nima?
- Ilk o'rta asrlarda Xorazmda shahar madaniyatining o'ziga xos tomonlarini ko'rsatib bering?
- Koroplatika nima?

Fikr yuriting

- X asrdan pishiq g'isht qurilishda ishlatila boshlangan.
- Pishiq g'ishtdan ishlangan dastlabki imorat Ismoil Somoniy maqbarasidir.
- XII asrdan sirlangan koshin va mayolika ishlatish usuli kashf etilgan.
- Arab ota maqbarasida ilk marta peshoq qurilgan.
- Maqbaralardagi chodirsimon gumbazlar "gumbazi turkistoni" nomini olgan.
- Masjidlar turar joylar tarzida qurilgan.
- Minoralar masjidlar yonida qurilib, ularda azon aytilgan.
- Sardobalar suv yig'adigan inshootdir.
- Amir Temur davrida ark-shahri darun, shaxriston-hisor deyilgan.
- Samarqand xududida 73 ta me'moriy yodgorlik saqlanib qolgan

"Bumerang" texnologiyasi

Maqsadi: O'quv jarayonida talabalarga tarqatilgan materiallarni ular tomonidan yakka va guruh holatida o'zlashtirib olishlari hamda suhbat munozara va turli savollar orqali tarqatma materiallar, undagi matnlarni qay darajada o'zlashtirilganligini nazorat qilish va baholash. Ushbu texnologiya bir necha bosqichda o'tkaziladi.

1. Talabalar kichik guruhlariga bo'lib olinadi.
2. Mashg'ulotning maqsadi va tartibi tanishtiriladi.
3. Talabalarga mustaqil o'rganish uchun mavzu boyicha matnlar tarqatiladi.
4. Talabalarga berilgan matnlar yakka tartibda mustaqil ravishda o'rganiladi. 15 minut vaqt ajratiladi.
5. Har bir guruh a'zolaridan yangi guruh tashkil etiladi.
6. Yangi guruh a'zolarining har biri guruh ichida navbati bilan mustaqil o'rgangan matnlari bilan axborot almashadilar, ya'ni bir-birlariga so'zlab beradilar va matnni o'zlashtirib olishlariga erishilari lozim. 10 minut ajratiladi.
7. Berilgan ma'lumotlarni o'zlashtirganlik darajasini aniqlash uchun guruh ichida ichki nazorat o'tkaziladi, ya'ni bir-birlar bilan savol javob qiladilar. 5 minut ajratiladi.

8. Yangi guruh a'zolari avvalgi holatdagi guruhlarga qaytadi.
9. Talabalarning ballarini hisoblab borish uchun har bir guruhda "guruh hisobchisi" tayinlanadi.
10. Guruhlar o'rtasida matnlarni qay darajada o'zlashtirganliklarini aniqlash uchun og'zaki savol-javoblar o'tkaziladi.
11. Savollarga berilgan javoblar asosida guruhlarining to'plagan umumiy bali aniqlanadi.
12. Har bir guruh a'zolari tomonidan guruhdagi matnning mazmunini hayotga bog'lagan holda bitta savol tuziladi.
13. Guruhlar tomonidan tayyorlangan savollarni bir-biriga berishlari lozim va unga ham belgilangan bal beriladi.
14. Guruh a'zolari tomonidan to'plagan umumiy ballar yig'indisi aniqlanib, guruh a'zolari o'rtasida teng bo'linadi.
15. Talabalarning to'plagan ballari guruh jurnaliga qayd qilinib, o'qituvchi mashg'ulot yuzasidan o'z fikr-mulohazalarini bildiradi.

ADABIYOTLAR RO'YHATI

5. Kabirov J., Sagdullaev A. O'rta Osiyo arxeologiyasi. –Toshkent, 1990.
6. Sagdullaev A. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. –T., 2004.
7. Egamberdieva N. Arxeologiya. –T., 2011
8. Eshov B., Qadimgi O'rta Osiyo shaharlari tarixi. –T., 2006.
18. Jobborov I. Antik madaniyat va ma'naviyat xazinasi. –T., 1999.
19. Drevnie tsivilizatsii. M., 1989.
20. Bo'riev O., Manbalarda Shaxrisabz tavsifi. —Qarshi, 2004.
21. Maxmudov Q. Qadimgi Turkiston. –T., 2011.
22. Martinov A.I. Sher Ya.A. «Metody arxeologicheskogo issledovaniya», M., «Visshaya shkola», 2002.
23. Malinichev G. «Arxeologiya po sledam legendi i mifov», M., «Veche», 2006.
24. Muxammadjonov A. Qadimgi Buxoro. –T., 1991.
25. Mukminova R.G., Filonovich M.I. Tashkent na perekrestke istorii. –T.,
26. Nurmuxamedov H., Xabibullaev N., Toshkentning qadimiy davrvozalari. –T., 1999.
27. Pidaev Sh.R. Qadimiy Termiz. —Tashkent, 2001.
28. Qayumov A., Akademik Axmadali Asqarov. –T., 2003.
29. Qadimgi O'zbekistonda buddaviylik va buddaviy meros. –T., 2011.
30. Egamberdieva N., Arxeologiya (metodik qo'llanma). –Tashkent, 2008.
31. Xodjaniyozov G'. Qadimgi Xorazm mudofaa inshootlari. –T., 2007
32. Тайны исчезнувших цивилизаций, М., «РИПОЛклассик», 2004.

AMALIY MASHG'ULOTLARI MAVZULARI.

Rossiya arxeologiyasi

Rossiya arxeologiyasining o'rganilishi. Rossiya arxeologiyasining o'ziga xos xususiyatlari. Rossiyaning arxeologik yodgorliklari. Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim, aqliy xujum, Insert, munozara, o'z-o'zini nazorat*

Evropa arxeologiyasi.

Evropa arxeologiyasining o'rganilishi. Evropa arxeologiyasining o'ziga xos xususiyatlari. Evropa ning arxeologik yodgorliklari. Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim, aqliy xujum, Insert, munozara, o'z-o'zini nazorat*

Amerika arxeologiyasi

Amerika arxeologiyasining o'rganilishi. Amerika arxeologiyasining o'ziga xos xususiyatlari. Amerikaning arxeologik yodgorliklari. Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim, aqliy xujum, Insert, munozara, o'z-o'zini nazorat*

Afrika arxeologiyasi.

Afrika arxeologiyasining o'rganilishi. Afrika arxeologiyasining o'ziga xos xususiyatlari. Afrikaning arxeologik yodgorliklari. Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim, aqliy xujum, Insert, munozara, o'z-o'zini nazorat*

Sharqiy va janubiy Osiyo arxeologiyasi.

Sharqiy va janubiy Osiyo arxeologiyasining o'rganilishi. Sharqiy va janubiy Osiyo arxeologiyasining o'ziga xos xususiyatlari. Sharqiy va janubiy Osiyoning arxeologik yodgorliklari. Qo'llaniladigan ta'lim texnologiyalari: *dialogik yondoshuv, muammoli ta'lim, aqliy xujum, Insert, munozara, o'z-o'zini nazorat*

Amaliy mashg'ulotlari mavzulari, maqsadi va ularga ajratilgan soat.

№	Amaliy mashg'ulotlari mavzulari	soat
1	Rossiya arxeologiyasi	1
2	Evropa arxeologiyasi.	1
3	Amerika arxeologiyasi	1
4	Afrika arxeologiyasi.	1
5	Sharqiy va janubiy Osiyo arxeologiyasi.	2
	Jami	6

Foydalaniladigan asosiy darslik va o`quv qo`llanmalar ro`yxati.

ASOSIY ADABIYOTLAR RO`YHATI

9. Kabirov J., Sagdullaev A. O`rta Osiyo arxeologiyasi. –Toshkent, 1990.
10. Sagdullaev A. Qadimgi O`rta Osiyo tarixi. -T., 2004.
11. Egamberdieva N. Arxeologiya . –T., 2011
12. Eshov B., Qadimgi O`rta Osiyo shaharlari tarixi. –T., 2006.

QO`SHIMCHA ADABIYOTLAR RO`YHATI

33. Akademik A. Asqarovning ilmiy ijodi va pedagogik faoliyati. –T., 2003
34. Asqarov A. Eng qadimiy shahar. —Toshkent, 2001.
35. Allaberganov N., Qadimiy mudofaa qo`rg`onlari. –T., 2006.
36. Galerina G.A., Dobrova e.V. «Populyarnaya istoriya arxeologii», M., «Veche», 2002.
37. Jobborov I. Antik madaniyat va ma`naviyat xazinasini. –T., 1999.
38. Drevnie tsivilizatsii. M., 1989.
39. Bo`riev O., Manbalarda Shaxrisabz tavsifi. —Qarshi, 2004.
40. Maxmudov Q. Qadimgi Turkiston. –T., 2011.
41. Martinov A.I. Sher Ya.A. «Metody arxeologicheskogo issledovaniya», M., «Visshaya shkola», 2002.
42. Malinichev G. «Arxeologiya po sledam legendi i mifov», M., «Veche», 2006.
43. Muxammadjonov A. Qadimgi Buxoro. –T., 1991.
44. Mukminova R.G., Filonovich M.I. Tashkent na perekrestke istorii. –T.,
45. Nurmuxamedov H., Xabibullaev N., Toshkentning qadimiy davrvozalari.-T., 1999.
46. Pidaev Sh.R. Qadimiy Termiz. —Tashkent, 2001.
47. Qayumov A., Akademik Axmadali Asqarov.-T., 2003.
48. Qadimgi O`zbekistonda buddaviylik va buddaviy meros. –T., 2011.
49. Egamberdieva N., Arxeologiya (metodik qo`llanma). –Tashkent, 2008.
50. Xodjaniyozov G`. Qadimgi Xorazm mudofaa inshootlari. –T., 2007
51. Тайны исчезнувших цивилизаций, M., «RIPOLklassik», 2004.

Elektron ta`lim resurslari

6. www.pedagog.uz
7. www.Ziyonet.uz
8. www.history.ru
9. www.archaeology.ru
10. www.archaeology.com

MUSTAQIL ISH

Darslik va o`quv qo`llanmalarining (ularning to`la ta`minlanganligi taqdirda) boblari va mavzularini o`rganish. Tarqatma materiallar bo`yicha ma`ruza qismlarini o`zlashtirish. O`qitish va nazorat qilishning avtomatlashtirilgan tizimlari bilan ishlash. Fanning boblari va mavzulari ustida ishlash.

O`zbekiston tarixi fanidan nazariy va amaliy mashg`ulotlar o`tish davomida talabalarni ijodiy jarayonga yo`naltirish, ularni tahlil qilish, mustaqil ishlashga o`rgatish, mashqlar bajarish. Malakaviy amaliyotni o`tish chog`ida yangi texnika, jihozlar, keng ko`lamli ilmiy ish olib borishga qulay jarayonlar va texnologiyalarni o`rganish. Talabalarning ilmiy-tadqiqot ishlarini bajarish bilan bog`liq holda fanning muayyan boblari va mavzularini chuqur o`rganish.

Talabalar auditoriya mashg`ulotlarida professor-o`qituvchilarning ma`ruzasini tinglaydilar, misol va masalalar echadilar. Auditoriyadan tashqarida talaba darslarga tayyorlanadi, adabiyotlarni konspekt qiladi, uy vazifa sifatida berilgan misol va masalalarni echadi. Uyga vazifalarni bajarish, qo`shimcha darslik va adabiyotlardan yangi bilimlarni mustaqil o`rganish, kerakli ma`lumotlarni izlash va ularni topish yo`llarini aniqlash, internet tarmoqlaridan foydalanib ma`lumotlar to`plash va ilmiy izlanishlar olib borish, ilmiy to`garak doirasida yoki mustaqil ravishda ilmiy manbalardan foydalanib ilmiy maqola va ma`ruzalar tayyorlash kabilar talabalarning darsda olgan bilimlarini chuqurlashtiradi, ularning mustaqil fikrlash va ijodiy qobiliyatini rivojlantiradi. Shuning uchun ham mustaqil ta`limsiz o`quv faoliyati samarali bo`lishi mumkin emas.

Uy vazifalarini tekshirish va baholash amaliy mashg`ulot olib boruvchi o`qituvchi tomonidan, konspektlarni va mavzuni o`zlashtirish darajasini tekshirish va baholash esa ma`ruza darslarini olib boruvchi o`qituvchi tomonidan har darsda amalga oshiriladi.

Talabalar mustaqil ta'limining mazmuni va hajmi

№	Mustaqil ta'lim mavzulari	Berilgan topshiriqlar	Hajmi (soatda)
1	Arxeologik tadqiqot uslubiyati	Suhbat	1
2	Arxeologik ekspeditsiyasi va uning faoliyati	Boyonat qilish	1
3	Ibtidoiy diniy e'tiqodning arxeologik manbalardagi izlari	Suhbat	1
4	Arxeologik madaniy qatlam	Suhbat	1
5	Davrlashtirish masalalari	Boyonat qilish	2
6	Hozirgi bosqishta arxeologiya fani oldida turgan vazifalar va muoammolar	Boyonat qilish	2
7	Qoya tosh suratlarining ishlanish uslublari.	Boyonat qilish	2
8	Teshiktosh yodgorligi	Suhbat	2
9	Mezolit davri yodgorliklari.	Suhbat	2
10	Neolit davri yodgorliklari	Boyonat qilish	2
11	Eneolit davri	Boyonat qilish	2
12	Bronza davri yodgorliklari.	Suhbat	2
13	So'nggi bronza davri yodgorliklari.	Suhbat	2
14	Ilk temir davri yodgorliklari.	Boyonat qilish	2
15	O'zbekiston xududidagi ilk shaharlar.	Suhbat	2
16	Qadimgi Misr madaniyati	Boyonat qilish	2
17	Qadimgi Mesopotomiya madaniyati	Boyonat qilish	2
18	Qadimgi Hind madaniyati	Boyonat qilish	2
19	Qadimgi Grek madaniyati	Boyonat qilish	2
20	Qadimgi Rim madaniyati	Boyonat qilish	2
	Jami		36

Foydalaniladigan asosiy darslik va o'quv qo'llanmalar ro'yxati.

ASOSIY ADABIYOTLAR RO'YHATI

1. Sagdullayev A. Qadimgi O'rta Osiyo tarixi. -T.: 2004.
2. Egamberdieva N., Arxeologiya (o'quv qo'llanma). - T.: "Fan va texnologiya" 2011.
3. Ashirov A., Atadjanov Sh. Etnologiya (O'quv qo'llanma). - Toshkent: iqtisod-moliya, 2008.

QO'SHIMCHA ADABIYOTLAR RO'YHATI

15. Anorboyev A. Islomov O'. Matboboyev B. O'zbekiston tarixida qadimgi Farg'ona. — T.: "Fan", 2000.
17. Asqarov A. Eng qadimiy shahar. — T.: "Fan", 2001.
18. Asqarov A. O'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixining ba'zi bir nazariy va ilmiy metodologik asoslari //O'zbekiston tarixi. 2002. № 4. - B. 54-60.
19. Asqarov A.A. O'zbek xalqi etnogenezi va etnik tarixining ba'zi bir nazariy va ilmiy metodologik asoslari //O'zbekiston tarixi 2002. № 4.
20. Boriyev O., Shoyardonov I., Nasriddinov Q. O'zbek oilasi tarixi. - T.: O'qituvchi, 1995. -128 b.
21. Doniyorov A., Ashirov A., Boriyev O. Markaziy Osiyo xalqlari etnografiyasi, etnogenezi va etnik tarixi. Toshkent, "Yangi nashr", 2011.
22. Durbin J. Worlds Together, Worlds Apart. A History of the World from the Beginnings of Humankind to the Present. W. W. Norton & Company, Inc, New York, 2011.
23. Egamberdieva N. Arxeologiya (metodik qo'llanma). -T.: "Universitet", 2008.
25. Etnologiya á Ushevnix dlya visshix uchevnyx zavedeniy - M., 2000.
26. Malineshev G. "Arxeologiya po sledam legend i mifov" M.: Veshe, 2006.
27. Orayliq Aziyada da'sturiy ha'm zamanago'y etnomadeniy protseslar. 1-bo'lim. - T., 2005.

Internet saytlari

1. www.tdpu.uz
2. www.pedagog.uz
3. www.Zivonet.uz
4. www.edu.uz

GLOSSARIY

Ingliz	Rus	O'zbek	Izohi
Archeology	Археология	“Arxeologiya”-	“arxayos”-qadimgi, “logos”-fan soʻzlaridan tarkib topgan boʻlib, qadimiyat haqidagi fandır. Arxeologiya tarixda kishilik jamiyatining uzoq oʻtmishi bilan bogʻliq moddiy madaniyat yodgorliklarini oʻrganuvchi fandır.
Archaeological monuments	Археологические памятники	Arxeologik yodgorliklar	- uzoq oʻtmishda odamlar faoliyatining xosilasi, ular ibtidoiy makonlar, qishloq vashahar harobalari, qoyatosh rasmlari, istehkomlar, ibodatxonalar, qadimgi sugʻorish inshootlaridan iborat.
Artefact	Артефакт	“Artefakt”	odamlar tomonidan yaratilgan moddiy madaniyat obʻektlari, yaʼni turli mehnat, ov va jangovor qurollar, sopol buyumlar, turli hunarmandchilik va zargarlik buyumlari, tangalar, uy-joy qoldiqlari, qalʼa, qasr va qoʻrgʻonlarning harobalari, qadimiy dalalar, ariq va kanallarning izlari, mozar-qoʻrgʻonlar va boshqalar.
Arxantrop	Архантроп	Arxantrop	Paleolit davrining urugʻ- jamoachilik bosqichiga qadaryashaboʻtgan odam ajdodlari, yaʼni ularning suyak qoldiqlari
Occupational layer	Культурный слой	Madaniy qatlam	—insonlarning xoʻjalik faoliyati izlarisqatlanib qolgan tuproq qatlami. Madaniy qatlamlar maʼlum bir joyda odamlarning qancha vaqtyashaganligi bilan bogʻliq xolda bittayoki bir nechta va qalinligi ham bir nechta santimetrdan 30—35 metrgacha boʻlishi mumkin.
Shurf	Шурф	Shurf	nemischa soʻz boʻlib, oʻzbek tilida “qaziyman” degan maʼnoni bildiradi. Shurf solish degan yodgorliklardagi dastlabki qazish ishlari tushunilib, madaniy qatlamni aniqlash yodgorliklar haqida dastlabki maʼlumotlarni olishdir.

Plyuvia	Плювия	Plyuvia	lotincha soʻzdan olingan boʻlib “plyuvia”—yomgʻir degan maʼnoni beradi. Ashel davri oxirida tropik oʻlkalarda boshlangan yomgʻirlar davri
Mezolit	Мезолит	Mezolit	soʻzi yunoncha “mezos”—oʻrta, “litos”—tosh soʻzlaridan kelib chiqqan boʻlib, miloddan avvalgi 12 ming yillikdan 7 ming yillikgacha davom etgan
Petroglif	Петроглиф	Petroglif	urib—oyib, chizishusulibilanishlaganqoyatoshrasmlari
Neolit	Неолит	Neolit	yunoncha “neo”—yangi, “litos”—tosh, yaʼniyangitoshdavrideganmaʼnoniberadi. Budavruzoqdavometgantoshdavrineyaku nlovchibosqichiboʻlganligiuchunshunombi lan atalgan. Butushunchanifanga ingliz arxeologiLebbok 1865 yildakiritgan.
Neolitsk yrevoluti on	Неолитическая революция	Neolit davri inqlobi	dehqonchilik vachorvachilikning vujudga kelishi. Koʻpchilik olimlar bu kashfiyotning insonlar hayotidagi ahamiyatini inobatgaolib, neolit davri inqilobi deb baho beradilar
Zhejtuns kyculture	Джейтунская культура	Joytun madaniyat i	OʻrtaOsiyoning janubiy—gʻarbiy hududidailk dehqonchilik bilan shugʻullangan qabilalar yodgorligidir. Uning izlari faqat Turkmanistonning janubiy—gʻarbiy hududlaridan topilgan. Olimlar uni miloddan avvalgi VI ming yilliklar oxiri V ming yilliklar boshlarigaoid deb hisoblashadi.
Gissarsk yculture	Гиссарская культура	Hisor madaniyat i	togʻli mintaqalardayashab, asosan hayvon ovchiligi bilan shugʻullagan qabilalar madaniyatidir. U Tojikistonning togʻli mintaqalarida keng tarqalgan. Ularning izlari 300 dan ortiq joydan topilgan. Bu madaniyatgaoid dastlabki yodgorlik Dushanbeshahri yaqinidagi Hisor vodiysidan topilganligi sababli Hisor madaniyati nomini olgan
Eneolit	Энеолит	Eneolit	lotincha “acneus”—mis vayunoncha “litos”—tosh soʻzlaridan olingan boʻlib, mis—tosh davri maʼnoni anglatadi. Eneolit miloddan avvalgi IV—III ming yilliklarni oʻz ichigaoladi. Koʻpgina

			hududlarda neolit davri jamoalari bilan bir vaqtda hukmron bo'lgan.
Sarazms kyculture	Саразмска я культура	Sarazm madaniyat i	eneolit davrining noyobyodgorligi hisoblanadi. Hozirgi Sarazm qishlog'i Zarafshon vohasining yuqori qismida O'zbekiston bilan Tojikistonning chegara hududida joylashgan. U yerda 1977 yildan beri Tojikistonlik arxeolog Abdulla Isaqov tadqiqot ishlari olib boradi. Keyinchalik bu yerda francuz va amerikalik olimlar ham hamkorlikda tadqiqot ishlari olib bordilar.
Tigel	Тигель	Tigel	bronzayeritiladigan maxsus qalinsopolidish.sopolqoshiqlar orqalitoshva sopoldanyasalgan qoliplarga solingan. Bronza qoliplargayopishibqolmasligi uchun qoliplarga mumiyosurtilgan va bronza qolipdan oson ajralgan.
Sapallins kyculture	Сапаллинс кая культура	Sopollima daniyati	O'zbekistonning janubiy hududlarida, ya'ni Surxondaryo viloyati hududlarida ilk bronza davridayoq shakllangan qadimgidehqonchilik madaniyati. Sopolli madaniyati 5taxronologik bosqichga bo'linadi. O'zbekiston arxeologlarining keyingi yillarda olib borgan tadqiqotlari natijasida Sopollitepa madaniyatining xronologik sanasini ancha aniqlashtirdilar, ya'ni radiokarbon analizi va madaniyatlararo tarqalgan ashyolar tahlili yordamida 300–400 yilga qadimiylashtirdilar.
Kenataf	Кенотаф	Kenataf	ba'zi mozorlarga bedarak yo'qolgan jamoaa'zosining ruhi ko'milgan. Bunday qabrlarga odatda odam haykalchasi yoki qoy va echki bolasi ko'milgan
Zamanba binskycu lture	Заманбаби нская культура	Zamonbo bo madaniyat i	Zarafshon daryosining quyi havzasida topilgan chorvachilik va motiga dehqonchiligi bilan shug'ullangan qabilalarning yodgorligi hisoblanadi. U Buxoro viloyati Qorako'l tumanining cho'l zonasidagi Zamonbobo ko'li bo'yida joylashgan.

Riton	Ритан	Riton	diniyva dunyoviy marosimlarda qo'llaniladigan mayqadahi
Barrowo fIssik	Некрополь Иссик	Issiq mozor qo'rg'oni	Issiq mozor qo'rg'oni Olma-Otashahridan 50 km sharqdagi Issiqdaryoning chap sohilidan topilgan. Uni 1972 yilda A.K. Akishev o'rgangan. Bu qo'rg'onda saklarning kiyim – kechaklari, oyoq kiyimlari va qurollari nihoyatdayaxshi saqlangan. Bu topilmalar orqali olimlar saklarning bayramlarda kiyadigan kiyim tasvirini to'liq tiklaganlar. Ularning qalpog'i, koylagi va oyoq kiyimlari oltin qadama bezaklar bilan bezatilgan. Bu yerdan 4 mingdan ortiq oltin buyumlar topilgan. .
Galshtats kyculture	Гальштадтская культура	Galshtat madaniyati	Slovakiya va Germaniya hududlarida keng tarqalgan. 1846 yilda Gal'shtat shaxri (Janubi-G'arbiy Avstriya) yaqinidan topilgani uchun shu nomni olgan. Bu madaniyatni yaratganlar illiriy va kel't qabilalari bo'lgan.
Mill	Мельница	Qo'ltagirmoni	- Italiyada ixtiro qilingan. Qo'l tegirmon ustma-ust qoyilgan ikki tayumaloq yassi toshdan iborat bo'lib, bu toshlarni aylantirib, un tortganlar. Uning pastki toshi qavariq, ustidagi botiq bo'lib, ikki tosh o'rtasiga don sekinlik bilan to'kib turilgan.
Amphora	Амфора	Amfora	(ko'za) eng ko'p ishlatadigan idish bo'lgan. Amforaning og'zi tor, tagidan yuqoriga tomon kengaytirilib ishlangan, ikkita dastasi bo'lgan. Uning ichiga har xil narsalar solib tashiganlar. Ko'proq don, vino, yog', suv, baliqlar solingan. Kemalarning katta kichikligi ularga siqqan amforalar soni bilan belgilangan.
Pifos	Пифос	Pifos	katta sopol xum bo'lib, don, vino vasuv saqlashda foydalanganlar. Unga bemalol odam ham siqqan. Katta pifoslar yerga ko'milib, undan ombor sifatida foydalanganlar.
Shoshtepa	Шаштепа	Shoshtepa	Toshkent shahrining janubiy qismida, Jo'n kanali qirg'og'ida joylashgan. Bugungi

			kunda bu hudud Sergeli tumanining Shoshtepa mahallasiga qarashlidir. Yodgorlik dastlab qishloq tarzidashakllanib, mil.avv. II asrga kelib shahar qiyofasini ola boshlagan. Qang' davlatining uzoq chegarasida joylashgan bo'lib, uning shimoliy chegarasidagi strategik istehkom, hunarmandchilik markazi, ko'chmanchichorvador aholi bilan o'troq dehqonlar o'rtasidaolib boriladigan o'zaro savdoaloqalari rivojidaasosiy vazifani o'tagan. Saqlanib qolgan qismining umumiy maydoni 300-250m ² . Ilgari u 25 ga maydonni egallagan.
Riton	Riton	Riton	– diniy va dunyoviy marosimlarda qo'llaniladigan may qadahi
Nous	Наус	Nous	zardushtiylikdinidaostodonlarsaqlanadigan maxsusbino
Stupa	Ступа	Stupa-	Sankritso'zidan olinganbo'lib, yeryokitoshuyumideganma'noniberadi. Ushbudizmningdiniyinchshootibo'lib, unda muqaddasbuyumlariva qabrtoshisaqlangan. Mil. I asrdanuningyarim aylanashakldagilarikengtarqalgan
Saks	Саки	Saklar-	Orol boyi, shimoli-sharqiy O'rtaOsiyo, Qozog'iston va janubiy Sibir xududlardayashagan. Saklarning turmush tarzi, urf-odati to'g'risida ma'lumotlar Eron axomoniylari qoya tosh bitiklarida saqlanib qolgan (Bexistun yozuvi, Nakshi-Rustam, Persopol saroyi releflari va bq.da). Qozog'iston xududidayashagan saklar ko'chmanchichorvachilik bilan, Sirdaryo oralig'i va janubiy Qozog'iston xududidayashagan saklar dehqonchilik bilan shug'ullanganlar. Mil.avv.VII-III asrlarda sak qabilalari ittifoqi vujudga kelgan
Piktograf iya	Пиктограф ия	Piktografi ya	rasimli yozuv turi
Sardoba	Сардоба	Sardoba	maxsus suv yig'gich inshooti bo'lib, u gumbazli aylanasion hovuzlar tarzida qurilgan. O'nga qor, yomg'ir ba'zan quduq

			suvlari maxsus inshootlar orqali to‘planib yo‘lovchilar uchun uzoq muddatga saqlangan.
Hisor –	Хисар	Hisor –	shaharning devor bilan o‘ralgan qismi (arkdan tashqari) temuriylar davridashu nom bilan atalgan
Ko‘ksaro y	Куксарай	Ko‘ksaroy	Ko‘ksaroy tuzilishi jihatidan to‘rt qavatli bo‘lib, go‘zal naqshlari betakror bo‘lgan. Ushbu saroyning bezaklarida ko‘k zangori rangdagi sirkor koshinlar ko‘p ishlatilganligi sababli Ko‘ksaroy deb ataganlar. Unda saltanatning muhim tadbirlari o‘tkazilgan. Jumladan, xonni taxtgao‘tqazish yoki uni taxtdan olish kabi marosimlar, elchilar, shahzodalarni, oliy maqomdagi mehmonlarni shu saroyda qabul qilganlar.
Angob	Ангаб	Angob	sopol idish sirtigaoxra(rang) yordamida berilgan pardoz
Girih	Гирих	Girih	arabcha “tugun ”so‘zidan olingan. Geometrik shakllardan tuzilgan naqsh

ARXEOLOGIYA
fanidan

TARQATMA MATERIYALLAR

Mavzu: Arxeologik topilmalarning yoshini aniqlash uslublari

Reja:

1. Arxeologik manbalarining absolyut va nisbiy yoshi
2. Radiouglerod uslubi
3. Petrografik taxlil
4. Agrobiologik taxlil
5. Madaniyatlararo tarqalgan ashyolar yordamida yodgorliklarning yoshini aniqlash uslubi

Arxeolog olimlar eng qadimgi davr xronologiyasini aniqlashda ko'pincha alp shkalasidan foydalanganlar, ya'ni Alp tog'ining ko'tarilish jarayonida uning tarkibida sodir bo'lgan tektonik o'zgarishlar asosida davrlashtirish ilgari surilgan. Bu uslubni birinchi marta 1909 yilda A.Penk va E.Bryukner "Muzlik davrida Alp" nomli kitobida ilmiy asoslab, yer yuzasidagi 4 ta muzlik davrini aniqlab berganlar. Lekin, XX asrning 20 yillaridayoq olimlar alp shkalasi asosida yer yuzidagi barcha xodisalarni davrlashtirish mumkin emasligini ilgari surdilar. SHundayam mazkur uslubdan arxeologik yodgorliklarni davrlashtirishda foydalanib kelindi. SHu jumladan, O'zbekiston xududida topilgan qadimiy buyumlar xam mazkur shkala yordamida davrlashtirildi. XX asrning oxirlariga kelib, bu shkalani O'rta Osiyo mintaqasida qo'llash mumkin emasligi aniqlandi, ya'ni O'.I. Islomov va K.A. Kraxmallar O'rta Osiyo hududining geotektonik va geomagnit hodisalarini hisobga olib, paleolit davri yodgorliklari yoshini 500-600 ming yilga qadimiylashtirish mumkinligi masalasini ko'tarib chiqdilar. O'rta Osiyo xududining ko'p qismi pasttekislikdan iborat bo'lgani uchun bu yerdagi tuproq qatlamida ximik o'zgarishlar, tog' jinslarlariga nisbatan sekinroq kechishini isbotlab berdilar.

Shu bilan O'zbekiston xududida paleolit davri 1 million yil avval emas, 2 million yil ilgari boshlanganlik g'oyasini ilgari surdilar. Shuningdek, Fergantrop odamining yoshini xam 1 mln. 200 yil deb belgiladilar. Biroq Selungur yodgorligi yoshi va uning topilmalari sanasi masalasida jahon paleolitshunos olimlar orasida yaxlitlik yo'q.

Arxeologik manbalarining absolyut va nisbiy yoshi aniqlanadi. Absolyut yosh tabiiy fanlar uslublari dendroxronologiya, radiouglerod, kaliy-argonovoy, arxeomagnit, petrografik, agrobiologik, hayvon suyaklari taxlili va boshqa uslublardan foydalanadilar.

Nisbiy yoshini aniqlashda stratigrafiya va qiyosiy solishtirmalar –tipologiya kabi uslublardan foydalaniladi. Stratigrafiyada madaniy qatlamlarning ketma ketlikda joylashishi o'rganiladi. Unga asosan yodgorlik madaniy qatlamining quyisi qadimiy deb, yuqori qatlam esa so'nggi davrga oid deb belgilanadi va shunga asosan xulosa chiqariladi. Tipologiya uslubida turli joylardan topilgan buyumlar solishtiriladi va ularning ishlanishi, tarkibi tekshiriladi. Agarda ular bir xil bo'lsa, uni bir davrga oid deb xulosa beriladi. SHu tariqa ibtidoiy qabilalarning madaniy taraqqiyoti, tarqalgan xududi va ular o'rtasidagi o'zaro aloqalar aniqlanadi.

Tarixiy–sistemali uslub asosida paleolit davrida yaratilgan mexnat qurollari tarkibi va takomillashish jarayoniga qarab sistemalashtiriladi. Shu tariqa bugungi

kunda paleolit davrining 3 bosqichi aniqlangan. O'z navbatida har bir bosqich alohida xususiyatlarga ega bo'lgan, o'zida davomiylikni aks ettirgan davrlarga ajratilgan.

Tarixiy uslublarning tarixiy–genetik, retrospektiv, sinxron, diaxron, tarixiy–solishtirish, tarixiy–tipologik va boshqa uslublardan foydalangan xolda tadqiq qilinadi. Tarixiy–genetik uslubda tarixiy voqealarning kelib chiqish sabablari va natijalari, o'ziga xosligi va umumiyligi taxlil qilinadi. Genetik uslub, o'tmishdan bugungacha rivojini ko'rsatsa, retrospektiv uslub uning aksini tadqiq qiladi, ya'ni bugungi kun sabablarini o'tmishdan izlaydi. Bugungi kun voqealari sababini va izohini o'tmish voqealari asosida bayon qiladi. Sinxron uslubda bir vaqtda sodir bo'lgan turli voqealar o'rganiladi va ularning bog'liqlik tomonlari aniqlanadi. Paleolit davri yodgorliklarini davrlashtirishda diaxron uslubda rivojlanishning umumiy jixatlari aniqlanadi, ya'ni davrlarning o'ziga xos tomonlari aniqlanib, davrlashtirishning umumiy belgilari ishlab chiqiladi. Yana bir uslub – bu xronologik uslub bo'lib, bunda tarixiy voqealar ketma–ketlikda taxlil etiladi. Tarixiy solishtirish uslubida esa, aniq tarixiy voqealar bir biri bilan solishtirish natijasida bir xillik tomonlari va natijalari aniqlanib xulosa chiqariladi. Tarixiy tipologiya uslubida turli xildagi ashyolarning umumiy xususiyatlari aniqlanib xulosa beriladi. U ashyolar analizining mohiyatidir.

Taxlillarning quyidagi uslublari mavjud: radiouglerod, dendroxronologiya, radiokarbon uslublari, davrlashtirishning arxeomagnit uslubi, sporo–chang taxlili, petrografik uslub, agrobiologik uslub, hayvon suyaklari taxlili va boshqalar.

Radiouglerod uslub⁸– bu odam, hayvon, o'simlik va daraxtlarda saqlanib qolgan radiouglerod tarkibini aniqlash orqali, uning xronologiyasi aniqlanadi. Bu uslub arxeologik tadqiqotlarda keng qo'llaniladi. Uni Chikago universiteti professori **Frenk Libbi** aniqlagan va unga 1960 yilda Nobel mukofoti berilgan. Kosmik nurlar yerga tushib, atmosferada radiouglerodga aylanadilar. Ular atmosferaga kelganda atomlarida o'zgarish paydo bo'ladi, ya'ni oddiy radiouglerodga nisbatan, unda 2 ta neytron paydo bo'ladi. Aniqlanishicha, har yili yer yuziga 7 kg radiouglerod tushadi va tarqaladi. Radiouglerod o'simliklarga tushadi. Bu o'simliklarni hayvonlar yegach, u xayvonlarning tanasiga o'tadi. Inson organizmiga ham o'simlik va hayvonlarni iste'mol qilishi natijasida o'tadi. Daraxt, o'simlik, hayvon yoki odam vafot etgach, radiouglerod uning tanasiga kirmaydi va aksincha parchalana boshlaydi. Olimlar radiouglerodning parchalanish jadvalini ishlab chiqqanlar va shu asosida hayvon va insonning qanchon vafot etganligini aniq aytadilar. 5730 yil tanadagi radiouglerod yarmiga kamayadi. Qanchalik ko'p vaqt o'tsa, tanadagi uglerod (S14) shuncha kamayib boradi. Bugungi kunda uglerodni ulchaydigan maxsus schetchiklar yaratilgan.

Shuningdek, arxeologlar topilgan buyumlarni bir-biri bilan bog'lab, tarixiy va yozma manbalarga solishtirgan holda ham o'rganadilar. Bunda asosan, madaniyatlararo tarqalgan ashyolar yordamida buyumlar yoshini aniqlaydilar. Bu keyingi davrlarda eng keng qo'llanmoqda.

⁸ Европада бу услуб радиокарбон услуги номи билан аталади.

Madaniyatlararo tarqalgan ashyolar yordamida ibtidoiy davr buyumlari yoshini aniqlashda sharq mamlakatlarida tarqalgan xlorit, lazurit, argelit toshlardan, alibastr, fayans va fil suyagidan yasalgan buyumlarni solishtirish yordamida aniqlashadi. Xlorit tosh– yumshoq tarkibli, yashil kulrangtob bo‘lib, undan yasalgan buyumlarning tashqi tarafiga chizib, o‘yib bezak beriladi. Bunday buyumlar Eronning Kermon viloyatidan miloddan oldingi XIX– XVIII asrlarda eksport qilingan. Argelit toshdan miloddan oldingi III ming yilliklar yillikning oxirlar I ming yillikning boshlarida taqinchoqlar muhrlar va kosmetika uchun mitti idishlar yasaganlar. Argelitning makoni Afg‘oniston, Pokiston, Eron va O‘rta Osiyodan topilgan. Alibastrdan yasalgan buyumlar miloddan oldingi II ming yillikning boshlariga oid. Fayansdan “ilohiy ”idishlar va kichik xajmdagi kosa va xar xil taqinchoqlar ishlangan bo‘lib, ular miloddan oldingi XIX– XVIII asrlarga oiddir.

Aminakislod uslubida topilmalarda saqlanib qolgan aminakislod miqdori aniqlanadi. U orqali 110 ming yilgacha bo‘lgan davr aniqlanadi.

Varvoxronologiya- varv orqali xronologiyani aniqlash uslubi. Varv- loyning yillik qatlami bo‘lib, bu orqali faqat ko‘llarning ostidan topilgan buyumlarning sanasi aniqlanadi. U orqali 17 ming yillikni aniqlash mumkin.

Geomagnit uslub- protonli magnetometr yordamida aniqlanadi. Bu orqali yer ostida qolgan qazilmalar-ariqchalar, quduq, yo‘llar va bq., shuningdek, ilgari qizdirilgan buyumlar topiladi.

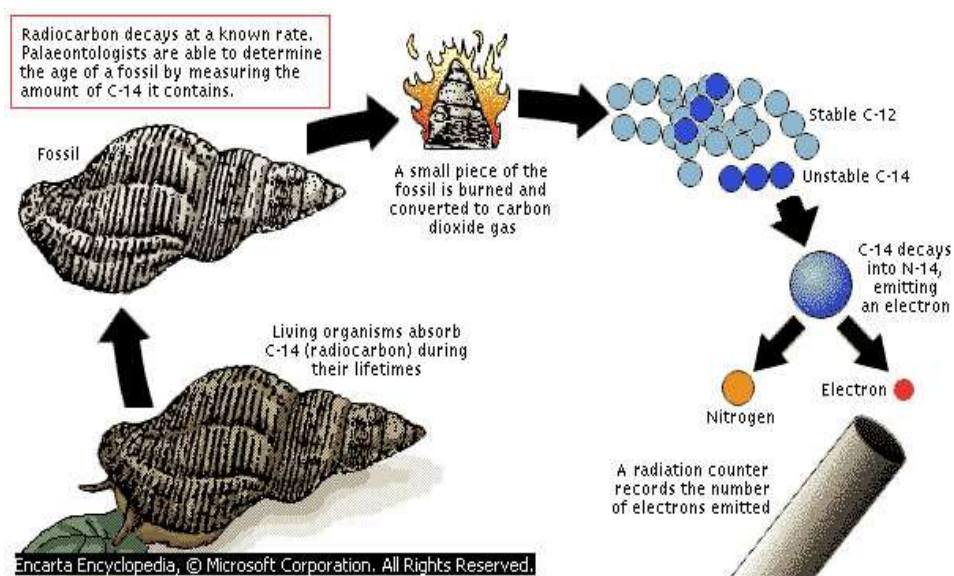

Dendroxronologiya

Metodlar	Materiallar	Vaqt	Izoh
Dendroxronologiya	Daraxt	0-7000 yil	
C-14	Organiik qoldiqlar (daraxt, suyak, chig‘anoqlar)	0-40 000 yil	
urantoriyning muvofiqligi	Stalagmitlar, suyak, chig‘anoqlar	10000-250000 yil	

Termolumines tsepsiya	Keramika, kudirilgan tosh (keramika, peschanik, granit), stalagmitlar	0-dan bir necha ming yilgacha	
Elektron	Stalagmitlar, suyak	1000 dan bir necha million yillargacha	Ishlan moqda
Uranning parchalanishi	Vulkan oynalari - obsidian, uran bilan to'yingan minerallar	0-dan bir necha ming yilgacha	
Kaliy-argon Aminokislot	Vulkan lavasi Suyak	1000-1 mlrd. yil	Ishlan moqda

Arxeologik taxlil uslublari

Radiouglerod uslub

Topshiriq

- Arxeologik topilmalarning yoshini aniqlash uslublarini kichik guruhlariga bo'lingan holda "Arxeologiya" o'quv qo'llanmasi asosida quyidagi vazifalarni bajaradilar.
 - Paleolit davri topilmalarini qaysi uslublarda taxlil etilgan?
 - Mezolit davri topilmalarini qaysi uslublarda taxlil etilgan?
 - Neolit davri topilmalarini qaysi uslublarda taxlil etilgan?
 - Bronza davri topilmalarini qaysi uslublarda taxlil etilgan?
- Mavzuni insert jadvali asosida uyda bajarib keladilar.

2–Mavzu. Madaniy qatlam va uni tadqiq qilish uslublari.

Reja:

- Birqatlamli va ko'pqatlamli yodgorliklar
- Kazishma ishlari bilan bog'liq asosiy kursatmalar
- Madaniy qatlamlar sxematik belgilash uslublari

Arxeologik yodgorliklar yer ostida yoki yer ustida joylashgan bo'ladi. Yer ostidagi yodgorliklarni o'rganish jarayonida arxeologlar madaniy qatlamlarga alohida e'tibor beradilar.

Madaniy qatlam deganda—insoniyatning turmushi, xo'jalik faoliyati izlari saqlanib qolgan tuproq qatlami tuchuniladi. Madaniy qatlamlar bir va bir necha o'ntacha qatlamlarga ega bo'lishi mumkin. Ularning qalinligi bir necha santimetrdan 30—35 metrgacha bo'lishi mumkin. Bu esa mazkur joyda odamlarning qancha vaqt yashaganligi bilan bog'liq. Madaniy qatlam u yoki bu qatlamlarga shurf tashlash, keyin keng ko'lamda qazish ishlari natijasida aniqlanadi.

Shurf aslida nemischa so'z bo'lib, o'zbek tilida qaziyman degan ma'noni bildiradi. SHurf solish deganda yodgorliklardagi dastlabki qazish ishlari tuchunilib, madaniy qatlamni aniqlash va yodgorliklar haqida dastlabki ma'lumotlarni olishdir. SHurf ko'pincha kvadrat va to'g'ri to'rtburchak shakllarida bo'lib, uning chuqurligi va kengligi madaniy qatlamlarga qarab har xil bo'lishi mumkin. Keng ko'lamda qazish natijasida madaniy qatlam to'la ochilib, inson faoliyati izlari bo'lmagan yergacha kovlab tushiladi, arxeologiyada u materik—bezovta qilinmagan yer deb ataladi.

Arxeologik yodgorliklarda bitta madaniy qatlam bo'lsa, u bir qatlamli arxeologik yodgorliklar deyiladi. Bu asosan mezolit davriga xosdir. SHuningdek, Rossiya xududi shakllangan Tripole yodgorliklar, Markaziy Farg'onaning mezolit davri yodgorliklari va bq. shunga misol bo'la oladi.

Arxeologik yodgorliklarda bir necha madaniy qatlam bo'lsa, u ko'p qatlamli yodgorliklar qatoriga kiradi. Bunga paleolit, neolit va keyingi davrlardagi yodgorliklar misol bo'ladi. Jumladan, Ko'lbuloq, Selungir, Samarqand, Joytun va bq. Ob'ekt to'g'risida kutubxonada mavjud bo'lgan adabiyotlar va ilmiy tadqiqot ishlar bilan yakindan tanishish. Ob'ektda kazish ishlari olib borish. Yodgorlik bo'yicha yangi materiallarni izlash. Yangi materiallar ko'lga kiritish, ularni laboratoriyada taxlil qilash.

Arxeolog dala tadqiqot ishlariga eng muxim o'rin ajratadi, chunki dala tadqiqot ishlarisiz moddiy manbalarni topish va tadqiqot imkonini mavjud emas. Ma'lum bir yodgorlikni topishda arxeologlar yozma, epigrafik manbalarga va xalk orasida saqlangan rivoyatlarga tayangan xolda ish olib boradi. Dala-tadqiqot ishlarining asosiy maqsadi yodgorlikdan topilgan bir xil buyumlarni to'plash emas, balki yodgorlikning sanasi va davriy rivojlanishi bilan bog'liq tarixiy izchillikni tiklash xisoblanadi. SHuningdek, arxeolog yodgorlikning butun xududni tadqiq qilishi muxim emas, u yodgorlikdan muxim deb sanagan moddiy manbalarni topgach, yodgorlikda qazish ishlarni tuxtatadi. Yodgorlikning qolgan qismini esa, boshqa tadqiqotchilar davom ettirmog'i lozim. CHunki dastlab olib borilgan tadqiqot ishlari keyingi olib borilgan tadqiqot ishlari bilan solishtiriladi va unga berilgan oldingi xulosa yo tasdiqlanadi yo inkor qilinadi yoki rivojlantriladi.

Arxeolog yodgorlikda qazish ishlari olib borishdan oldin mazkur yodgorlik to'g'risida to'liq yozma ma'lumotnoma tayorlaydi va qazishma ishlari olib boradigan qismini aniq belgilaydi. SHuningdek dala-tadqiqot ishlari xar bir

xududning tabiiy geografik sharoitidan, yodgorlikning joylashgan joyining xususiyatidan va yodgorlikning kaysi davrga oid ekanligidan kelib chiqqan xolda qazish ishlari turli xil uslublarda olib boriladi.

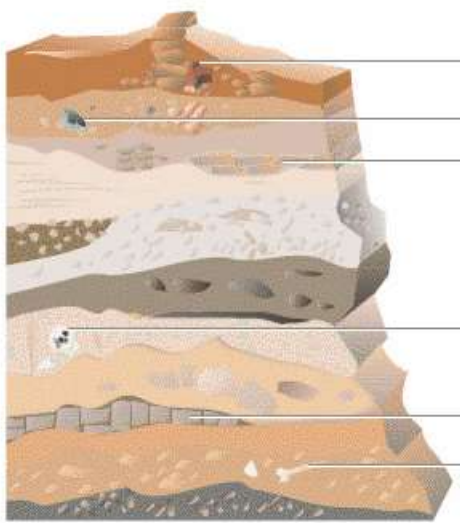
Yodgorlikda qazish ishlari bilan bog'liq yuqorida qayd qilingan ishlar bajarilgach, mazkur xudud xar tomonlama fotosuratga olinishi lozim. Bunda xar bir element e'tibordan chetda qolmasligi lozim. SHuningdek, qazish olib borish jarayonida xam xar bir bosqich xam foto suratga olib borilishi kerak.

Topografik s'yomka orqali xudud 3mX 3m kvadrat shaklida bo'lib bo'lingach, kvadratlar A1, A2, A3, V1, V2, V3, S1, S2, S3 tarzida belgilanib chiqiladi. Qaysi bir kvadratdan buyum topilsa, uning vertikal va perpendikuyar joylashuvi aniqlanib, yozib qo'yiladi. Bu kvadratlar orqali, ularning planlari aniqlash va chizish ishlarini osonlashtiradi.

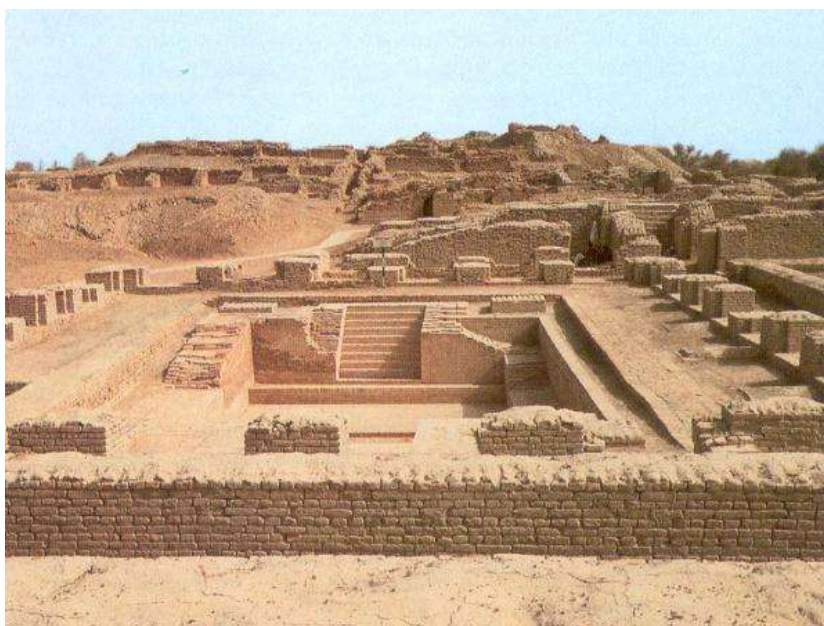
Qazish ishlari boshlanishidan oldin arxeolog belkuraklardan foydalanadi. Madaniy qatlamni qazishda kvadratning o'rtasi qazilib, yon tomonlaridan 30 smgacha bo'lgan joylarni qoldiradilar.

A1	V1	S1	D1	E1
A2	V2	S2	D2	E2
A3	V3	S3	D3	E3

Shu tariqa kvadratlar orasini qazish orqali madaniy qatlam ochiladi. Madaniy qatlam aniq ko'ringach, arxeologlar tuproqning rangi va tarkibini aniq belgilab ketishlari lozim. Shuningdek, topilmalarning o'rnini belgilashda masshtabdan xam foydalaniladi. Chunki buyumlarning qanday joylashganligini aniq ko'rsatish lozim. Ularning bari dala jurnalida qayd qilinadi.

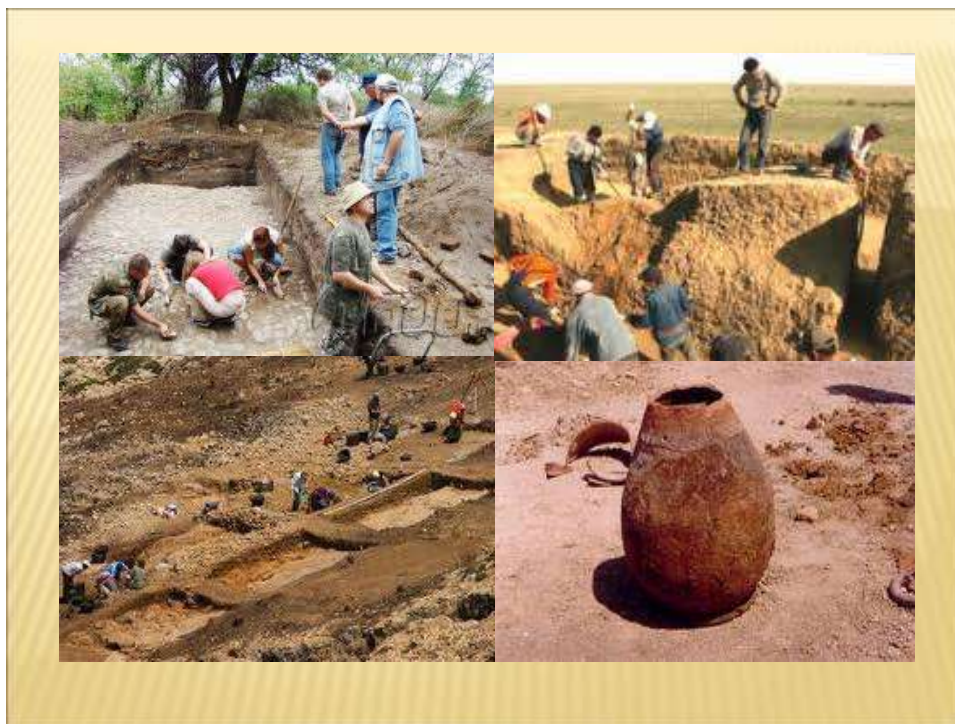

Madaniy qatlam

Qadimgi Misr shaxri xarobalari

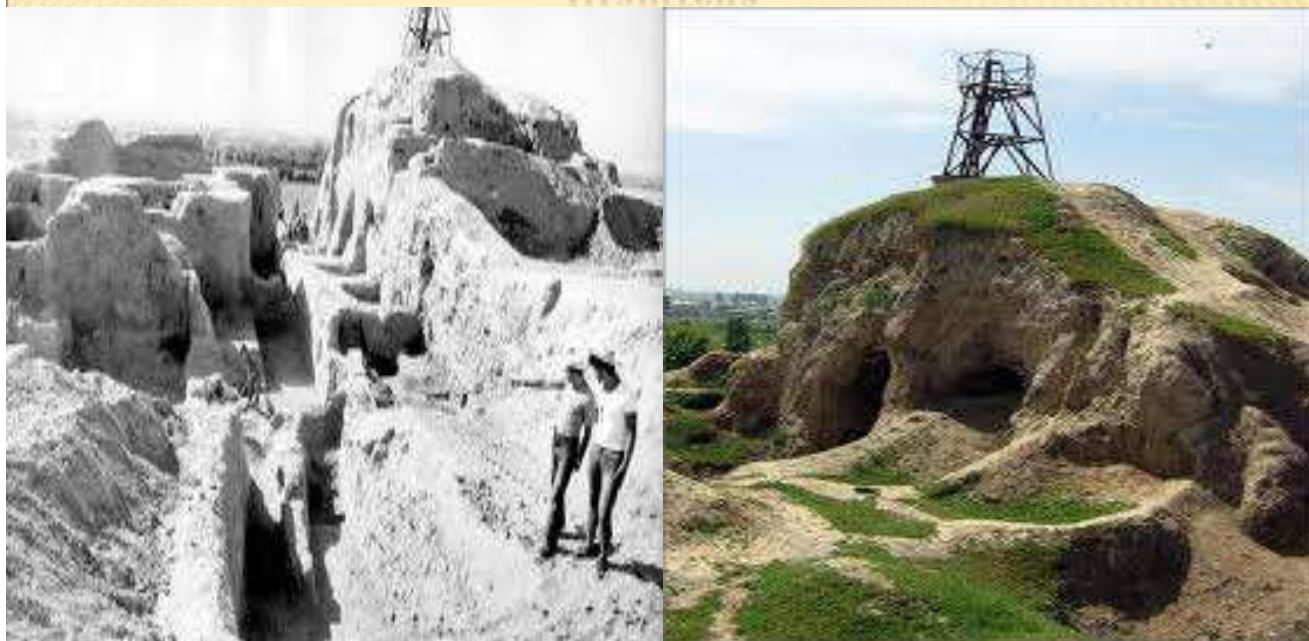

Arxeologik tadqiqot jarayonlari

Топрак кала

Шаштепа

Topshiriqlar:

1. Bir va ko'p qatlamli yodgorliklarni aniqlang? Sababini ko'rsating.
Kichik guruxlarda ishlaydilar va davrlar bo'yicha bo'linadilar.
2. Madaniy qatlamlar sxematik belgilash uslublari taxlil etiladilar va chizadilar
3. Jahon arxeologiyasidagi bir va ko'p qatlamli yodgorliklarni aniqlang? Sababini ko'rsating. Uyga vazifa

Mavzu: Tosh qurollarining ishlanish uslublari

Reja:

1. Kertma texnika,
2. Yorma texnika
3. Mikrolitlar
4. Neolit davridagi tosh qurollar

Inson tomonidan yaratilgan dastlabki tosh qurollar XVIII asrda Bendjamin Franklin tomonidan aniqlangan. Ibtidoyi odamlar tosh qurollar yordamida o'zlarini ximoya qilganlar, ozuqa topganlar. Tadqiqotchilarning fikricha, **qo'l cho'qmorlari bundan 3 mln yil ilgari paydo bo'lgan**. Uni olduvay davri quroli bo'lib, uning bir tomonga ishlov berilgan. Ilk qo'l cho'qmori Tanzaniyadagi Olduvay darasidan topilgan. Bunday qurollar Efiopiyaning Koda Gona, Janubiy Afrika, O'rta Osiyodagi Selungir makonidan topilgan.

Bundan 1,7–1,6 mln yil ilgari ikki tomoniga ishlov berilgan qo'l cho'qmoridan foydalana boshlaganlar. Bunday qurol dastlab Frantsiyaning Sent –Ashel makonidan topilgani uchun ashel davri deb ataladi. Bunday qurollar dastlab Afrika xududida paydo bo'lgan. Old Osiyoda 1 mln oldin, Yevropa xududida 750 ming yil oldin

tarqalgan, O'rta Osiyoning Selungir makonidan topilgan. Uzoq SHarqda esa, bunday makonlar deyarli topilmagan.

Ashel davrida ibtidoiy odamlar turli tog', daryo jinslari, asosan chaqmoqtoshdan qurol yasashni o'rgana boshlaganlar. Qurollarni ishlash texnikasi birmuncha takomillashgan. CHaqmoqtosh qo'l cho'qmorining ikkala tomoniga ham qo'pol kertish yo'li bilan ishlov berilgan. Kertish davomida vujudga kelgan turli uchrindilardan turli narsalarni kesishda foydalanganlar. Uchrindilarning qirra tomonlari mayda kertish usuli bilan o'tkirlangan va keskich asboblari sifatida foydalanilgan. Uchburchaksimon tosh uchrindilariga ko'proq ishlov berilgan.

Asta-sekin tosh qurollarining turi ko'paya boshlagan. Dastlab sixcha va qirg'ichsimon qurollar vujudga kelgan. Tosh sixcha qurollardan yog'och qurollar yasashda va ovda nayza tig'i sifatida foydalanilgan bo'lsa, qirg'ichlardan kiyim-kechak uchun hayvon terilariga ishlov berishda foydalanganlar.

O'rta paleolit davriga kelib (100-40 ming yilliklar) toshni qayta ishlash texnikasi takomillashgan. Ixcham qurollarni **yorma texnika** uslubidan foydalangan holda ishlaganlar. Bunda qurol yasaladigan chaqmoqtoshning bosh tomoni urib, tekis maydoncha hosil qilingan. maydoncha orqali toshning mayda paraqalari ajratib olingan. Toshdan barcha paraqalar olingach, uchirib bo'lmaydigan o'zak qolgan. Bu o'zak **nukleus** deb atalgan. Yorma texnika asosida yangi tur qurollar nukleuslar ishlangan. O'rta paleolit davri uchun disksimon nukleuslar va uch burchakli tosh paraqalari harakterli bo'lgan. **Tosh paraqalar** yog'och yo'nish, teri ishlash, qurol va kiyim tayyorlashda qulay hisoblangan.

Nayzasimon tosh quroldan asosan erkaklar yog'och qirgich, yo'nish, hayvon o'ldirishda foydalanganlar. **Tosh qirgichlardan** esa ayollar teri shilish, yopinchiqlar tayyorlashda ishlatishgan. Toshdan o'roqrandan yasashgan, undan daraxt po'stini shilish va randalash quroli sifatida foydalanishgan. **O'roq randa** - chaqmoqtosh plastinkasidan iborat bo'lib, tig'i keng yoysimon qilib o'yib ishlangan. O'rta tosh davri odamlari **qumtosh yoki ohaktoshdan sharlar** yasab, hayvonlarni ovlashda foydalanganlar. Ularni uzun tasma uchiga juft qilib bog'lab, hayvonlarni oyog'idan ilintirganlar.

Yorma texnika usulidan o'rta paleolitning ilk bosqichda keng qo'llanilgan bo'lsa, keyingi bosqichlarda **retushlash** usuli ixtiro qilingan. Bu qurollar turini ko'paytiribgina qolmay, ularning mayda, ya'ni ixchamlashtirishga olib kelgan. **Retushlash** deganda chaqmoqtosh qurolni suyakdan yasalgan ingichka va uzun tayoq bilan bir necha ming marta uribyupqa tosh paraqalar uchirib, kerakli shaklga keltirish tushuniladi. Bu usul juda murakkab bo'lib, salgina ehtiyotsizlik qilinsa, qurol sinib ketgan. Retushlangan nukleuslar to'g'ri pichoqsimon shaklga kirgan va yupqalashgan. **Tosh pichoqlar** paydo bo'lgan. Bu davrda eng muhim mehnat qurollari **tosh kesgich** va **tosh qirg'ich** bo'lgan. Tosh kesgich qattiq materiallarni ishlashda foydalanilgan. Tosh qirg'ich uzunchoq parrakcha bo'lib, bir uchi yoysimon tig' bo'lgan, muste davridagi qirg'ichdan ancha farq qilgan, undan yumshoq materiallarni ishlashda foydalanganlar. Asosiy ov quroli chaqmoqtoshdan yasalgan nayza bo'lgan.

Ajdodlarimiz yog'och va hayvon suyaklaridan ham ko'plab qurollar yasaganlar. Suyakdan **garpunlar, nayzalar, nayza otqichlar**, shuningdek terini tikish uchun ignalar va bigizlar yasashgan. Suyakdan qurollar yasash yuqori paleolit davrining so'ngi bosqichlarida ko'paygan. Bu bosqich jahon arxeologiyasida Madlen bosqichi deb (20 ming—13 ming yil oldin) ajratiladi.

Mezolit davriga kelib, butunlay yangicha tosh qurollari vujudga kelgan. Bu asosan, ibtidoiy odamlarning yangicha tabiiy sharoitga moslashishi bilan bog'liq edi. Mezolit davrining birinchi bosqichi Azil davrida **mikrolit qurollar** (yunoncha mikros—kichik) paydo bo'ladi. Ular asosan o'q uchi vazifasini bajargan. Ularning ko'pchiligi tol bargiga o'xshash bo'lgan.

Ilk mezolit bosqichi yodgorliklarida mikrolit texnikasi endigina paydo bo'lgan. Bunday yodgorliklarda geometrik shakldagi (segment, trapetsiya, uchburchaksimon) tosh buyumlar kam uchraydi. Mikroparaqalar kam. Bu davr yodgorliklarida so'nggi paleolitga doir qirg'ichchalar, o'zaklar, paraqalar ko'p tarqalgan.

Mezolitning ikkinchi bosqichi Tardenauz makonlarida geometrik shakllardagi mikrolit qurollar juda ko'p uchraydi. Ular juda mayda bo'lib, ba'zilar 1 sm ga yetar yetmas bo'lgan, 2 sm lilar esa kam topilgan. Mikrolitlar turli xil geometrik shaklda bo'lgan (uchburchak, trapetsiya, romb). Ularning ishlatilishi haqida 2 xil fikr mavjud:

1) tayoq uchidagi yoriqqa tiqilgan va kamon o'qi yasalgan.

2) suyak yoki yog'och qurollarga taqab o'tkir tig' hosil qilingan.

O'rta mezolit bosqichida geometrik shakldagi mikrolit qurollarning yirik va qalinroq turli tiplari paydo bo'ladi. Qirg'ichchalarning har xil shakldagilari vujudga keladi. Bunday qurollar ko'pincha tosh siniqlarining qirra tomonlariga va paraqalarning uchqir tomonlariga tig' chiqarish usuli bilan yasalgan, ularning hajmlari ancha kichiklashtirilib, takomillashtirilgan. O'zaklardan pichoqsimon uchirma ajratib olish texnikasi vujudga keladi. O'rta mezolit davri yodgorliklarining yana bir xususiyati qayroqtoshlardan yasalgan qurol va qirg'ichlarning borligidir.

So'nggi mezolit davrida mehnat quollarining ko'pchilik turlari maydalashgan. Qalamsimon mitti o'zaklar soni ko'paygan. Tosh bigiz paydo bo'lgan. Ikkala uchli tomonlari yo'nilgan shakldagi paraqalar va mikroparaqalar soni ko'payadi. Bu davr yodgorliklarida qurollarni yasash texnikasi murakkablasha boradi.

Neolit davrida **dehqonchilik va chorvachilikning vujudga kelishi** va undan keyingi rivojlanishida tosh quollarining takomillashuvi ham sabab bo'ldi. Ishlab chiqaruvchi xo'jalikka o'tishdi.

Neolit davrida toshni ishlash texnikasida yangi usullar—**silliqlash, pardozlash, arralash va parmash** usullari ixtiro etiladi. Bu esa ibtidoiy ishlab chiqaruvchi kuchlarni yanada tezroq rivojlanishiga olib keldi. Bu usullar hamma qurollarga nisbatan qo'llanilmagan. O'tkir tig' beruvchi qurollar yasashda kerta va yorma uslubidan foydalanganlar.

Ilk neolit davrida **makrolit qurollar** ("makros"- yirik degan ma'noni beradi) keng tarqalgan. Ular og'ir katta hajmdagi chaqmoqtoshdan ishlangan qurollar bo'lgan. Qurollar qumtosh taxtada silliqilgan. Tosh taxta tayanch vazifasini o'tagan. Qurollar ho'l kvarts qumi bilan uzoq vaqt ishqash

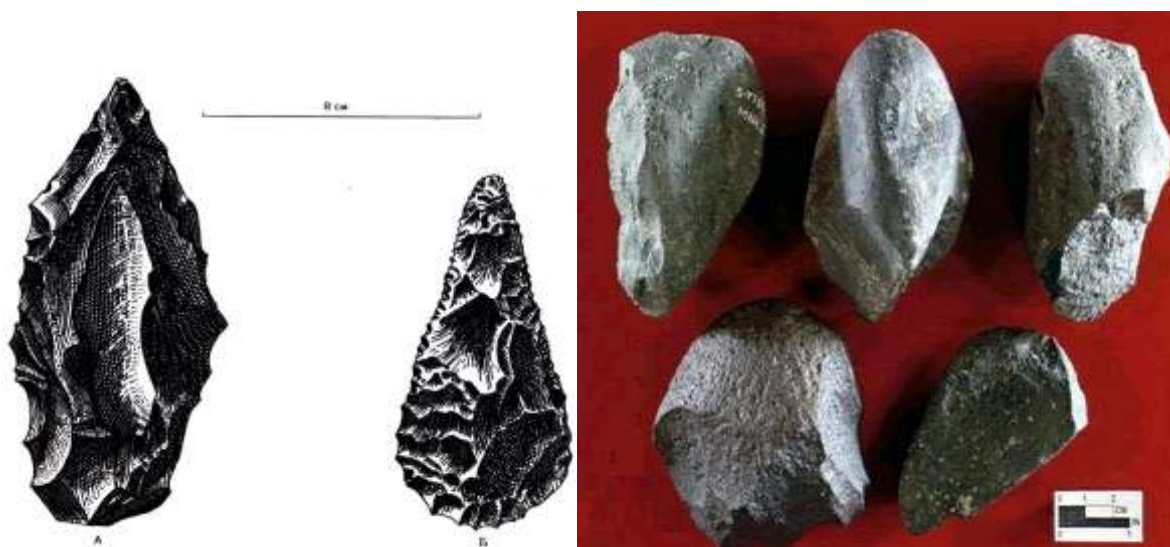
jarayonida silliqqlangan. Silliqqlangan tosh qurollar neolit oxiriga kelib parmalangan. **Parmalashda** suyak parma vazifasini bajargan. Suyak parmani qalqon ipiga o'rab aylantirganlar, unda suyakning uchiga nam qum sepib turilgan. Parmalangan qurolga **dasta o'rnatish** mumkin bo'lgan.

Neolit davrida qurollarning turi ko'paygan: tosh boltalar, ponalar, tosh teshalar, iskanalar, og'ir cho'qmorlar paydo bo'lgan. Tosh boltalar neolit davrida barcha og'ir yumushlarni bajargan. Uning xo'jalikdagi ahamiyati katta bo'lgan, shuni e'tiborga olib, ba'zi olimlar bu davrni **"boltalar asri"** deb atashni ham taklif qilishgan.

Neolit davri jamoalarida mehnat qurollarini takomillashtirish bilan bir qatorda hunarmandchilikning bir qator tarmoqlari—**kulolchilik, to'quvchilik, zargarlik** kabi sohaları ixtiro qilindi.

Eneolit davrida mehnat qurollari asosan toshdan, hayvon suyaklaridan va qisman misdan yasalgan. Mis mehnat qurollari mavjud bo'lganligi eng qadimgi mehnat qurollarini ximiyaviy analiz qilish asosida isbotlandi. Dastlabki mis qurollar sof misdan yasalgan. Odamlar dastlab misni toshning bir turi deb, sovuq holda ishlov berganlar. Miloddan avvalgi **IV ming yilliklarda** uning olovda erish xususiyati kashf etilgan. Mis qurollari mehnat unumdorligini oshirgan, lekin mis tabiatda kam uchraganligi va tannarxi qimmat bo'lganligi sababli, u tosh qurollarni siqib chiqara olmagan. SHuningdek, uning boshqa metallarga nisbatan yumshoqligi va egiluchanlik xususiyati, ulardan hamma xududlarda bir xil foydalanishga imkon bermagan.

Eneolit davridagi mehnat qurollari asosan dehqonchilik xo'jaligi bilan bog'liq edi. Bu qurollar chaqmoqtoshdan ishlangan qistirma o'roq, pichoq, o'roq randa, qirg'ich, bigiz, yorg'uchoq, ketmoncha va boshqalar bo'lgan. Misdan bigiz, igna, to'g'nag'ich, bolta, pichoq, nayza, kurakchalar va turli taqinchoqlar yasaganlar.

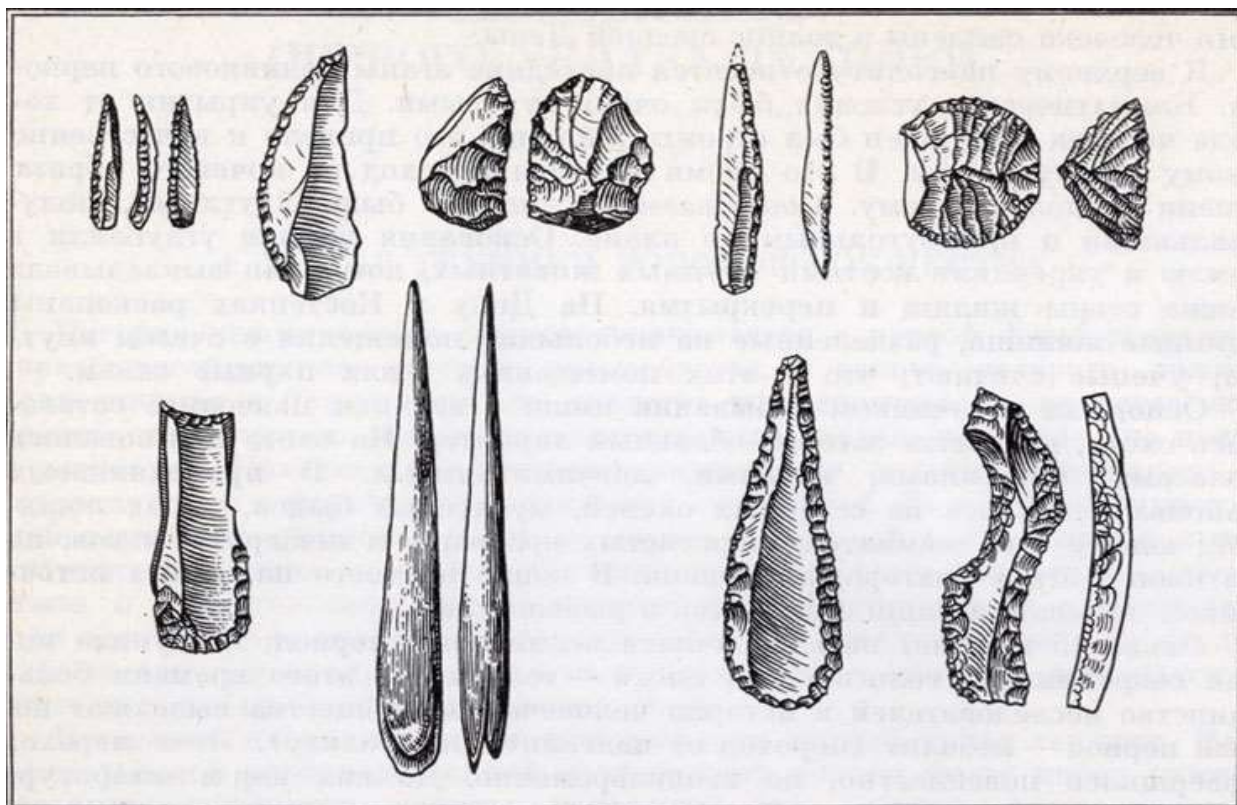

Qo'l cho'qmori

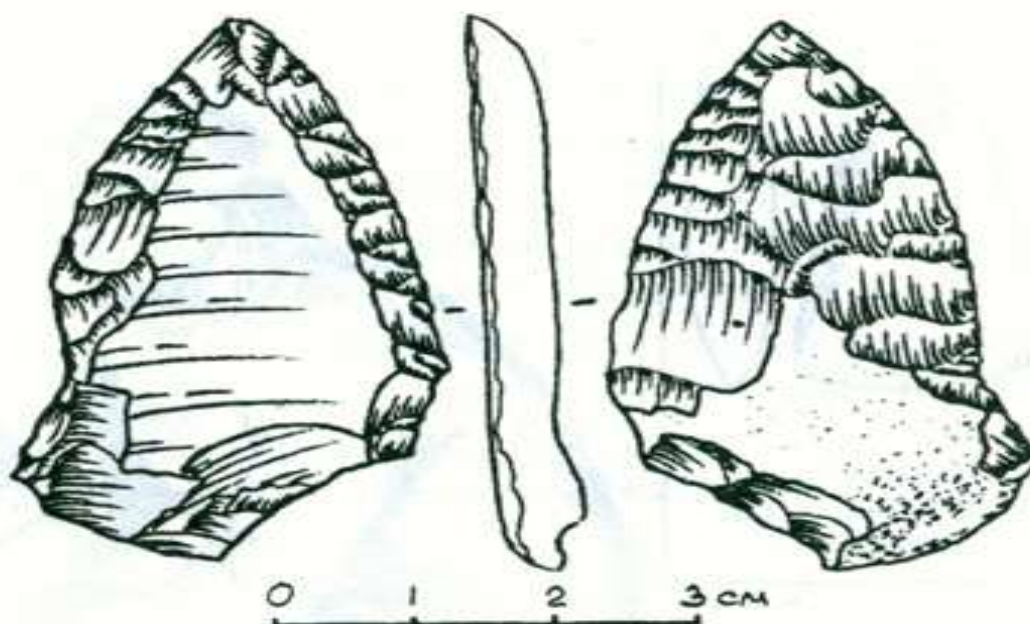

Qo'l cho'qmori

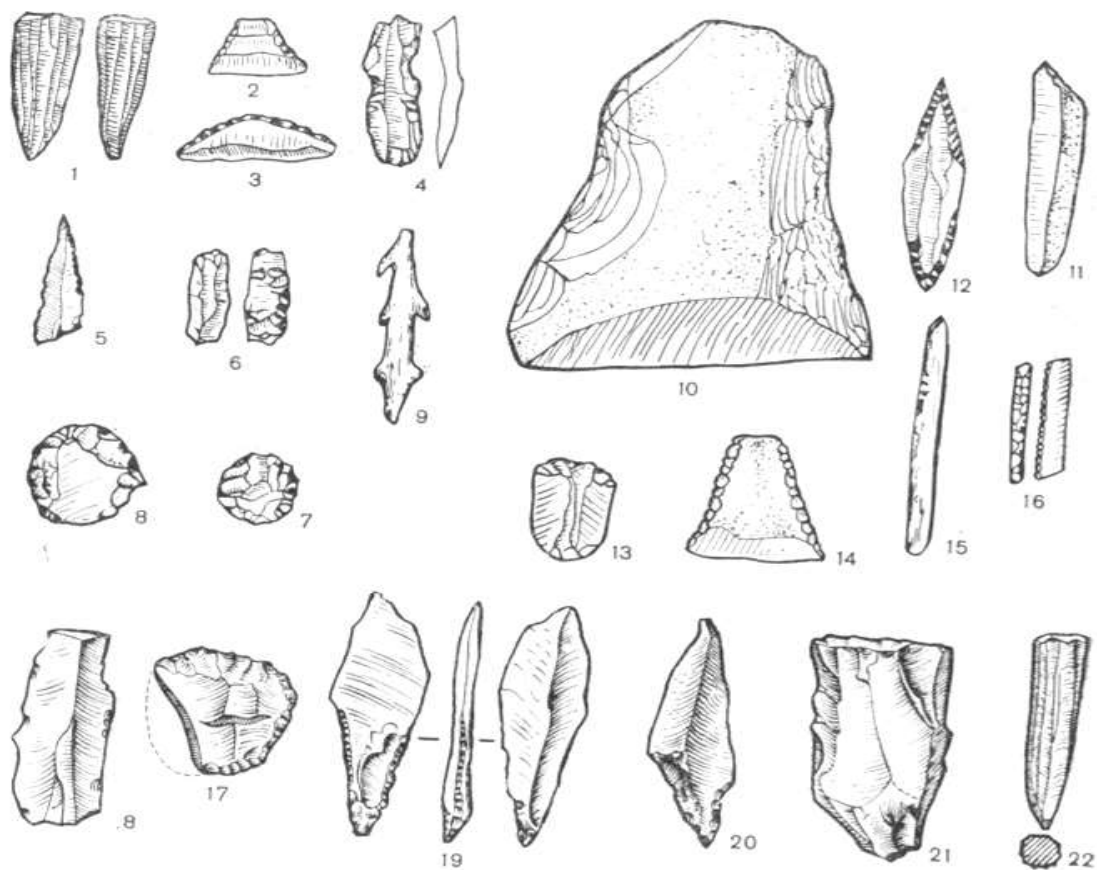

So‘nggi paleolit davri mehnat qurollari

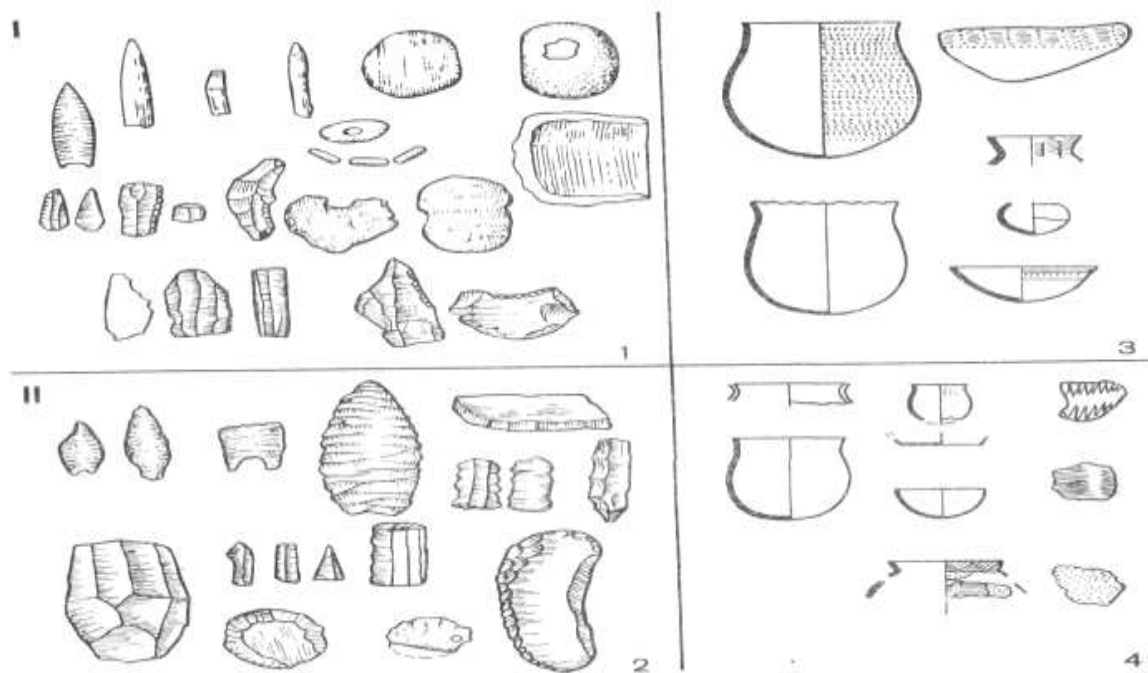

Неолитический кремневый нож
на отщепе

Mezolit davri tosh qurolari.

1-nukleus, 2-trapetsiya, 3-sigment, 4-paraqqa, 5-bigiz, 6-qadama, 7-8-doirasimon qirg'ichlar, 9-suyak garpun, 10-bolta, 11-12-o'qlar, 13-qirg'ich, 14-trapetsiya, 15-suyak bigiz, 16-bigiz uchun qadama, 17-18-qirg'ichlar, 19-20-o'qlar, 21-22- nukleuslar.

Kaltaminor madaniyati tosh qurollari (neolit davri)

Topshiriqlar:

1. Qo'l cho'qmori, nayza, pichoq, nukleus, tosh qirg'ich tuzilishi shaklini chizadilar.
2. FSMU texnologiyasi asosida ishlaydilar.

Mavzu: Sopol buyumlari va ularning ishlanish uslublari

Reja:

1. Copol buyumlarning ixtiro qilinishi va ularning jamiyatdagi o'rni
2. Sopol buyumlar turlari
3. Sopol buyumlar ishlanishining o'ziga xosligi

Sopol buyumlarni ajdodlarimiz neolit davridan buyon ishlatib kelishmoqda. Loydan turli tuman shakllarda idishlar yasab, ularni turli naqshlar bilan bezatish ibtidoiy odamning dunyoqarashining rivojlanishiga sabab bo'lgan. Shuningdek, ularning manzilgohlarda to'planib qolishi, arxeologlarga o'tmish tarixini o'rganishda muxim manba hisoblanadi. Sopol buyumlarini ishlash texnologiyasining rivojlanib borishi bilan kishilik jamiyati ham rivojlanib borgan. Sopol buyumlarini ishlanish jarayonlariga qarab, uning qaysi davrga oidligini aniqlash mumkin. Bunda sopol buyumlarning tashqi ko'rinishi, qo'lda qanday yasaliş jarayoni, naqshlari, charxdan foydalanishi, sopolni pishirish jarayoni va sopol tarkibiga nimalar qo'shilganligi bilan farqlanadi. Xar bir davrning, xar bir xalqning sopol buyumlari ishlash texnologiyalari turlicha bo'lgan. Ba'zan butun bir madaniyat yoki davrning o'ziga xos belgisi bu sopollar bo'ladi. O'rta Osiyoda sopol buyumlarini o'rganish jarayoni XX asrning 30-40 yillaridan boshlangan. Janubiy Turkmaniston xududdida olib borilgan tadqiqotlar natijasida O'rta Osiyo xududida mavjud bo'lgan eng qadimgi keramika pishirish o'choqlari topilgan. Uni V.I. Sarianidi, V.M. Massonlar tomonidan o'rganilgan.

KERAMIKA - pishirilgan sopol buyum hisoblanadi. Loyni 400°C da pishirilsa, uning tarkibidagi suv uchib ketadi va loy toshga aylanadi. Loyni turli xil shakllarda ishlash va turli bezak berish oson bo'lgan. SHuning uchun u orqali ibtidoiy odamlarning turmush tarzini va dunyoqarashini sopol idishlardan anglab olish mumkin. Sopol idishlar mo'rt bo'lganligi uchun odamlar yashagan manzilgohlarda ko'p to'planib qolgan. Sopol buyumlarning eng qadimiysi neolit davriga borib taqaladi.

Neolit davriga ishlangan sopol idishlar katta hajmda bo'lib, idishlar hajmiga nisbatan yupqaroq bo'lgan. Masalan, neolit davri yodgorligi Mullinoda (mil.avv.VI ming yillikga oid) neolit davriga oid sopol idishlar butun holda topilgan. Ularning diametri 30-40 sm, balandligi 50-70 sm, qalinligi 1 sm bo'lgan. Tashqi ko'rinishidan ular tuxumsimon bo'lgan. Bunday shakldagi idishlar ko'pincha pishirishdan oldin sinib ketgan. Arxeologlar fikricha, sopol idishlar tuxumga o'xshatib ishlatilgan.

Ierixondan topilgan loydan ishlangan uylar ham tuxumsimon qilib qurilgan. (10 ming yil oldin). Pishirilgan loydan ishlangan buyumlarning eng qadimgisi Chexoslavakiyaning Dolna-Vestonitsa manzilgoxidan topilgan. Ular odam va hayvonning haykalchalari bo'lgan. Radiokarbon analizi natijasida ular 25600 ± 170

yillarga oid ekanligi aniqlandi. Sopol idishlar bunday 20 ming yillardan keyin ixtiro qilingan.

Neolit davrida ishlangan sopol idishlarda don saqlangan. Don odamlarning hayot tarzida muxim o'rinni egallangan. Kelgusi yil uchun urug' va qurg'oqchilik paytida ovqat zahirasi hisoblangan. Don saqlanadigan sopol idishlarni ibtidoiy odamlar qattiq qo'riqlaganlar. Unga turli xil belgilarni chizib, yomon ruhlardan ham himoya qilganlar.

Sopol idishlar rang bilan chizganlar, ba'zilar esa uni o'yib rasm chizganlar. Bu rasmlardan ularning qaeatlarda yashagani, nimalarga e'tiqod qilishlari, tukrmush tarzi haqida ma'lumotlar olish mumkin. Yaqin Sharqda, Tripole (Ukrainada) va O'rta Osiyodan topilgan sopol idishlarning bezalishi bir-biriga yaqin.

Eng qadimgi sopol idishlar Gandj Daradan topilgan, ularning sanasi 10 ming yillikga oiddir. Ular qo'pol tarzda ishlangan bo'lib, bezaklari ham oddiy. Bunday sopol idishlar Yaqin va O'rta Sharqda mil.avvalgi 6 ming yillikga oid. Mil.avv. 8 ming yilliklardan sopol idishlarning rang bilan bezala boshlangan. Bunday sopol idishlar Krit, Gretsiya, Bolqon va O'rta Osiyoning neolit davri manzilgohlaridan topilgan

Sopollitepadan topilgan sopol idishlar (Universitet muzeyi)

Sopollitepadan topilgan sopol idishlar (Universitet muzeyi)

Qovunchi madaniyati sopol idishlari (Universitet muzeyi)

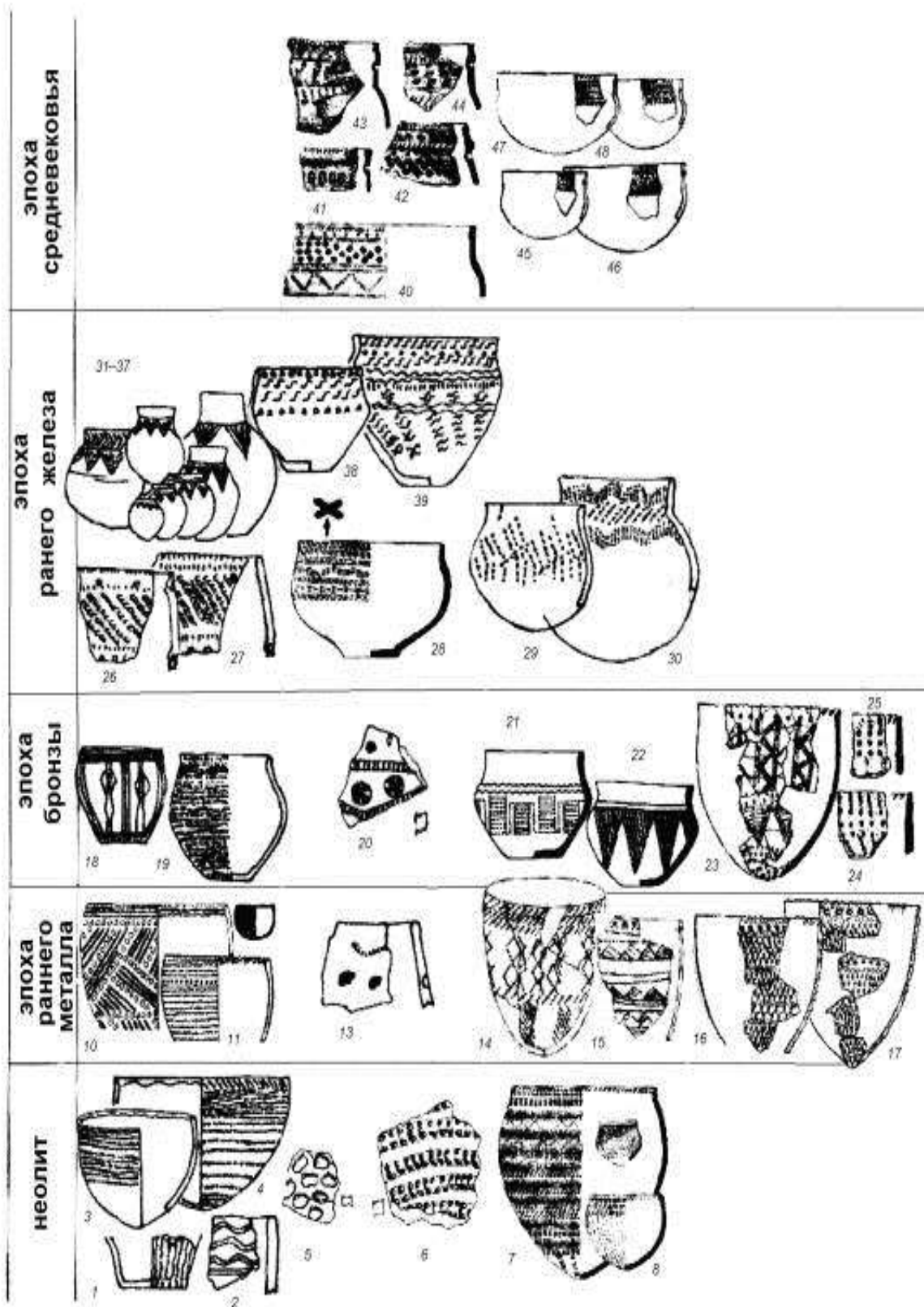
Neolit davri sopol idishi

Kulolchilik charxi

Keramikani pishirish xumdoni

Topshiriqlar

1. Sopol idishlarning ishlanish uslublarini taxlil etadilar. O'zbekiston xududidagi yodgorliklardan topilgan sopol idishlarni o'rganib chiqadilar. (Arxeologiya muzeyi materiallari asosida)

2. Qaysi yodgorliklarga qayday sopol buyumlar xosligini aniqlaydilar.

Mavzu: Yozuvlar tarixi

Reja:

1. Yozuvning ixtiro qilinishi va uning kishilik jamiyatidagi o'rnini.
2. Yozuvning turlari.
3. Yozma manbalar va arxeologik manbalarning o'zaro bog'likligi.

Yozuvlar kishilar jamiyati tarixida katta o'ringa ega. Insoniyat yozuvlar orqali o'zaro aloqa qilgan. O'z tarixi haqida kelajak avlodga yozib qoldirgan.

Insoniyat tarixida yozuvlarning rivojlanish jarayonini 3 bosqichga bo'lish mumkin. **1 bosqich** ideografik yozuvlarning shakllanish jarayoni sanaladi. Ideografiya bu grekcha so'z bo'lib, ideya -g'oya- grafo- yozaman degan ma'noni anglatadi. Bu yozuv turiga pigmentografik va hieroglif yozuvlar kiradi.

Insoniyat tarixida vujudga kelgan ilk yozuv - bu pigmentografik yozuv hisoblanadi. U lotincha pikche- tasviriy, grafo- yozaman degan so'zlardan iborat. Pigmentografik belgilar orqali umumiy ma'lumotlar berilgan. Ularni tushunish oson va yozish qulay bo'lgan. Bu yozuv turi barcha xalqlarda mavjud bo'lib, ular deyarli bir vaqtda paydo bo'lgan. Ilk pigmentografik belgilar mil.avv. 3 ming yillikda Misr va shumerliklar tomonidan yaratilgan. Misrliklarning ilk pigmentografik yozuvlari mil.avv. 2900-2800 yilliklarga oid. Bunda har bir belgi so'z va harakatni ifodalaydi.

Amerikadagi indi qabilalarining ba'zilar 19 asrgacha pigmentografik yozuvlardan foydalangan. Ular murakkab bo'lib, butun gapni ham ifodalagan.

2-bosqich hieroglifdir. Hieroglif grekcha so'z bo'lib, muqaddas kesma xat degan ma'noni anglatadi. Bu yozuvdagi belgilar ayrim tovushlarni, bo'g'imlarni, so'zlarni va tushunchalarni ifodalagan. So'z va tushunchalarni ifodalagan hierogliflar ideogrammalar deyiladi.

Hierogliflar turli tillarda gaplashuvchi xalqlar ham undan bimalol foydalana olgan.

Bugungi kungacha Xitoy, Yaponiya, Koreyada hieroglif yozuvidan foydalanayapti. Xitoy hieroglifi Yaponiya yozuviga asos bo'lgan. Xitoy hieroglifida 60 ming belgi bor. Uning bir necha mingini o'rgangan xitoyliklar bimalol gazeta va jurnallarni o'qiy oladilar.

Misr hierogliflari mil.avv. 4 ming yillikda vujudga kelgan. U 600 belgidan iborat bo'lgan. Ularda buyum, odam va xayvonlar to'liq ifodalangan. Biror bir tushuncha ramziy belgilar orqali ifodalangan. Mn: Sovuq-suv to'kayotgan vaza bilan, qarilik-qayg'uga botgan inson va xk. Mil.avv. 2 asrdan Misrda grek yozuvidan foydalana boshlangan.

Misrdagi hierogliflar 2 formasi vujudga kelgan. 1-hieratik- qohinlar yozuvi va uning oddiylashgan shakli demokratik bo'lib, undan xalq foydalangan. Demokratik yozuv rivojlangan davrlarda hattotlar maktabi paydo bo'lgan. Hattotlar hattotlar musobaqasi tashkil etilgan.

2-bosqich Bo'g'inli yozuv hisoblanadi. Bunda so'zlarni ifodalashdagi belgilarning kamayib, xalqlar nisbatan osonlashadi. Ularning soni 30 dan 100 gacha bo'lib, nuqta va chiziqlardan iborat bo'lgan.

Bo'g'inli yozuvlarning eng qadimiylari Kipr sillabariysi (mil.avv. 1200-400 yillar), qadimgi fors mixxat yozuvi (mil.avv. 500-300 yillar). Odatda bo'g'inli

belgilar undosh va unlining birikmasidan, yoki faqat unlidan, ya'ni ochiq bo'g'indan iborat.

Mixxat yozuvi rasmlarning sekin asta soddalashib borishi bilan ifodalanadi. Keyinchalik ularning umumiy xususiyatigina saqlanib ramziy belgilarga aylanadi. Bu yozuv Shumer, Assuriya, Bobil xududlarida tarqalgan. U mil.avv. 3300 yildan-milodiy 75 yillargacha qo'llanilgan. Bu yozuv dastlab o'ngdan chapga, ustun tarzida, keyinchalik chapdan o'ngga yozila boshlangan. 300dan 900 gacha belgisi bo'lgan. Mixxat yozuvida topilgan eng qadimiy yodgorlik Shumer davlatining xujjati hisoblanadi.

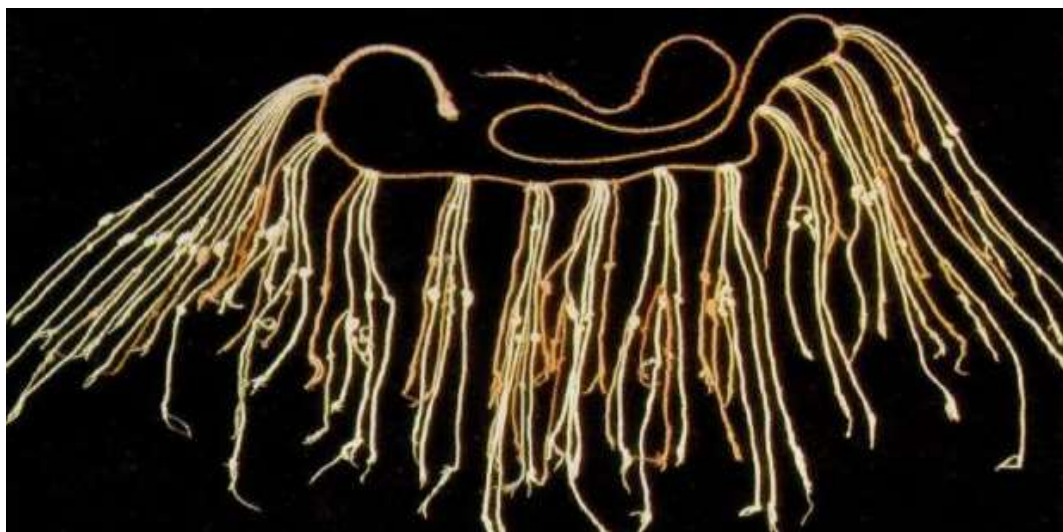
Klinopis (mixxat) tushunchasini fanga 18 asrda Kempfer tomonidan olib kiritilgan. Bu yozuv turi finikiya alfaviti paydo bo'lgan davrgacha mavjud bo'lgan. 19 asr o'rtalarida uni Grotefend eron mixxatining ba'zi so'zlarini o'qidi. U podsholarning ismlarini va titullarini o'qib, fors podsholarining xronologiyasi bilan solishtirdi. Keyinchalik (1836-49 yillarda) Genri Raulinson Bexistun yozuvlarini ko'chirib, olib fors mixxatini to'liq o'qidi. Bexistun yozuvi 3 tildi fors, akkad va elam tillarida yozilganligi uchun ularni assirologlar yordamida o'qish imkoni bo'ldi. 19 asr oxiriga kelib, barcha mixxatlar to'liq o'qildi. SHumer mixxatlari mil.avv.4 ming yillikning oxiri 3 ming yillikning boshlarida paydo bo'lgan. SHumerliklar yozuvni loy taxtalarga yozganlar. SHu sabab ular yozgan tayoqchalar uchi mixga o'xshab qolgan, yozuvning nomi ham shundan kelib chiqqan. Mixxat 900 belgidan iborat bo'lgan. SHu sabab vaqt o'tgan sayin uni o'zlashtirish qiynlashib borgan.

3-bosqich Alfavitli yozuv hisoblanadi. Ilk alfavitli yozuv mil.avv. 1100 yilda Falatinda g'arbiy semit qabilalarida paydo bo'lgan. Uning turlaridan biri finikiya alfaviti bo'lgan. U 22 ta undosh va yarimundosh belgilardan iborat bo'lgan. Finikiya alfaviti kirill, lotin va grek alfavitiga asos solgan. Finikiya alfavitida misr ierogliflarida bo'lmagan tovush belgilari ham bo'lgan. Har bir finikiya xarfining nomi bo'lgan: alef, bet, gimel, dayil, zayin va bq. Alfavitda harflar ketmaligi qat'iy tartibda bo'lgan. Hozirgi alfavitlar unga nihoyatda kam o'zgartirishlar kiritilgan. Greklar bu alfavitga unli tovushlarni kiritdilar va uni yanada takomillashtirdilar. Lotin, kirill va runiy alfavitlarida shu alfavitlarning g'oyalari ostida yaratilgan.

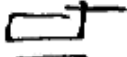
Harfli alfavitni dastlab greklar ixtiro qilgan. Greklar alfaviti oson va aniq bo'lgani uchun uni darrov boshqa xalqlar lidiyliklar, frakiylar, etruslar qabul qildi. Lotin alfaviti ham grek yozuvi asosida shakllangan.

Kipu - Inklarning qadimgi sanoq sistemasi va yozuvdir. Bu o'ziga xos murakkab arqon bog'lovlari va tugunlaridir. Bu tugunlarning qanday tugulganliklari va ularning rangi biror bir tushunchani anglatgan. 1923 yilda tarixchi Lokk bu tugunlarning yozuv ekanligini isbotlab berdi. 2006 yilda Genri Ertan tugunlarning ikki sistemaga bo'linib, 128 variantda ekanligini aniqladi. Kipu so'zining ma'nosi indeytslar tilida kechua , ya'ni tugun degan ma'noda bo'lgan. Tugunli yozuv Janubiy Amerikaning bir qator xalqlarida mavjud bo'lgan. U inklar davlatida rivojlangan. Ki pu yirik arqon yoki tayoqqa ulangan nozik arqonlardan iborat bo'ladi. Arqonchalar rangi, sonlari va ulardagi tugunlar turlicha bo'ladi. Kipuning nima ekanligini haqida olimlar o'rtasida turlicha fikrlar bor: 1. Kipuda yilnomalar, qonunlar, buyruqlar va she'rlar yozilgan. 2. Sonlardan iborat, chunki ularda mollar soni ko'p bo'lgan. 3 eng qadimgi kipular

qabrlardan topilganligi sababli, u ko'mish marosimi bilan bog'liq buyum deb hisoblashadi.

Kipu

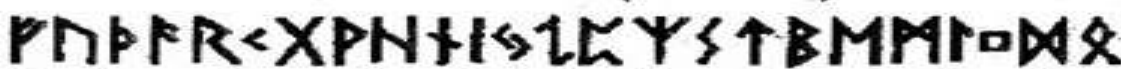
	Глаз		Видеть.		Глаз
	Лес		Вода		Вода
	Горы		Гора да		Гора
	Факел		Огонь		Огонь
	Хлеб		Хотьба		Лошадь
	Стрела		Время		Средний
	Лодка		Мужчины		Человек
	Человек		Женщины		Женщина
1. Древне-шумерские		2. Древне-египетские.		3. Китайские	

Знаки идеографического письма.

Рис. 15.3.

Форма буквы	Название буквы	Значение названия	Значение буквы	Форма буквы	Название буквы	Значение названия	Значение буквы
𐤀	*alef	вол	ʾ	𐤁	lamed	жало	l
𐤂	bet	(дом)	b	𐤃	mēm	вода	m
𐤄	gimel	верблюд	g	𐤅	nūn	(рыба)	n
𐤆	dalet	(дверь)	d	𐤇	sameh	подпорка	s
𐤈	he	значение не ясно	h	𐤈	*ain	глаз	ʾ
𐤉	waw	гвоздь	w	𐤉	pē	рот	p
𐤊	zajin	(оружие)	z	𐤊	zāde	значение не ясно	z
𐤋	hēt	ограда	h	𐤋	kof	обезьяна	k
𐤌	tēt	груз	t	𐤌	res	голова	r
𐤍	jod	рука	j	𐤍	šin	зуб	sh
𐤎	kaf	(ладонь)	k	𐤎	tau	знак	t

Finikiya alfaviti

СТАРШИЕ РУНЫ (III-VIII вв.)	
	
f u þ a r k g w h n i j ē p R s t b e m l ŋ d o	
МЛАДШИЕ РУНЫ (IX-XI вв.)	
Шведско-норвежский вариант	
	f u þ a r k h n i a s t p m l R
Датский вариант	
	f u þ a r k h n i a s t p m l R
Звуковые значения	v o ð æ g γ e æ d b
	y ē ŷ e nd mb
	ø o ng y o
	au æ i

Turkiy yozuvlar tizimi

Mayyalar yozuvi

Shumerlar yozuvi

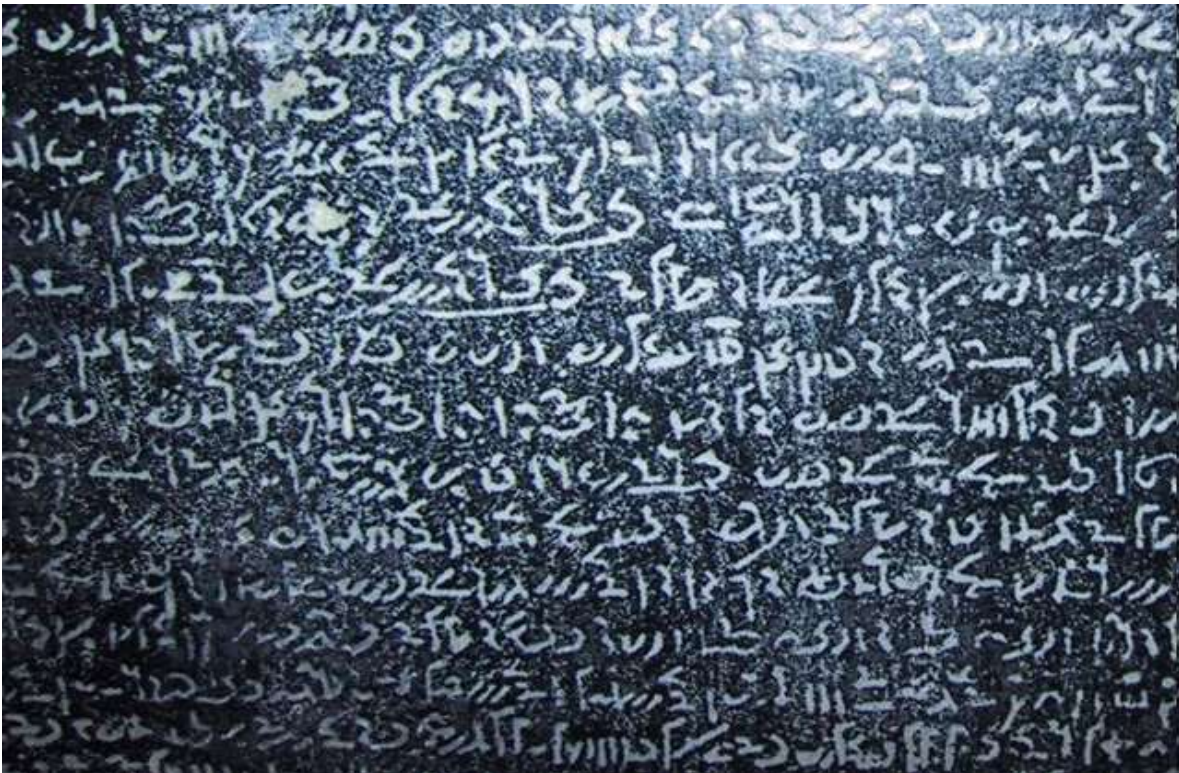
Mesopotamiyaning sopol taxtachasi

Жан Франсуа Шампольон (1790-1832)

Rozet toshi

Bexistun qoya tosh suratlari

ARXELOGIYA FANIDAN TEST SAVOLLARI

1. Arxeologiya qanday fan?

- A. Nasl-nasab tarixi, shajara tarixini o'rganuvchi fan.
- B. Qadimgi moddiy madaniyat yodgorliklari asosida xalqlarning tarixiy o'tmishi, turmushi va madaniyatini o'rganuvchi fan.
- C. Odamning biologic xususiyatlari haqidagi fan.
- D. Tirik organizmlarning hayoti va rivojlanish qonuniyatlari haqidagi fan.

ANSWER: B

2. Obishir yodgorligi kim tomonidan o'rganilgan?

- A. V.L. Vyatkin.
- B. S.P. Tolstov.
- C. O'.I. Islomov.
- D. A.A. Asqarov.

ANSWER: C

3. "Arxeologiya" atamasini birinchi bo'lib kim ishlatgan?

- A. Platon
- B. Sokrat.
- C. Zenon.
- D. Anaksiman.

ANSWER: A

4. Turkiston arxeologiya havaskorlari to'garagi qachon tuzilgan?

- A. 1932 y
- B. 1903 y
- C. 1895 y.
- D. 1897 y.

ANSWER: C

5. O'zbekistonda ilmiy faoliyat olib borgan antropolog olimlar faoliyatini ko'rsating.

- A. O'.I. Islomov, Yu.F. Buryakov.
- B. R.H. Suleymanov, M.M. Gerasimov.
- C. M.M. Gerasimov, T. Xodjayev.
- D. S.B. Lunina, Z.I. Umanova.

ANSWER: C

6. Ibtidoiy qoyatoh suratlari aks etgan O'rta Osiyodagi mashhur yodgorkiklarni ko'rsating.

- A. Saymalitosh, Zarautsoy, Shaxta, Siypantosh.
- B. Ilonsoy, Obishir, Sarmishsoy, Joytun.
- C. Ko'ksaroy, Kattakamar, Ko'lbuloq, Omonqo'ton
- D. Bironsoy, Teraklisoy, Tutlisoy, Kaltaminor.

ANSWER: A

7. Yuqori paleolitda qanday muhim tarixiy hodisa bo'lgan?

- A. Tosh qurollarining tarqalishi.
- B. G'or san'atining paydo bo'lishi.
- C. Avstrolopitek va Homo erectusning tarqalishi.
- D. Hamma javoblar to'g'ri.

ANSWER: D

8. Pitekantrop qachon kim tomonidan topilgan?

- A. 1891-1892 yy., E.Dyubua.
- B. 1927 y., D.Blek.
- C. 1959 y., L.Liki
- D. 1963 y., Vu.

ANSWER: A

9. Ko'lbuloq makoni qaysi yildan boshlab o'rganilmoqda?

- A. 1939 y.
- B. 1956 y.
- C. 1963 y.
- D. 1966 y.

ANSWER: C

10. O'rta Osiyo hududida qancha mustye davri yodgorliklari topilgan?

- A. 100 dan ortiq.
- B. 50 dan ortiq.
- C. 70 ga yaqin.
- D. 200 ga yaqin.

ANSWER: A

11. Tojikistondagi mustye davri yodgorliklarini ko'rsating.

- A. Xo'jakent, Ko'lbuloq, Oqjar.
- B. Tehiktohi, Og'zikichik, Angillak.

- C. Uchtut, Qopchi'ay, Obishir.
- D. Oqjar, Og'zichik, Qora-Bura.

ANSWER: D

12. O'zbekistondagi mezolit davri yodgorliklarini ko'rsating.

- A. Achchiko'l, Bekobod, Zambar, Qoratog'.
- B. Machay, Obishir, Sho'rko'l, Shug'nau.
- C. Bo'zsuv 1, Yerqo'rg'on, Tuyabo'g'iz, Takalisoy.
- D. Samarqand, Joytun, Anov, Nomozgoh.

ANSWER: B

13. Neolit atamasini arxeologiya faniga kim kiritgan?

- A. M.M. Gerasimov.
- B. Lebbok.
- C. O'.I. Islomov.
- D. E.Dyubua.

ANSWER: B

14. Qashqadaryo vohasining quyi oqimidan neolitning qaysi madaniyatiga taalluqli yodgorliklar topilgan?

- A. Gujayli.
- B. Kaltaminor.
- C. Hisor.
- D. Joytun.

ANSWER: A

15. O'rta Osiyodagi neolit davriga oid qabriston qanday nom bilan mahhur?

- A. Chinkeldi.
- B. Jayronquduq.
- C. Kasanjol.
- D. Chagil.

ANSWER: C

16. Joytun yodgorligi nechanchi mingyillikka mansub?

- A. Mil. avv. VI-IV m.y.
- B. Mil. avv. IV-III m.y.
- C. Mil. avv. V-IV m.y.
- D. Mil. avv. III-II m.y.

ANSWER: A

17. Janubiy Turkmanistonning eneolit davri yodgorliklarini kimlar o'rgangan?

- A. M.M. Masson, S.B. Lunina, Z.I. Usmanova.
- B. M.M. Dyakonov, A.P. Okladnikov, Ya.G'. G'ulomov.
- C. B.A. Litvinskiy, A.N. Bernshtam, M.A. Itina.
- D. V.I. Sarianidi, V.M. Masson, O.K. Berdiyev.

ANSWER: A

18. Sopollitepa nechanchi yildan o'rganila boshlangan?

- A. 1956 y.
- B. 1960 y.
- C. 1968 y.
- D. 1975 y.

ANSWER: C

19. Yerqo'rg'on yodgorligi qaysi davrga taalluqli?

- A. Mezolit
- B. Temir.
- C. Neolit.
- D. Bronza.

ANSWER: B

20. Budda ibodatxonalari O'zbekistonning qaysi yodgorligida ochib o'ranilgan?

- A. Qoratepa.
- B. Sopollitepa
- C. Dalvarzintepa.
- D. Xolchayon.

ANSWER: A

21. Antik davr shaharlari necha qismdan iborat bo'lgan?

- A. 5 ta.
- B. 3 ta.
- C. 2 ta.
- D. 4 ta.

ANSWER: C

22. Kushonlar davriga oid yodgorliklar O'zbekistonning qaysi hududida ko'proq o'rganilgan?

- A. Farg'ona.
- B. Surxondaryo.

- C. Buxoro.
- D. Qoraqalpog'iston.

ANSWER: A

23. Qaysi tog'dan ilk o'rta asrlarga oid hujjatlar to'plami topilan?

- A. Pomir.
- B. Boysun.
- C. Zomin.
- D. Mug'.

ANSWER: D

24. Ilk o'rta asrlarga oid devoriy suratlar qaysi yodgorliklarda saqlanan?

- A. Afrosiyob, Bolaliktepa, Panjikent.
- B. Yerqo'g'on, Varaxsha, Qo'yqirilganqal'a.
- C. Gaurtepa, Nomozgoh, Afrosiyob.
- D. Dalvarzintepa, Anov, Xolchayon.

ANSWER: A

25. Ilk o'rta asrlardagi Chog'aniyon hozirgi qaysi yodgorlikda joylashgan?

- A. Erkqal'a.
- B. Budrach.
- C. Qalai Qahqah.
- D. Nog'ayqo'rg'on.

ANSWER: B

26. Budda yozuvlari aks etgan matn topilgan yodgorlikni ko'rsating.

- A. Fayoztepa.
- B. Xolchayon.
- C. Zangtepa.
- D. Oqtepa.

ANSWER: C

27. Ilk o'rta asrlarga oid turar joylar tarxi qaysi yodgorlikda o'rganilgan?

- A. Qumqal'a.
- B. Chilxujra.
- C. Panjikent.
- D. O'rtaqo'rg'on.

ANSWER: C

28. Farg'ona vodiysidagi budda ibodatxonasi topilgan shaharni ko'rsating.

- A. Quva.
- B. Oqbehim.
- C. Ajinatepa.
- D. Varaxsha.

ANSWER: A

29. Ajinatepadagi Buddha haykalining balandligi qancha?

- A. 11 m.
- B. 20 m.
- C. 18 m.
- D. 8 m.

ANSWER: A

30. Somoniylar maqbarasi qaysi shaharda qurilgan?

- A Buxoro.
- B. Samarqand.
- C. Marv.
- D. Hirot.

ANSWER: A

31. Timdagi Arabota maqbarasi qachon qurilgan?

- A. 980 y.
- B. 977 y.
- C. 983 y.
- D. 995 y.

ANSWER: B

32. Me'morchilikda geometrik ornamentdan foydalanish qaysi asrda o'zining yuqori cho'qqisiga chiqqan?

- A. X-XI aa.
- B. XII aa.
- C. XI-XII aa.
- D. XI-XIII aa.

ANSWER: B

33. Qaysi asrdan boshlab me'morchilikda sirli koshinlardan foydalanila boshlangan?

- A. IX asr.
- B. IX asr ox.-X asr boshlari.
- C. XII asr.

D. XIII asr.

ANSWER: C

34. Raboti Malik – bu ...

A. Karvonsaroy.

B. Madrasa.

C. Masjid.

D. Maqbara.

ANSWER: A

35. Me'morchilikda qachondan boshlab kufiy yozuvidan bezak sifatida ishlatila boshlangan?

A. VIII asr.

B. IX asr.

C. X asr.

D. XI asr.

ANSWER: A

36. O'rta asrlarda masjidning nechta turi bo'lgan?

A. 5 ta.

B. 3 ta.

C. 2 ta.

D. 4 ta.

ANSWER: B

37. Me'morchilikda pishiq g'ishta o'yma naqsh solish qachondan boshlab yoyilgan?

A. XII asr.

B. XIII asr.

C. XIV asr.

D. XIII-XIV aa.

ANSWER: A

38. Minorai Kalon qachon qurilgan?

A. 1036 y.

B. 1127 y.

C. 1167 y.

D. 1205 y.

ANSWER: B

39. Qaysi asrdan kulolchilikda moviy rangdan keng foydalanila boshlangan?

- A. IX asr.
- B. XI asr.
- C. XIII asr.
- D. XII asr.

ANSWER: D

40. Qarshi shahrining mo'g'ullar istilosigacha bo'lgan o'rni qanday nom bilan mashhur?

- A. Yerqo'rg'on
- B. Daratepa.
- C. Shulluktepa.
- D. Ko'ltepa.

ANSWER: C

41. O'rta Osiyo miniatyura san'ati qaysi maktab ta'siri ostida rivojlandi?

- A. Hirot.
- B. G'azna.
- C. Damashq.
- D. Bag'dod.

ANSWER: A

42. Temuriylar davri me'morchiligi tarixini qaysi olim ko'proq o'rgangan?

- A. G.A. Pugachenkova.
- B. S.B. Lunina.
- C. Z.I. Usmanova.
- D. L.I. Rempel.

ANSWER: A

43. Samarqanddagi mashhur Registon majmuasi qaysi asrlarda qurib bitkazilgan?

- A. IX-XIV aa.
- B. XIV-XV aa.
- C. XV-XVII aa.
- D. XIV-XVIII aa.

ANSWER: C

44. “Sharq Rafaeli” nomini olgan mashhur rassom kim?

- A. Ali Qushchi.
- B. Jamhid al-Koshiy.
- C. Kamoliddin Behzod.
- D. Mirak Naqqosh.

ANSWER: C

45. Abdullaxon II davrida Qarshi shahrida bunyod etilgan yodgorliklarni ko’rsating.

- A. Qo’rg’oncha masjid, hammom, sardoba.
- B. Ko’kgumbaz jam’o masjidi, Qashqadaryo ustidagi ko’prik, hammom.
- C. Gumbazi Sayidon, Odina masjidi, Qarshi qo’g’oni.
- D. Qashqadaryo ustidagi ko’prik, Bekmir Qozoq madrasasi, sardoba.

ANSWER: B

46. Chorbakr majmuasi kim tomonidan qayerda qurdirilgan?

- A. Abdullaxon II, Buxoro.
- B. Shayboniyxon, Marv.
- C. Amir Olimxon, Qarshi.
- D. Amir Muzaffarxon, Samarqand.

ANSWER: A

47. Xivadagi To’ra Murod minorasi qachon bunyod etilgan?

- A. 1872 y.
- B. 1895 y.
- C. 1888 y.
- D. 1908 y.

ANSWER: C

48. Samarqanddagi Ulug’bek rasadxonasi qachon qaysi arxeolog tomonidan o’rganilgan?

- A. 1895 y., S. Tyanshanskiy.
- B. 1908 y., V.V. Vyatkin.
- C. 1938 y., M.M. Gerasimov.
- D. 1928 y., T. Mirgiasov.

ANSWER: B

49. Xudoyorxon saroyi qaysi shaharda qurilgan?

- A. Namangan.
- B. Andijon.

- C. Farg'ona.
- D. Qo'qon.

ANSWER: D

50. Abulqosim madrasasi qachon qayerda qurilgan?

- A. 1850 y., Toshkent
- B. 1895 y., Samarqand.
- C. 1866 y., Qo'qon.
- D. 1914 y., Buxoro.

ANSWER: A

51. Dastlabki arxeologik qazuv ishlari qayerda olib borilgan?

- A. Bobil.
- B. Misr.
- C. Xitoy.
- D. Fransiya.

ANSWER: A

52. Pyotr I ning tashabbusi bilan tashkil etilgan muzeyni ko'rsating.

- A. Luvr
- B. Moskva
- C. Kuntskamera
- D. Sankt-Peterburg

ANSWER: C

53. Kuntskamera bazasida qachon Osiyo muzeyi tashkil etiladi?

- A. 1823 y.
- B. 1818 y.
- C. 1843 y.
- D. 1856 y.

ANSWER: B

54. Peterburgda Arxeologiya-numizmatika jamiyati qachon tashkil etiladi?

- A. 1846 y.
- B. 1834 y.
- C. 1865 y.
- D. 1870 y.

ANSWER: A

55. O'rta Osiyoda arxeologik tadqiqotlar o'tkazish va u yerda mutaxassislarni yuborish bo'yicha Arxeologiya qo'mitasi qachon tuziladi?

- A. 1839 y.
- B. 1878 y.
- C. 1842 y.
- D. 1859 y.

ANSWER: D

56. O'z kolleksiyasini Fransiyada namoyish etib, "Kumush medal" sohibi bo'lgan o'zbek havaskor arxeologi kim?

- A. Ahmad Donish
- B. Turor Risqulov
- C. Akram Asqarov
- D. Mirza Buxoriy

ANSWER: C

57. Madaniy qatlam – bu ...

- A. Insoniyatning turmushi, xo'jaligi va g'oyaviy faoliyatining izlari saqlanib qolgan tuproq qatlami
- B. O'simlik va hayvonot dunyosi qoldiqlari
- C. Urf-odat va an'an'alarni arxeologik jihatdan o'rganish
- D. Xalqlarning moddiy madaniyati

ANSWER: A

58. Sut emizuvchi hayvonlar paydo bo'gan erani ko'rsating.

- A. Mezazoy
- B. Kaynazoy
- C. Bo'r
- D. Arxaik

ANSWER: B

59. Avstrolopitekning miya hajmi qancha bo'lgan?

- A. 800 sm/kub
- B. 400-600 sm/kub
- C. 500-600 sm/kub
- D. 1000-1200 sm/kub

ANSWER: C

60. Obirahmat madaniyati qaysi yodgoriklarga xos?

- A. Machay, Oqjar, Bo'zsuv, Obishir
- B. Amir Temur g'ori, Qo'shilish, Sopollitepa

- C. Selung'ur, Tora-Bura, Angilak, Zarautsoy
- D. Teshiktosh, Xo'jakent, Obirahmat, Qayroqqum

ANSWER: D

61. Ko'lbuloq yodgorligi qaysi daryo bo'yida joylashgan?

- A. Ohangaron
- B. Bo'zsuv
- C. Sirdaryo
- D. Qashqadaryo

ANSWER: A

62. Ko'lbuloq yodgorligida nechta madaniy qatlam ochib o'rganilgan?

- A. 22 ta
- B. 41 ta
- C. 18 ta
- D. 35 ta

ANSWER: B

63. Qirg'izistondagi ilk paleolitga oid yodgorlik qaysi?

- A. Obishir
- B. Xo'jakent
- C. On Archa
- D. Obirahmat

ANSWER: C

64. O'rta Osiyoda so'nggi paleolitga oid yodgorlik – Samarqand manzilgohini kim qachon qazuv ishlarini boshlagan?

- A. N.Lev
- B. V.Shishkin
- C. O'.Islomov
- D. N.G. Xarlamov, 1939 y.

ANSWER: D

65. Tojikistondagi tosh davri yodgorliklarni kim o'rgangan?

- A. V.A. Ranov
- B. N.G. Xarlamov
- C. A.Asqarov
- D. T.Xojayov

ANSWER: A

66. Qashqadaryo vohasida qazib o'rganilgan mustye davri yodgorkigini ko'rsating.

- A. Qirqqiz
- B. Angilak
- C. Yettiqiz
- D. Daratepa

ANSWER: B

67. Mezolit davrining eng buyuk kashfiyoti nima?

- A. Kulolchilikning paydo bo'lishi
- B. To'qimachilikning paydo bo'lishi
- C. O'q-yoy va kamalakning kashf etilishi
- D. Hamma javoblar to'g'ri

ANSWER: C

68. Mezolit davrida odamlar asosan qanday tosh qurollaridan foydalanishgan?

- A. Nukleuslar
- B. Tosh xanjarlar
- C. Tarashlagichlar
- D. Mikrolitlar

ANSWER: D

69. Sharqiy Kaspiybo'yi mezolitining xronologik davrini ko'sating.

- A. Mil. av. X-VII m.y.
- B. Mil.av. IX-V m.y.
- C. Mil.av. XII-IX m.y.
- D. Mil. av. VII-V m.y.

ANSWER:A

70. Ustyurtdagi mezolit davri odamlarining asosiy mashg'uloti nima bo'lgan?

- A. Termachilik
- B. Ovchilik va termachilik
- C. Baliqchilik va termachilik
- D. Termachilik va dehqonchilik

ANSWER: B

71. O'rta Osiyoning sharqiy viloyatlarida mezolit davriga oid qancha yodgorliklar o'rganilgan?

- A. 100 ga yaqin
- B. 200 ga yaqin

- C. 200 dan ortiq
- D. 50 dan ortiq

ANSWER: C

72. Janubiy Turkmanistonning qaysi hududida ilk dehqonchilik va chorvachilik manzilgohlari vujudga keladi?

- A. Murg'ob daryosi bo'ylarida
- B. Talas daryosi bo'ylarida
- C. Amudaryoning o'rta oqimi
- D. Kopetdog'ning tog'oldi hududlari

ANSWER: D

73. "Neolit davri inqilobi" atamasini birinchi bo'lib kim ishlatgan?

- A. G.Chayld
- B. Lebbok
- C. L.Liki
- D. Ch.Darvin

ANSWER: A

74. Chagillikdepedagilarda xo'jalikning asosiy shaklini nima tashkil qilgan?

- A. Ovchilik va baliqchilik
- B. Dehqonchilik
- C. Chorvachilik
- D. Termachilik va ovchilik

ANSWER: B

75. Jebel manzilgohidagi odamlar qaysi davrgacha g'orda yashashgan?

- A. Mezolit
- B. Neolit
- C. Bronza
- D. Eneolit

ANSWER: C

76. Eneolit davriga oid Janubiy Turkmanistondagi qaysi yodgorliklarda bir xonali uylar ochib o'rganilgan?

- A. Yozdepe II
- B. Oltindepe
- C. Anov IV
- D. Anov I, Nomozgoh I

ANSWER: D

77. Eneolit davriga oid Sarazm I yodgorligidagi uylar asosan nimadan qurilgan?

- A. Paxsa
- B. Xom g'isht
- C. Guvala
- D. Guvala va xom g'isht

ANSWER: A

78. Kulolchilik charxi bibnchi marta O'rta Osiyoning qaysi hududidan topilgan?

- A. O'zbekistondan
- B. Turkmanistondan
- C. Tojikistondan
- D. Qozog'istondan

ANSWER: B

79. Bronza davrida yashagan Murg'ob vohasi qabilalari ma'naviy hayotida qushlar nimani ramzi hisoblangan?

- A. Yer
- B. Tuproq
- C. Osmon
- D. Quyosh

ANSWER: C

80. Orolbo'yida joylashgan yirik ko'chmanchilar mozor-qo'rg'onini ko'rsating.

- A. Qo'yqirilganqal'a
- B. tozabog'yob
- C. Jonbosqal'a
- D. Tagisken

ANSWER: D

81. Antik davrga oid qaysi yodgorlikda yerosti budda ibodatxonasi (monastri) ochib o'rganilgan?

- A. Fayoztepa
- B. Quva
- C. Xolchayon
- D. Dalvarzintepa

ANSWER: A

82. Parfiyalik hukmdorlarning “shohlar shahri” nomini olgan yodgorlik qaysi?

- A. Oltingdepe
- B. Ko’hna Niso
- C. Gonurdepe
- D. Togolokdepe

ANSWER: B

83. Saksonoxur va Ayrtom yodgorliklarida yunon-rim me’morchiligining qaysi uslubidan foydalanilgan?

- A. Ioniya uslubi
- B. Krit uslubi
- C. Korinf uslubi
- D. Krit-miken uslubi

ANSWER: C

84. O’rta Osiyo antik davri numizmatikasida asosan qaysi hukmdorlarga taqlid qilinganligini ko’rish mumkin?

- A. Makedoniya
- B. Afrig’iy
- C. Parfiya
- D. Yunon-baqtr va Kushon

ANSWER: D

85. Yunon haykaltaroshchiligining ta’siri o’laroq, yunon xudolari (Zevs va Dionis) aks etgan Shimoliy Afg’onistondagi yodgorlikni ko’rsating.

- A. Oyxonum
- B. Ajinatepa
- C. Oltintepa
- D. Yerqo’rg’on

ANSWER: A

86. Kushonlar davriga oid Dalvarzintepa yodgorligidagi ibodatxonani asosan nima bezab turgan?

- A. Ganch naqshlar
- B. Katta-kichik haykallar
- C. Qushlar va parrandalar
- D. Muqaddas hayvonlar

ANSWER: B

87. Kushonlar davriga oid qaysi yodgorlikdan katta miqdordagi zargarlik buyumlari topilgan?

- A. Xolchayon
- B. Oltintepa
- C. Dalvarzintepa
- D. Chingiztepa

ANSWER: C

88. Qashqadaryo vohasidagi ilk o'rta asrlarga oid yodgorliklarni dastlab kim o'rgangan?

- A. S.P. Tolstov
- B. A.Raimqulov
- C. M.Ye. Masson
- D. S.K. Kabanov

ANSWER: D

89. Poykent shahri xarobasining umumiy maydoni necha gektarni tashkil qiladi?

- A. 20 ga
- B. 15 ga
- C. 25 ga
- D. 40 ga

ANSWER: A

90. Xorazmdagi ilk o'rta asrlarga oid yodgorliklarda qaysi madaniyatning ta'siri katta bo'lgan?

- A. Tozabog'yob madaniyati
- B. Afrig'iylar madaniyati
- C. Kaltaminor madaniyati
- D. Joytun madaniyati

ANSWER: B

91. Janubiy Turkmanistonning o'rta asrlardagi asosiy shahrini ko'rsating.

- A. Niso
- B. Ashxobod
- C. Marv
- D. Bayramali

ANSWER: C

92. Qaysi yodgorlikdagi devoriy suratda ikkita bolani emizayotgan ona bo'ri tasvirlangan?

- A. Varaxsha
- B. Afrosiyob
- C. Panjikent
- D. Qalai Qah-qah

ANSWER: D

93. Qaysi yodgorlikdagi devoriy suratda (Qizil zal) ov manzarasi aks etgan?

- A. Varaxsha
- B. Yerqo'rg'on
- C. Afrosiyob
- D. Ayrtom

ANSWER: A

94. Chashmai Ayyub maqbarasi qaysi shaharda qurilgan?

- A. Samarqand
- B. Buxoro
- C. Toshkent
- D. Dushanbe

ANSWER: B

95. Jarqo'g'on minorasining me'mori kim?

- A. Abdurahim Muntiyoniy
- B. Abu Bakr
- C. Ali ibn Muhammad Saraxsiy
- D. Abduqodir "Chaldevor"

ANSWER: C

96. Buxorodagi Sitorai Mohi Xosa me'morchilik an'anasining qaysi uslubida qurilgan?

- A. Bog'
- B. Madrasa
- C. Masjid va madrasa
- D. Saroy-bog'

ANSWER: D

97. Termizlik sayyidlar maqbarasi qanday umumiy nom bilan ataladi?

- A. Sulton Saodat
- B. Dor us-Saodat

- C. Dor ut-Tilovat
- D. Shohizinda

ANSWER: A

98. Toshkentdagi Shayontohur majmuasi qaysi asrlarda qurilgan?

- A. X-XII asrlar
- B. XV-XIX asrlar
- C. XII-XV asrlar
- D. XV-XVII asrlar

ANSWER: B

99. Qamashi sardobasi qachon qurilgan?

- A. 1745 y.
- B. 1678 y.
- C. 1892 y.
- D. 1873 y.

ANSWER: C

100. Usta Shirin Murodov tomonidan yuksak san'at namunasi sifatida bunyod etilgan me'moriy obidani ko'rsating.

- A. Buxoro arki
- B. Xudoyorxon saroyi
- C. Baroqxon maqbarasi
- D. Sitorai Mohi Xosa

ANSWER: D